

К. А. Немець, П. А. Вірченко, Г. О. Кулешова

СИСТЕМА ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

**МІНІСТЕРСТВО НАУКИ І ОСВІТИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В. Н. КАРАЗІНА**

Нємець К. А., Вірченко П. А., Кулєшова Г. О.

**СИСТЕМА ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

Харків – 2014

УДК 911.3:37 (477.54)
ББК 65.497.4 – 45(4УКР-4ХАР)
Н 50

Рецензенти:

Л. І. Зеленська, д. пед. н., професор, завідувач кафедри фізичної та економічної географії,
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

В. П. Круль, д. геогр. н., професор, завідувач кафедри фізичної географії і раціонального
природокористування, *Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича*

В. А. Пересадько, д. геогр. н., професор, декан геолого-географічного факультету,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

*Затверджено до друку рішенням Вченої ради
Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна
(протокол № 5 від 28 квітня 2014 року)*

Н 50 Немець К. А. Система освіти Харківської області: суспільно-географічний аспект :
[монографія] / К. А. Немець, П. А. Вірченко, Г. О. Кулешова. – Харків, 2014. – 180 с.

У монографії розглянуто теоретичні та методичні основи суспільно-географічного дослідження системи освіти регіону. Проаналізовано стан системи освіти Харківської області. Розкрито просторово-часові особливості дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної та вищої ланок системи освіти регіону.

На основі групування районів Харківської області за рівнем розвитку системи освіти, а також, враховуючи функціональні типи, територіальну близькість, транспортну доступність і зони впливу локальних систем освіти, виконано районування регіональної системи освіти, у межах якої виділено сім освітніх субкластерів.

В монографії представлено результати застосування методики визначення просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів та побудови полів інтегральної функції впливу (ІФВ-моделювання) на прикладі регіональної системи освіти.

Для викладачів, аспірантів, студентів географічних та економічних спеціальностей, наукових працівників.

© Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, 2014

© Немець К. А., Вірченко П. А., Кулешова Г. О., 2014

ISBN 978-966-285-165-6

ЗМІСТ

	<i>стор.</i>
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ РЕГІОНУ	7
1.1. Роль і місце системи освіти у суспільстві	7
1.2. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження.....	11
1.3. Система освіти як об'єкт суспільно-географічного дослідження.....	17
1.4. Системний підхід у дослідженні регіональної системи освіти..	26
1.5. Чинники розвитку та функціонування системи освіти регіону.....	29
1.6. Методика та методи дослідження	33
РОЗДІЛ 2. СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	41
2.1. Історія формування регіональної системи освіти.....	41
2.2. Вплив трансформацій національної системи освіти на регіональну систему освіти.....	45
2.3. Компонентно-функціональна структура системи освіти	53
2.3.1. Дошкільна освіта.....	53
2.3.2. Загальна середня освіта.....	68
2.3.3. Позашкільна освіта.....	81
2.3.4. Професійно-технічна освіта.....	86
2.3.5. Вища освіта.....	94
РОЗДІЛ 3. ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	115
3.1. Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку освітніх підсистем.....	115
3.2. Характеристика освітніх субкластерів.....	133
3.3.Рекомендації щодо удосконалення регіональної системи освіти	141
ВИСНОВКИ	148
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	152
ДОДАТКИ	166

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРК – Автономна Республіка Крим
ВАК – вища атестаційна комісія
ВНЗ – вищий навчальний заклад
ВО – вища освіта
ВПУ – вище професійно-технічне училище
ДНЗ – дошкільний навчальний заклад
ЗМІ – засоби масової інформації
ЗНЗ – загальноосвітній навчальний заклад
ЗОШ – загальноосвітня школа
ЗОШ I-III ст. – загальноосвітня школа I-III ступеня
МАН – Мала академія наук
МОН – Міністерство освіти і науки
м. – місто
НВК – навчально-виховний комплекс
НДІ – науково-дослідний інститут
НЗ – навчальний заклад
н. р. – навчальний рік
ОДА – обласна державна адміністрація
ОСК – освітній субкластер
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ПЗШО – позашкільна освіта
ПТНЗ – професійно-технічний навчальний заклад
ПТО – професійно-технічна освіта
ПТУ – професійно-технічне училище
р. а. – рівень акредитації
РСО – регіональна система освіти
СО – система освіти

ВСТУП

На початку XXI століття людство вступило в історично новий етап свого розвитку, який значна частина дослідників іменує інформаційним суспільством (information society). Прискорення процесів інтеграції та глобалізації сприяє швидкому руху більшості високорозвинених країн до побудови такого суспільства, де головними пріоритетами і чинниками розвитку соціуму є інформація та знання. В реаліях сьогодення головна ставка робиться не на сировинні ресурси, а на створення та продукування знань. У цих глобальних процесах вирішальну роль відіграє система освіти, проблеми якої з часом набувають все більшої актуальності, бо саме вона є фундаментом майбутнього інформаційного суспільства, в якому головним джерелом розвитку, основною рушійною силою прогресивних перетворень стають нові знання.

Інформаційне суспільство, засади якого уже сьогодні сформовані у високорозвинених країнах, базується на створенні, продукуванні та розповсюдженні нових знань, які в сукупності створюють величезний інформаційний потенціал і, врешті-решт, забезпечують високий рівень добробуту соціуму. Це, в першу чергу, стосується тих країн, де головним пріоритетом є розбудова інтелектуально-орієнтованого суспільства, головною ознакою якого є ефективна система освіти. Отже, інвестиції в освіту сприяють зростанню не тільки інтелекту нації, а й визначають рівень і перспективи соціально-економічного розвитку країни в цілому. Формування ефективної системи освіти є одним з головних пріоритетів будь-якої держави, в тому числі й України.

Цінність освіти для суспільства та його розвитку виявляється у різноманітних формах, зумовлених складністю і багатовимірністю її функцій. По-перше, це підготовка фахівців для різних сфер суспільного виробництва. Від якості наданих освітніх послуг залежить конкурентоспроможність господарства на національному та міжнародному ринках праці. Можна з впевненістю стверджувати, що саме освіта «працює» на майбутнє кожної людини, а знання є джерелом багатства не тільки окремого індивіда, а й держави в цілому. По-друге, освіта виступає важливим чинником національної безпеки держави, бо саме вона формує морально-психологічні та духовні риси громадянина, розвиває його особисті здібності, вміння та навички, виховує громадянську культуру тощо і, врешті-решт, є основою науково-технічного потенціалу суспільства.

Світові та європейські інтеграційні процеси охоплюють сьогодні практично всі сфери суспільства. Їх вплив виявляється й у формуванні єдиного європейського освітнього простору, до якого прагне інтегруватися Україна. Приєднання до Болонського процесу передбачає структурну перебудову національних систем освіти, здійснити яку можливо на основі дієвого реформування регіональних систем освіти. Системи освіти регіонів України виступають важливою складовою національної системи освіти. Від їхньої ефективної і злагодженої діяльності, у підсумку, залежить загальна результативність національної системи освіти.

Харківський регіон є провідним науковим, освітнім центром України. Харківщина має високий освітній потенціал серед регіонів країни. Загальну середню освіту здобувають 220 тис. учнів у 847 загальноосвітніх навчальних закладах. У регіоні стабільно функціонує 54 професійно-технічних навчальних закладів, 33 вищі навчальні заклади I–II рівнів акредитації та 37 вищих навчальних закладів III–IV рівнів акредитації. У Харківській області спостерігається один з найвищих показників кількості студентів на 10 тис. населення серед регіонів України. Розвиток системи освіти визначено одним з основних пріоритетів гуманітарного розвитку регіону. Поряд з цим в області спостерігаються внутрішньо регіональні диспропорції у системі освіти, які вимагають комплексного суспільно-географічного дослідження.

Монографія присвячена аналізу функціональної структури системи освіти Харківської області, виявленню її просторово-часових особливостей, проблем та перспектив розвитку. В роботі розкрито теоретико-методичні основи суспільно-географічного дослідження системи освіти на регіональному рівні; охарактеризовано історичні періоди становлення системи освіти в Харківській області; розкрито територіальні особливості функціонування регіональної системи освіти як однієї з підсистем загальнонаціонального рівня. Виконано групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку системи освіти, виділено освітні субкластери та запропоновано шляхи вдосконалення регіональної системи освіти. Важливе місце в монографії відведено питанням застосування методики ІФВ-моделювання на прикладі системи освіти регіону.

Автори висловлюють щире подяку д. пед. н., професору *Л. І. Зеленській*, д. геогр. н., професору *В. П. Крулю*, д. геогр. н., професору, *В. А. Пересадько* за рецензування монографії, висловлені зауваження та пропозиції, які покращили виклад матеріалу.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ РЕГІОНУ

1.1. Роль і місце системи освіти у суспільстві

Процеси демократизації та гуманізації українського суспільства, які розпочалися в 1991 році після отримання Україною незалежності, сприяють формуванню суверенної, соціально-правової держави, в якій людина визнається найвищою соціальною цінністю. Це положення, задеклароване у статті 3 Конституції України [75], потребує побудови такого суспільства, яке здатне забезпечити творчий розвиток окремого індивіда, що, в цілому, буде сприяти економічному зростанню держави, соціальному, інтелектуальному та духовному піднесенню української нації.

Суспільство такого типу розбудовують країни, які перейшли у постіндустріальну стадію розвитку. В них найбільша частка зайнятого в суспільному виробництві населення та висока частка у показниках ВВП припадає на галузі соціальної сфери. Прагнення високорозвинених країн створити інформаційне суспільство, яке є наступним етапом розвитку постіндустріальної цивілізації, спонукає їх приділяти значну увагу розвитку інтелектуальних галузей соціальної сфери – освіти та науки, які сьогодні стали ключовими ланками й найефективнішим ресурсом розвитку суспільства. Безсумнівно, освіта впливає на всі без винятку рівні організації макросоціальної системи: суспільство, державу, окремі інститути особистості. Жоден державний або соціальний інститут не може ефективно функціонувати без кваліфікованих кадрів та інновацій. Тому суспільство, яке не піклується про розвиток свого інтелектуального потенціалу, приречене на деградацію. Таким чином, система освіти (СО) виступає важливим ресурсом подальшого розвитку будь-якого суспільства, в тому числі й інформаційного, до якого прагне й українська держава.

У роботах теоретиків і практиків з питань освіти, а також численних виданнях міжнародних організацій роль СО у сучасному суспільстві зводиться до наступного:

- СО виступає ключовим чинником розвитку інформаційної моделі суспільства;
- ефективна СО, побудована на основі сучасних технологічних інновацій, прямо та опосередковано впливає на соціально-економічні,

демографічні та господарські показники будь-якої країни, незалежно від рівня її розвитку;

- соціальний ефект від капіталовкладень в СО зростає, що, зокрема, нарощує рівень суспільної продуктивності праці;
- зростання інтелектуальної праці свідчить про підвищення ролі СО як для окремої особистості, так і для держави в цілому;
- в умовах загострення глобальної нестабільності і глобальної конкуренції, освіта виступає важливим елементом національної безпеки держави;
- скорочення термінів амортизації знань виводять СО на відносно новий рівень її функціонування, відомий як «навчання протягом життя»;
- за допомогою СО відбувається поширення та передача від покоління до покоління знань, інформації, духовних та інтелектуальних надбань, накопичених людством;
- для окремого члена суспільства роль СО полягає в тому, що його економічне становище, суспільний статус, ступінь соціальної мобільності виступають похідними від рівня його освіченості.

Крім того, СО виступає у якості головного механізму соціокультурної спадкоємності розвитку суспільства, відтворення і розвитку суспільного інтелекту, фундаменту збереження історичної та національної самоідентифікації народу тощо. Вона є родовою потребою особистості, а в умовах розбудови інформаційного суспільства – безумовною формою життя кожної людини. Таким чином, СО представляє державну, суспільну й особисту цінність. У Законі України «Про освіту» освіта визначається як «...основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави» [105, с. 4].

Схематично всі функції СО у сучасному суспільстві можна поділити на наступні групи (рис. 1.1):

- соціально-економічні (пов'язані з формуванням та розвитком науково-технічного, інтелектуального та кадрового потенціалу суспільства);
- інституціональні (пов'язані з забезпеченням національної безпеки суспільства та його стійким розвитком);
- духовно-культурні (пов'язані з формуванням культури і духовності окремої особистості та всього суспільства);
- освітні (пов'язані з ретрансляцією знань та суспільно-корисних компетентностей);
- географічні (пов'язані з розповсюдженням знань в межах певної

території та з формуванням певного освітнього простору).

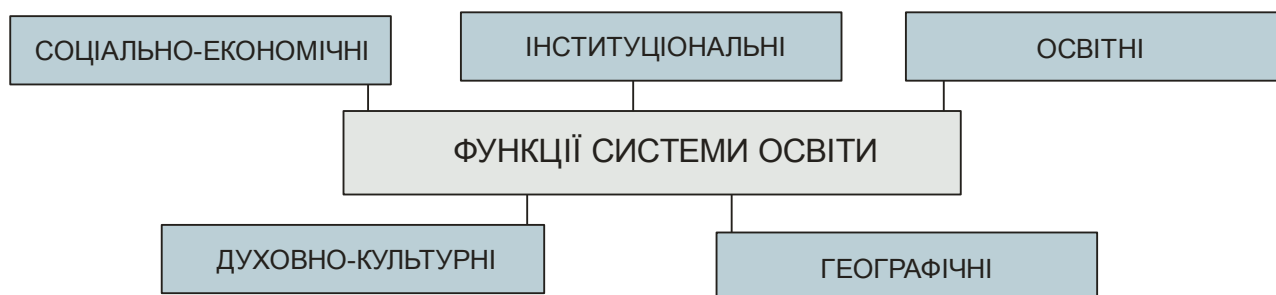

Рис. 1.1. Функції системи освіти у сучасному суспільстві [33]

Проблеми соціальної інфраструктури стали вивчатися вітчизняними науковцями у середині минулого сторіччя. Зокрема, у другій половині 60-х років ХХ ст. у наукових виданнях з'являються статті В. Покшишевського [116], С. Ковальова [73] та інших авторів, в яких порушуються питання про необхідність географічного вивчення «сфери обслуговування» (сьогодні значна частина дослідників вважає це поняття синонімом дефініції «інфраструктура») поряд з галузями матеріального виробництва.

Суттєвий внесок у розробку теоретичних питань соціально-географічних та економічних аспектів функціонування інфраструктури зробили такі науковці як М. Абрамов [1, 2], Е. Алаєв [4, 5], О. Алексєєв [6], С. Важенін [17], Е. Васерманіс [18], М. Голіков [42, 43], А. Голіков [44, 45], М. Комаров [74], І. Маєргойз [79], Л. Меркушева [88], О. Топчієв [136-138], Ж. Тощенко [140], Б. Хорєв [156], О. Шаблій [157-159], В. Юрківський [163], С. Юрченко [164, 165], А. Ягодка [166] та інші. Зазначимо, що проблеми інфраструктури у західних наукових школах розглядалися раніше за вітчизняних науковців.

Окремі розбіжності, які стосуються проблемних питань у визначенні галузевого складу соціальної інфраструктури, підштовхнули до осмислення особистого бачення проблем даної сфери. Крім того, з переходом України від планової до ринкової економіки, постає низка питань, які стосуються доцільності й коректності вжитку певної групи термінів щодо окремих об'єктів, явищ та класифікацій у суспільній географії в умовах розбудови інформаційного суспільства. Виходячи з цих міркувань, на нашу думку, до складу інфраструктури доцільно відносити: транспорт, зв'язок, торгівлю, громадське харчування, енерго-, газо-, водопостачання, житлово-комунальне господарство, побутове обслуговування, освіту, науку, культуру, мистецтво, спорт, туризм, охорону здоров'я, рекреацію, охорону природи, органи

державної влади та управління, кредитно-банківські та страхові установи, ЗМІ тощо. Але галузі, які віднесені до інфраструктури, надають послуги різного профілю або виробляють кінцевий продукт матеріального характеру. Тому інфраструктуру пропонуємо поділяти на виробничу, соціальну, інституціональну та, з урахуванням зростаючої ролі і значення СО і науки, у короткостроковій перспективі можливе виділення науково-освітньої інфраструктури як її окремої галузі (рис. 1.2.).

Рис. 1.2. Галузева структура інфраструктури на національному рівні [25]

З розвитком науково-технічного прогресу продовжує зростати роль СО та науки у суспільстві. Нові знання та інформація в інформаційному суспільстві стають найціннішим товаром. Сьогодні стає очевидним те, що від розвитку науково-освітньої інфраструктури багато в чому залежить місце країни у світовому глобальному економічному, політичному та суспільному просторі. Саме тому розвинені держави світу створюють найбільш сприятливі умови для розвитку СО та науки у своїх країнах, формують великі науково-освітні комплекси – технополіси, які спеціалізуються на проведенні сучасних

наукових досліджень, створенні нових знань та інноваційних технологій, підготовці на їх основі висококласних спеціалістів практично для всіх галузей господарства [25].

Ці та інші кардинальні зміни, які останніми роками відбуваються у світовій структурі суспільного виробництва, дозволяють припустити, що у найближчій перспективі можливе виділення науково-освітньої інфраструктури, як окремої важливої складової національної господарської системи. До її складу пропонуємо відносити всі організації та установи СО, наукові установи та організації, а також наукове обслуговування.

Розвиток світової цивілізації, особливо в останні десятиріччя, беззаперечно доводить те, що жодна країна світу не змогла побудувати ефективну систему господарювання без достатнього і постійно зростаючого фінансування СО та наукових досліджень, без продуктивної структури управління та ефективної просторової і функціональної організації зазначених сфер господарської системи. Власне цими міркуваннями й викликане можливе виділення СО та науки в окрему галузь національної інфраструктури.

1.2. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження

У науковій літературі можна зустріти різні визначення поняття «система освіти». Оскільки СО виступає об'єктом наукового дослідження різних наук, то для більш об'єктивного аналізу термінологічного апарату доцільно проаналізувати їх міжпредметні зв'язки.

Термін «*освіта*» запропонував один із основоположників теорії навчання Іоганн Генріх Песталоцці ще у 1780 році. З другої половини XIX ст. поняття освіта вживалось практично тільки у педагогіці і розглядалось як результат педагогічного впливу на формування особистості. Економічна функція освіти ще не проявлялась, бо у господарстві переважала проста фізична праця.

З початком науково-технічної революції, у середині XX ст. відбулося суттєве зростання вимог до рівня освіти населення, його кваліфікації та духовно-культурного рівня. Відповідно збільшився інтерес до СО, яка забезпечує подальший соціальний прогрес суспільства. Науковці почали досліджувати не тільки педагогічну та культурологічну функції освіти, а й її вплив на розвиток господарства.

Початок досліджень економічної результативності освіти був покладений С. Струмиліним [130]. Надалі ці питання отримали подальший розвиток у працях В. Марцинкевича [80], В. Жаміна [57], В. Щетиніна [162] та

інших науковців. У 60-х роках ХХ століття у США виникає концепція «людського капіталу». Її засновники Т. Шульц [168] і Г. Беккер [167] обґрунтували інвестиційну природу витрат на освіту і професійну підготовку працівників, розробили методикку проведення аналізу витрат і віддачі освіти як сфери інвестування.

Поняття «освіта» має широкий зміст і об'єднує кілька значень. Зокрема, її можна розглядати як процес навчання, який виступає предметом дослідження педагогіки. Освіта також виступає важливим соціокультурним феноменом, який формує загальну культуру й освіченість підростаючого покоління, засвоєння духовного, матеріального й інтелектуального потенціалу, який був накопичений людською цивілізацією в процесі еволюційного розвитку й який націлений на подальший суспільний прогрес. Крім того, сьогодні освіта є вагомим соціальним інститутом, «...який сприяє економічному, соціальному, культурному функціонуванню і вдосконаленню суспільства з допомогою спеціально організованої цілеспрямованої соціалізації та інкультурації окремих індивідів, виражений у системі, що включає освітні установи, органи управління ними, освітні стандарти, які забезпечують їх функціонування і розвиток» [56, с. 615].

Каленюк І. розуміє зміст освіти у наступних аспектах:

- освіта як результат суспільно значущих знань;
- освіта як процес передавання знань та інформації, втілення навичок та вмій, тобто як навчальний процес;
- освіта як організаційно-економічна система, тобто як галузь соціально-економічної діяльності [68, с. 6].

Гершунський Б. виділяє чотири аспекти змістовного трактування поняття «освіта»: освіта як цінність; освіта як система; освіта як процес; освіта як результат [39, с. 42].

Зазначені вище визначення відображають тільки можливість і необхідність акцентування уваги на тих чи інших аспектах функціонування освіти.

Під терміном «освіта» розуміють «...спеціальну сферу соціального життя, унікальну систему, своєрідний соціокультурний феномен, який сприяє нагромадженню знань, умій і навичок, інтелектуальному розвитку людини» [56, с. 615]. Таким чином, освіта виступає загальним поняттям, яке одночасно означає і педагогічний процес, і важливе соціальне явище без якого неможливий подальший соціальний прогрес, і велику суспільну систему, яка забезпечує загальноцивілізаційний рух людства.

Оскільки освіта у сучасному світі прямо або опосередковано впливає практично на всі сфери людської діяльності, формується певний *освітній простір* різних ієрархічних рівнів – від глобального до локального. Це поняття пропонуємо розуміти як сукупність всіх закладів освіти, а також інших установ та організацій, що надають освітні послуги населенню в межах певної території. В залежності від розмірів території, на якій розміщені заклади освіти, можна розглядати різні ієрархічні рівні освітнього простору (рис. 1.3).

Рис. 1.3. Ієрархія глобального освітнього простору [33]

Зокрема, заклади освіти, які розміщені в межах законодавчо визначеного адміністративного району формують локальний (районний) освітній простір, у межах адміністративної області – регіональний (обласний) освітній простір, у межах певної країни – національний освітній простір, у межах конкретного континенту – континентальний освітній простір, у межах всієї планети – глобальний (планетарний) освітній простір. Дана ієрархія глобального освітнього простору базується на основі істотних відмінностей СО різних країн та континентів, які стосуються не тільки змісту освіти, а й різних соціальних показників – таких як рівень розвитку СО, рівень освіти населення, компонентної, територіальної та функціональної структури тощо.

З підписанням Болонської декларації у 1999 році у межах Європи було розпочато формування єдиного загальноєвропейського освітнього простору, до складу якого з 2005 року долучилась Україна. Одним з головних завдань цього процесу є забезпечення привабливості європейської системи освіти для залучення до Європи більшої кількості студентів з інших регіонів світу та

підвищення її конкурентоспроможності. Таким чином можна стверджувати, що регіональна система освіти є одночасно невід'ємною складовою національного та європейського освітнього простору.

Національне законодавство про освіту базується на Конституції України та складається з наступних законів: Закону України «Про освіту», Закону України «Про дошкільну освіту», Закону України «Про загальну середню освіту», Закону України «Про професійно-технічну освіту», Закону України «Про вищу освіту», Закону України «Про позашкільну освіту», Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інших законодавчих актів.

У статті 28 Закону України «Про освіту» подається наступне визначення поняття «*система освіти*»: «...система освіти складається із навчальних закладів, наукових, науково-методичних і методичних установ, науково-виробничих підприємств, державних і місцевих органів управління освітою та самоврядування в галузі освіти» [105, с. 18]. Дане тлумачення освіти розкриває її суть з правової точки зору. На його основі можна сформулювати більш розгорнуте визначення цього поняття, яке враховує просторові аспекти СО.

Система освіти – це сукупність закладів освіти різних рівнів, типів і форм власності та установ їх обслуговування, які взаємодіють у межах певного освітнього простору і утворюють безперервну систему освіти населення, цілісність якої забезпечується ефективною системою управління, взаємозв'язками і взаємовідносинами зі спорідненими установами, підприємствами і організаціями (методичними, науково-методичними, науково-виробничими, науковими), що надають юридично визначені освітні послуги, і через модернізацію навчально-виховного процесу сприяють інтелектуальному розвитку як окремої особистості так і всього суспільства в цілому [33, с. 31].

Основними ланками (підсистемами) СО є дошкільна освіта, загальна середня освіта, позашкільна освіта, професійно-технічна освіта, вища освіта, післядипломна освіта, аспірантура, докторантура та самоосвіта [105, с. 18]. Стаття 29 Закону України «Про освіту» законодавчо визначає структуру освітньої галузі, яку демонструє рисунок 1.4.

Головними завданнями СО у сучасному інформаційному світі є не просто передача знань, накопичених попередніми поколіннями, а створення умов для розкриття творчої сутності людини, її інтелектуального потенціалу, інноваційних здібностей.

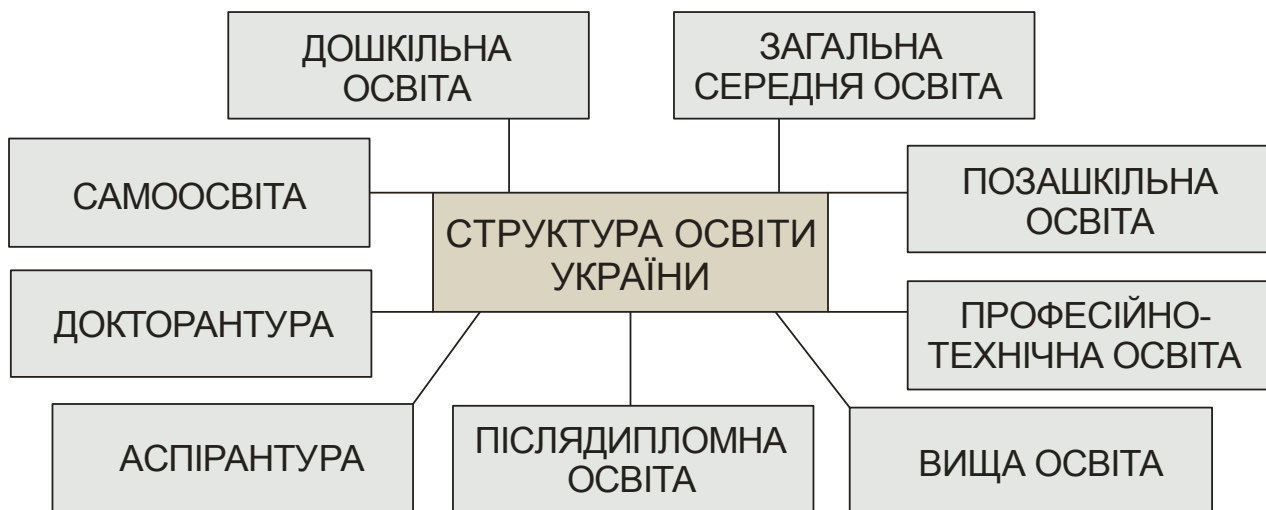

Рис. 1.4. Структура освіти України (складено за даними [105])

В залежності від ієрархічного рівня СО визначається рівень її організації. У межах країни можна виділити чотири рівні просторової організації СО: локальний, регіональний, макрорегіональний та національний (рис. 1.5).

Рис. 1.5. Рівні просторової організації системи освіти України [33]

Просторова організація СО суттєво відрізняється від територіальної структури промисловості, що пов'язано з особливістю функцій СО. На локальному рівні СО переважно складається з навчальних закладів дошкільної освіти, загальної середньої, позашкільної та професійно-технічної освіти, які розміщуються в освітніх пунктах та освітніх центрах районного рангу. Вони, в свою чергу, можуть утворювати освітні округи.

Освітній пункт – це населений пункт, у якому розташований один або два навчальні заклади, які виступають первинними ланками системи дошкільної та середньої освіти, у яких надаються освітні послуги базового компоненту, а територія обслуговування обмежується даним населеним пунктом. Найчастіше до освітніх пунктів відносяться сільські поселення, де зазвичай може функціонувати ДНЗ певного типу (дитячий садок або ясла) та ЗНЗ підсистеми загальної середньої освіти (ЗНЗ I ступеню (початкова школа), ЗНЗ I-II ступенів (основна школа) або ЗНЗ I-III ступенів (старша школа)). Кілька освітніх пунктів, які близькі територіально і функціонально можуть утворювати освітній округ [33, с. 33].

З географічної точки зору поняття «округ» охоплює значно більші територіальні межі ніж район, місто чи їх частини. Тому, вважаємо, що у суспільній географії дане визначення коректніше замінити на «освітній куц».

Освітній куц – це освітній простір локального рівня в межах кількох селищних рад, де функціонують НЗ кількох освітніх пунктів на основі територіальної близькості та функціональної спільності. Найчастіше освітні округи створюються у сільській місцевості, де ядром його формування є населений пункт у якому знаходиться не менше ніж один НЗ дошкільної освіти та ЗОШ I-III ст. з сучасною освітньою інфраструктурою. При виборі центру освітнього округу враховується зручність транспортно-географічного положення по відношенню до освітніх пунктів, які входять до його складу.

Освітній центр – це населений пункт у якому розташовано кілька НЗ, які є елементами системи дошкільної, середньої, позашкільної, професійно-технічної та (або) вищої освіти, де надаються освітні послуги, які значно перевищують базовий компонент [33, с. 34]. Серед освітніх центрів спостерігаються суттєві відмінності щодо наявності в них НЗ різних структурних рівнів СО (особливо вищої) та території реалізації освітніх послуг, яка може виходити за межі населеного пункту, і в окремих випадках досягати макрорегіонального рівня. Виходячи з цих міркувань, пропонуємо запровадити певну диференціацію серед освітніх центрів. Зокрема, якщо в освітньому центрі відсутні заклади вищої освіти взагалі, а територія реалізації освітніх послуг обмежується переважно межами адміністративного району, то такий населений пункт варто відносити до освітніх центрів локального рангу.

Таким чином, локальний рівень просторової організації СО визначається не межами конкретного населеного пункту, а враховує радіус впливу освітніх пунктів, центрів та куців, які функціонують у межах адміністративного району.

Освітні центри у межах яких функціонують НЗ дошкільної, середньої, позашкільної освіти та ПТНЗ і ВНЗ I-II р. а., але за відсутності ВНЗ III-IV р. а., з радіусом надання освітніх послуг, що виходить за межі адміністративного району, варто відносити до категорії освітніх центрів регіонального рангу.

До окремої групи варто відносити населені пункти, в яких розміщені НЗ усіх ступенів та рівнів акредитації, а також навчально-наукові, науково-методичні та науково-дослідні установи, радіус реалізації освітніх послуг яких не обмежується адміністративною областю, а поширюється і на суміжні регіони. Такі освітні центри пропонуємо називати *освітніми вузлами*.

Таким чином, *регіональна система освіти* – це складова частина суспільного комплексу регіону, яка складається з освітніх пунктів, освітніх кущів, освітніх центрів та освітніх вузлів, що забезпечує надання якісних і доступних освітніх послуг фізичним та юридичним особам у межах адміністративної області [33, с. 36].

Освітні вузли можуть одночасно виступати ядром формування просторової організації національної СО не тільки на регіональному, а і на макрорегіональному рівнях. Великий освітній вузол, такий, наприклад, як Київ, Харків або Львів, беззаперечно є центральним елементом СО регіонального (обласного) рівня. Але, в той же час, вони суттєво впливають на функціонування СО суміжних регіонів, зона реалізації їх освітніх послуг може охоплювати кілька адміністративних областей. Це дає підстави говорити про вагомий роль освітнього вузла у функціонуванні СО не тільки на регіональному, а й на макрорегіональному рівні.

1.3. Система освіти як об'єкт суспільно-географічного дослідження

Суспільно-географічне вивчення будь-якої соціальної системи передбачає аналіз її структури та особливостей функціонування в межах певного географічного простору. СО складається з елементів (підсистем), між якими виникають різноманітні зв'язки та відношення. Дослідження її функціонально-компонентної структури можливе із застосуванням методів класифікації та типізації.

Компонентна структура СО, висвітлює важливі функціональні зв'язки та взаємовідношення, які існують між її підсистемами. Суспільно-географічне дослідження СО вимагає іншого представлення її компонентної структури (рис. 1.6). Згідно з цією структурою виділяється п'ять взаємопов'язаних підсистем, дві з яких (допрофесійна і професійна освіта) технологічно є головними. До

складу підсистеми допрофесійної освіти належать: дошкільна, загальна середня та позашкільна освіта; професійно-технічна, вища, післядипломна та додаткова освіта утворюють підсистему професійної освіти.

Специфічне місце у СО займає самоосвіта, яка суттєво впливає на освітній і професійний рівень особистості, як на етапі допрофесійної підготовки, так і на етапі професійної. В її межах неможливо виділити більш дрібні підсистеми, бо вона реалізується в домашніх умовах або здійснюється через інші установи СО (бібліотеки, відкриті та народні університети, лекторії тощо) та інші заклади соціальної й інституціональної інфраструктури (музеї, виставки, театри, друковані та електронні ЗМІ, радіо та телепередачі, Internet).

Важливою складовою СО є органи управління, до яких належать: парламентська та президентська гілки влади, Кабінет Міністрів, Міністерство освіти і науки України, інші міністерства та відомства, яким підпорядковані заклади освіти, обласні управління освіти й науки, міські й районні відділи освіти та місцеві органи державної влади й місцевого самоврядування. Перелічені інституції скеровують роботу СО на відповідних ієрархічних рівнях – національному, регіональному та локальному (рис. 1.7). Їх компетенції та права визначаються законодавством України.

Підсистема управління системою освіти представляє ієрархічно побудовану структуру, яка включає парламентську і президентську гілки влади, урядові інституції, обласні, міські та районні органи управління СО, які забезпечують ефективне і злагоджене функціонування всіх її підсистем на національному, регіональному та локальному рівнях. В управлінні системою освіти на всіх ієрархічних рівнях важливі функції також виконують професіональні спілки, які захищають інтереси працівників СО та органи громадського самоврядування СО. Кінцевим елементом СО виступають навчальні заклади. Вони відрізняються типами, формами власності, чисельністю осіб, які в них навчаються, галузевим підпорядкуванням, формами навчання, спектром пропонованих послуг, рівнями освіти, які можна в них отримати тощо. Перелічені відмінності НЗ дозволяють їх класифікувати за різними ознаками (рис. 1.8).

Ключовим призначенням СО у суспільстві є забезпечення певного рівня знань та грамотності населення, формування в особистості життєвих, професійних, громадських та інших суспільно-корисних компетенцій. Ці функції досягаються через процес безперервної освіти. Саме тому слід розглянути ті внутрішні і зовнішні зв'язки СО, які впливають на реалізацію її головної функції.

Рис. 1.6. Компонентна структура системи освіти та типи навчальних закладів [33]

Рис. 1.7. Компонентна структура підсистеми державного управління [33]

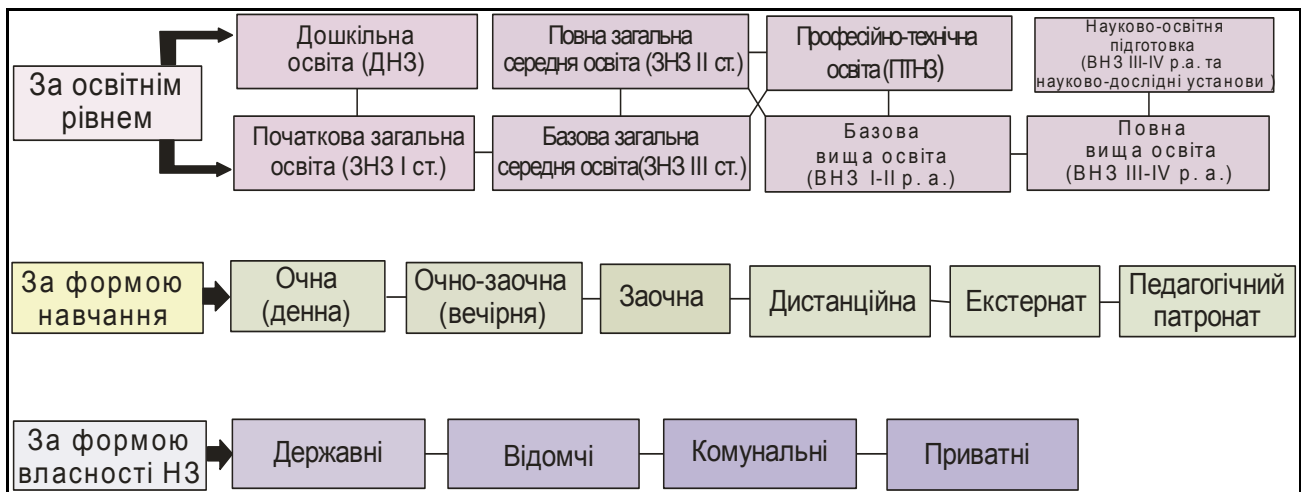

Рис. 1.8. Класифікація початкових закладів [33]

Внутрішні зв'язки СО інтегрують її в єдине ціле і їх наявність є необхідною умовою існування системи, яка визначається внутрішньою упорядкованістю, цільовим призначенням, стійкістю та територіальною цілісністю. Внутрішні зв'язки СО характеризуються різноплановими відношеннями, які відбуваються між її головними підсистемами – допрофесійною і професійною освітою, самоосвітою, органами управління та допоміжними установами та закладами освітньої сфери. Перші три підсистеми безпосередньо забезпечують навчальний процес, дві інші – ефективне функціонування СО в цілому. Можливі варіанти функціональних зв'язків між підсистемами освітньої сфери зображені на рис. 1.9.

Споживачем освітніх послуг виступає населення певної території, а їх виробниками – НЗ, які є головними елементами дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої та післядипломної освіти.

Початковою ланкою СО є дошкільна освіта, з якої розпочинається організований навчально-виховний процес для особистості. Відповідно до національного законодавства, дошкільна освіта є обов'язковою первинною складовою частиною системи безперервної освіти України, яку дитина може здобувати у дошкільних НЗ, у сім'ї або за допомогою осіб, які мають відповідну вищу педагогічну освіту [105, с. 48, 51]. Однак, закріплена законодавчо обов'язковість дошкільної освіти, на жаль, поки що залишається декларацією. Паралельно з отриманням дошкільної освіти, дитина має можливість відвідувати заклади позашкільної освіти, яка, у свою чергу, впливає на загальній освітній рівень людини.

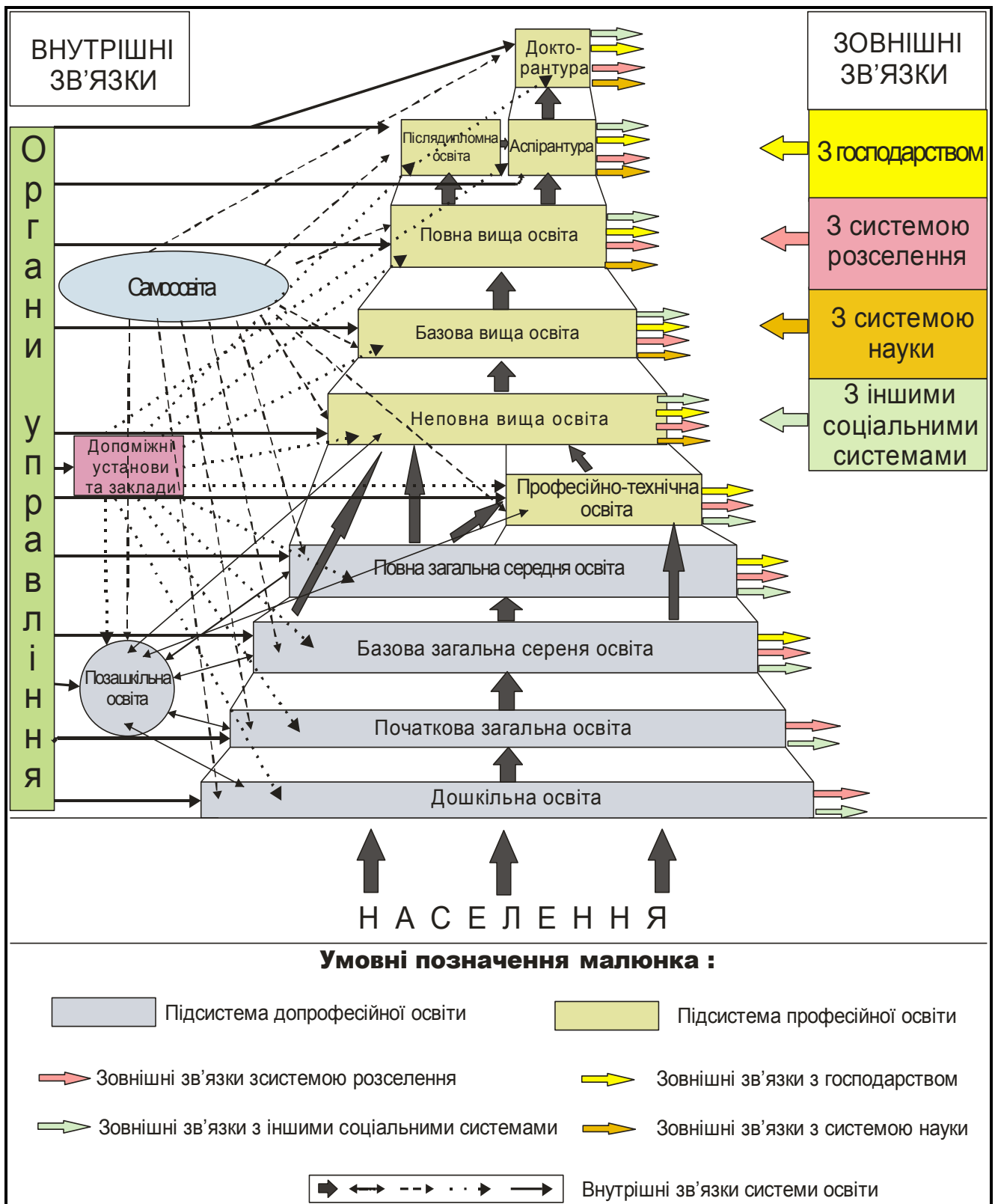

Рис. 1.9. Функціональні зв'язки системи освіти [33]

Подальше навчання продовжується у системі загальної середньої освіти, до складу якої відносяться наступні ланки: початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта та повна загальна середня освіта. Останню також можна отримати і в НЗ ПТО та ВНЗ I-II р. а. Отримавши базову загальну середню освіту, випускник ЗНЗ має можливість продовжити навчання або працевлаштуватися. Паралельно з середньою освітою також можна здобувати позашкільну освіту, яка спрямована на вибіркового розвиток певних здібностей та обдарувань особистості.

Як свідчить статистика останніх років, переважна більшість громадян України прагне до здобуття повної загальної середньої освіти. Здобуття повної загальної середньої освіти надає людині можливість вибору продовження навчання у системі ПТО, вищої школи або працевлаштування.

Отримавши ПТО, людина може здобувати ВО або влаштуватися на роботу. Особи, які одержали неповну вищу освіту мають можливість продовжити навчання для отримання базової або повної вищої освіти. Випускник ВНЗ має можливість працевлаштуватися, отримати післядипломну освіту або продовжити навчання в аспірантурі, а після отримання диплома кандидата наук, продовжити навчання у докторантурі.

Внутрішні зв'язки між підсистемами, що здійснюють безпосереднє навчання та виховання особистості (дошкільна, шкільна, позашкільна, професійно-технічна, вища та післядипломна освіта) реалізують принципи єдності, наступності та безперервності освіти.

Суттєвий вплив на ефективне функціонування СО зумовлюють також внутрішні зв'язки між підсистемами органів управління, допоміжних установ та закладів і самоосвіти з підсистемами допрофесійної та професійної підготовки. Координаційні зв'язки між органами управління та іншими структурними елементами СО необхідні для забезпечення цілісного управління СО та узгодження дій її підсистем.

Зв'язки між підсистемою допоміжних установ та закладів і підсистемами допрофесійної та професійної освіти мають характер доповнення, адже установи та заклади цієї підсистеми доповнюють навчально-виховний процес і забезпечують його необхідними засобами навчання. Самоосвіта є особливою підсистемою, яка доповнює процес навчання, але ефективність використання її ресурсів безпосередньо визначає суб'єкт навчання.

Процеси глобалізації та інноваційний характер світового господарства, постійне ускладнення техніки та технологій призводять до швидкого старіння знань, які протягом нетривалого часу стають менш конкурентоспроможними і

вимагають постійного оновлення. Для збереження професійної компетентності спеціаліст потребує підвищення кваліфікації або фахової перепідготовки. Тому роль післядипломної освіти у сучасному суспільстві продовжує зростати, що призводить до виникнення нових ланцюжків внутрішніх і зовнішніх зв'язків СО.

Як і інші відкриті системи, СО має різноманітні зовнішні зв'язки з господарством, системою розселення, науковими установами, правовою та політичною системами, релігією та іншими однотипними системами країни. З одного боку, потреба людей в освіті спонукає суспільство до створення системи, яка б задовольняла цю потребу, тобто – СО. З іншого боку, суспільство виступає замовником трудових ресурсів і, водночас, забезпечує СО необхідними для її функціонування ресурсами. Наукові установи та заклади забезпечують СО новими знаннями та науковою інформацією, а СО, у свою чергу, готує наукові кадри. Навчальні заклади мають певну територіальну прив'язку, а це значить, що їх розташування в певних населених пунктах, вказує на те, що СО тісно пов'язана зі системою розселення. Як зазначає В. Журавський, «...процес адаптації освіти до інших соціальних систем суттєвим чином впливає також на ці системи, а саме: економічно успішними стають передусім більш освічені (отже, і більш професійні) учасники економічного процесу, більш активними, творчими (у правових питаннях) і лояльними стають (у тенденції) більш освічені громадяни; освіта стає все важливішою умовою успішності політичної кар'єри; релігійні організації переймають усе більше цінностей і цілей (передусім гуманістичних) у системи освіти» [58, с. 13-14]. Це підтверджує, що внутрішні та зовнішні зв'язки СО вирізняються надзвичайною складністю і різноманітністю проявів.

Територіальна структура СО регіону представлена елементами, які функціонують у межах освітнього простору, формами їх зосередження та зв'язками між ними. Як уже зазначалось, основними елементами територіальної структури СО виступають освітні пункти, освітні кущі, освітні центри та освітні вузли, які надають освітні послуги населенню в межах певного освітнього простору. Типи формалізованих відношень між основними елементами територіальної структури системи освіти на регіональному рівні демонструє схема на рис. 1.10.

Система освіти має специфічні територіально-функціональні особливості, що відрізняють її від інших суспільно-географічних систем. Для їх кращого розуміння пропонуємо скористатися графічною моделлю формальної СО, яка зображена на рис. 1.11. Запропонована модель демонструє єдність і наступність

всіх підсистем СО, орієнтовну кількість років, необхідну для отримання певного освітнього та освітньо-кваліфікаційного рівня.

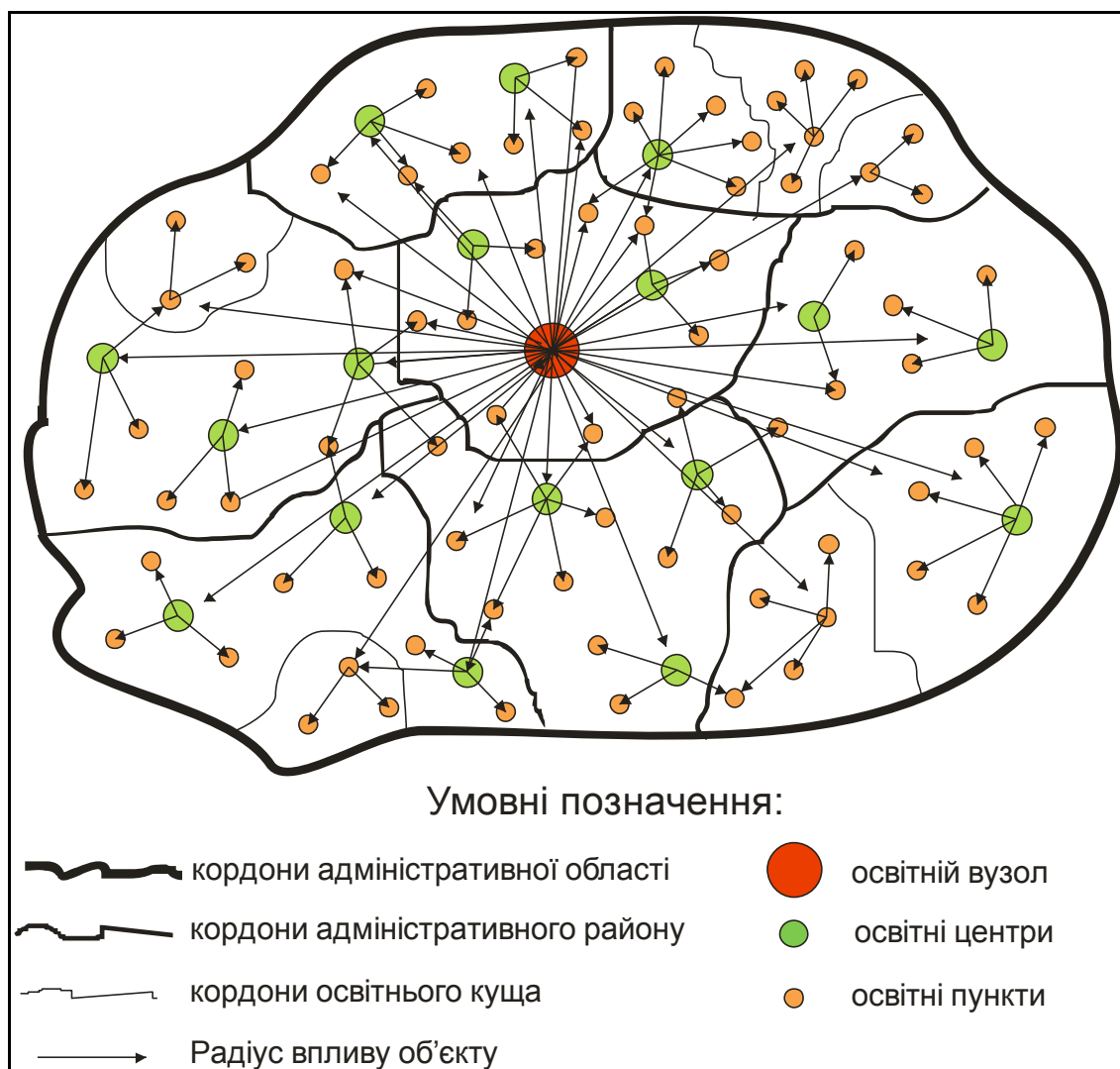

Рис. 1.10. Типи формалізованих відношень між основними елементами територіальної структури системи освіти на регіональному рівні [33]

Представлена модель (рис.1.11) також відображає демографічні та міграційні процеси, які впливають на чисельність осіб, що здобувають певний освітній рівень або кваліфікацію.

Кількісні характеристики контингенту здобувачів освіти зменшуються у кожній наступній освітній ланці. Причини цього процесу можуть бути різні, але природний рух населення і міграції впливають на чисельність учнів та студентів будь-якої ланки СО. Крім того, законодавчо затверджений обов'язковий рівень освіти (в Україні це загальна середня освіта) сприяє тому, що у підсистемах дошкільної та загальної середньої освіти контингент учнів завжди більший, ніж у наступних освітніх підсистемах.

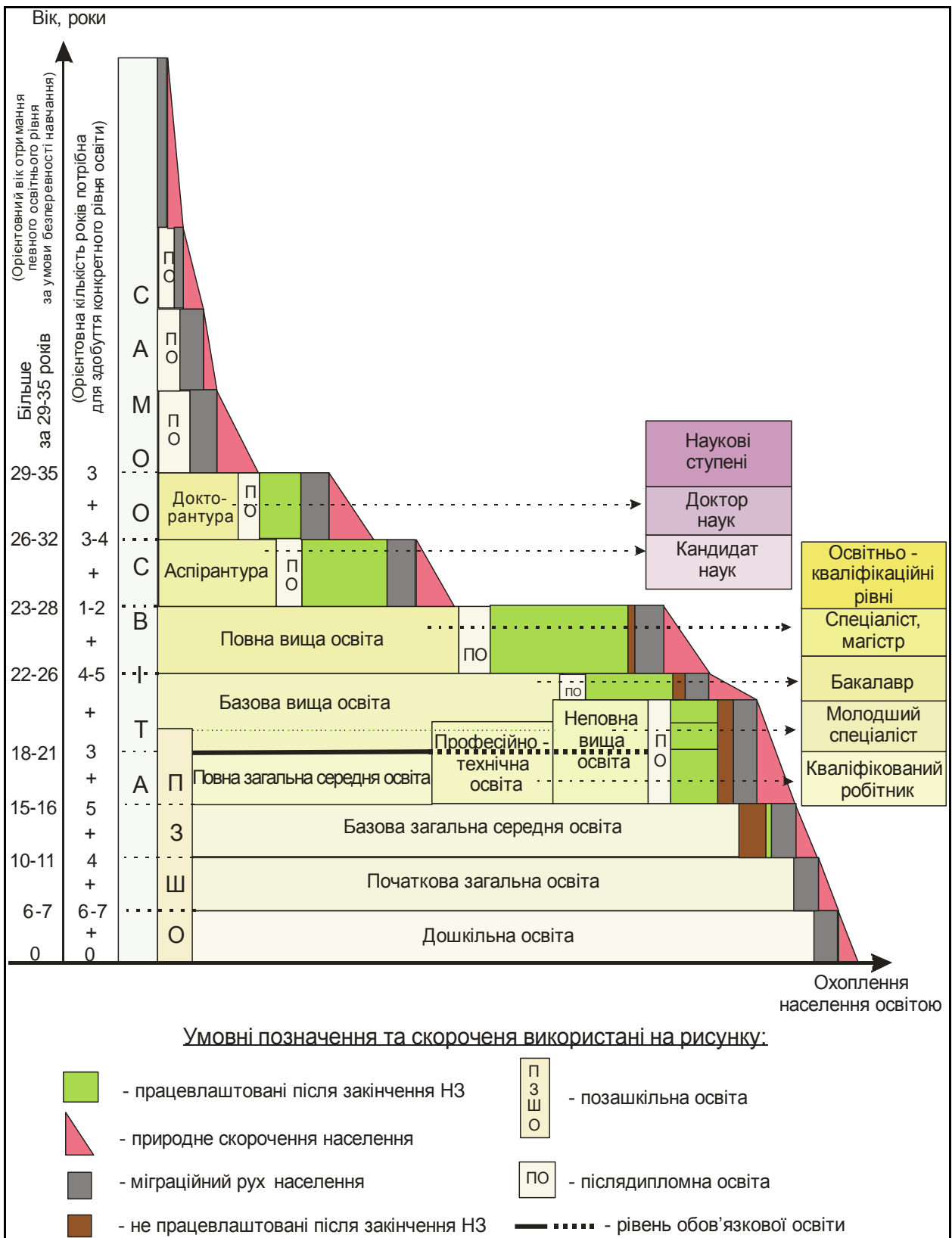

Рис. 1.11. Графічна модель формальної системи освіти [33]

Зображену на рис.1.11 графічну модель формальної СО можна розглядати в організаційно-структурному відношенні як ряд сходинок, що постійно ускладнюються і які необхідно пройти людині для отримання певної

кваліфікації. З її допомогою можна розглядати ймовірні варіанти здобуття освіти для окремої особистості.

1.4. Системний підхід у дослідженні регіональної системи освіти

В останні десятиріччя у суспільній географії для дослідження географічних об'єктів та процесів все частіше застосовується системний підхід. Він дозволяє використовувати значно більшу кількість певних ознак та взаємозв'язків для характеристики, передусім суспільно-географічних об'єктів, які мають суттєві відмінності від фізико-географічних. Застосування такого підходу можна вважати кроком до запровадження загальнонаукової синергетичної парадигми у суспільно-географічних дослідженнях [94]. Відкриття законів нелінійної динаміки та самоорганізації систем дозволяє застосовувати їх постулати і для дослідження регіональних соціогеосистем, окремих їх складових, до яких належить і СО.

Суттєвий внесок у розробку теорії системного підходу взагалі та географічних систем зокрема зробили З. Дзеніс [51], К. Немець [94], Л. Немець [98], М. Паламарчук [110], О. Паламарчук [109], В. Сочава [124], О. Топчієв [137], О. Шаблій [157-159] та інші науковці.

Система, за визначенням Е. Алаєва, це поєднання об'єктів з їх властивостями та відношеннями, з впорядкованими взаємними зв'язками, які надають цьому поєднанню нові якості: цілісність, автономність, стійкість [4, с. 56-57]. Він поділяв системи на малі й великі, прості й складні, відкриті та закриті [4, с. 59-60].

Шаблій О., при визначенні поняття «система», за основу бере формулювання Е. Алаєва, але при цьому суттєво розширює його. Під терміном «система» він пропонує розуміти «...поєднання об'єктів (з їхніми властивостями і відношеннями) з упорядкованими взаємними зв'язками, що надає поєднанню нових ознак: цілісності, яку розуміють як наявність єдиної для усього поєднання мети, функції, яких не було в окремих елементів; автономності, яку розглядають як устремління до більшої внутрішньої впорядкованості заповнення «відсутніх» елементів і функцій; стійкості, яку розуміють як прагнення до збереження або такого розвитку структури, що забезпечує виконання системою головної функції» [173, с. 208]. Основними рисами системи він називає – «...її цілісність, наявність функції і конфігурацію» [157, с. 208].

Цінними, з точки зору системного підходу та загальної теорії суспільної географії, є висновки О. Топчієва стосовно властивостей та характеристик систем:

- система складається з множини елементів; при цьому елементами можуть бути об'єкти матеріальні чи ідеальні (абстрактно-формалізовані), властивості об'єктів, відношення між об'єктами;
- система має множину зв'язків і відношень між складовими елементами;
- в межах окремої системи її елементи можуть утворювати певні групи і блоки, які називають підсистемами даної системи;
- система являє собою не механічну сукупність складових елементів і підсистем, а їх цілісність, що має нові якості;
- кожна система має свою організацію, свою будову, яку називають структурою системи;
- кожна система виконує властиві їй функції по відношенню до її зовнішнього середовища, а її підсистеми мають внутрішні (іноді й зовнішні) функції;
- кожний об'єкт можна одночасно розглядати як систему, що складена певною множиною елементів, або ж як один з елементів більшої системи (надсистеми);
- системи розглядають функціонально, за їх входами і виходами [137, с. 109].

В системі географічних понять початковою ланкою виступає геосистема. За визначенням З. Дзеніса геосистема, «...є певною сукупністю, що складається з двох видів компонентів: субсистем і елементів. Елемент – це компонент, неподільний в рамках даної системи; субсистема – це така частина, яку можна поділити на інші субсистеми або елементи. Поняття «компонент», «елемент» і «субсистема» можна вважати за фундаментальні поняття системного аналізу» [51, с. 46].

Основними властивостями геосистем є цілісність, функціональність, структурність, взаємопов'язаність, змістовність, динамічність, територіальність [51]. Ці властивості одночасно характерні й для будь-якого об'єкту суспільно-географічного дослідження, а значить і для СО, яка виступає складовою частиною соціогеосистеми.

Немець Л. визначає соціогеосистему як «...гетерогенну систему, що включає різні за рівнем узагальнення і ієрархії соціальні елементи або підсистеми, а також техногенні, косні і біогенні елементи (підсистеми), які знаходяться у взаємодії за допомогою потоків речовини, енергії й інформації у

географічному просторово-часовому континуумі» [98, с. 155]. Але на відміну від геосистем «...соціальні системи включають особливі соціальні елементи, які принципово відрізняються від всіх інших складових» [98, с. 150].

Однією з найважливіших властивостей системи є цілісність, яка характеризується співвідношенням сили внутрішніх і зовнішніх зв'язків. Цілісна система має інтенсивні зв'язки внутрішніх елементів і слабку залежність від зовнішніх зв'язків. З цієї точки зору «...цілісність соціальних систем визначається їх відносною автономністю, тобто здатністю приймати внутрішні рішення, мало залежні від зовнішніх дій. Проте це не виключає наявності сильних зв'язків між елементами (підсистемами) різних ієрархічних рівнів однієї соціальної системи [98, с. 150].

Регіональна система освіти (РСО) є складовою частиною соціально-економічного комплексу регіону, що забезпечує формування та примноження людського капіталу на основі безперервної освіти. Завдяки цьому РСО підтримує здатність соціуму до споживання знань, їх постійного оновлення та формування нових знань. Саме тому РСО є важливим елементом відтворення людських ресурсів.

З позицій системного підходу РСО слід розглядати у якості складної системи, оскільки для її функціонування характерні властивості, притаманні саме складним системам – наявність мети, цілісність, ієрархічність, комунікативність, інтегративність тощо. РСО також притаманний певний рівень відкритості та автономії. Ці властивості значною мірою характерні для РСО взагалі та її складових підсистем, зокрема.

У регіональній системі освіти як складовій соціогеосистемі можна виділити:

- підсистеми ієрархічного рівня – дошкільна, загальна середня, позашкільна, професійно-технічна, вища освіта;
- елементи, якими є НЗ різних типів, ступенів та рівнів акредитації, і які через суб'єктів навчання здійснюють діяльність для досягнення певної мети;
- мету, яка полягає у задоволенні освітніх потреб окремої особистості та всього суспільства в цілому;
- функції, які є багатоплановими і в умовах формування інформаційного суспільства продовжують розширюватися;
- комунікативність, яка виявляється у різноманітних зв'язках з системами нижчого, однопорядкового та вищого рівнів;

- різноманітність, яка передбачає використання широкого спектру інструментів регулювання освітньою діяльністю на всіх ієрархічних рівнях РСО.

Підсумовуючи аналіз основних рис та властивостей систем взагалі та соціогеосистем, зокрема, *систему освіти* можна охарактеризувати як складну, відкриту, ієрархічну, багаторівневу, універсальну систему, що динамічно розвивається, яка є підсистемою соціогеосистеми, і представляє сукупність закладів освіти різних рівнів, типів і форм власності та установ їх обслуговування, які взаємодіють у межах певного освітнього простору і утворюють єдину СО населення, цілісність якої забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовин та енергії [33, с. 53].

1.5. Чинники розвитку та функціонування системи освіти регіону

Формування, розвиток, компонентна структура та ефективне функціонування СО залежать від цілого ряду чинників, які можна класифікувати за різними ознаками. Зокрема, за природою дії їх можна поділити на зовнішні та внутрішні; за змістом – природні, історичні, суспільні, демографічні, економічні (рис. 1.12).

За характером впливу вони можуть бути прямі та непрямі (або опосередковані); за рівнем впливу – глобальні, національні, регіональні, локальні та особистісні; за результатом впливу – позитивні та негативні.

СО, знаходячись у постійній динаміці, чутливо реагує на зміни зовнішнього середовища. Вона адаптується до його потреб, які швидко змінюються, але і сама активно впливає на нього. СО здійснює суттєвий вплив на розвиток загальносвітових інтеграційних процесів. У сучасному суспільстві вона виступає вагомим ресурсом його розвитку і розглядається багатьма дослідниками як один із механізмів світового впливу на процеси політичної, економічної, соціальної і культурної інтеграції держав світу.

Головними зовнішніми чинниками впливу на СО у сучасних умовах виступають глобалізація та інтернаціоналізація, які проявляються не тільки у посиленні взаємозв'язків і взаємозалежностей господарств окремих країн, а й у формуванні глобального освітнього простору. Процеси інтернаціоналізації освітньої діяльності впливають на академічну мобільність студентів та викладачів, на кількісні та якісні показники щодо надання освітніх послуг іноземним студентам та науково-педагогічним працівникам тощо. Інтернаціоналізація в освіті проявляється у налагодженні та розширенні

багатосторонніх зв'язків та контактів між НЗ різних країн, у підвищенні ефективності навчальної та науково-дослідної діяльності (проведенні спільних міжнародних наукових семінарів, конференцій, дослідницьких програм та проектів тощо), які ґрунтуються на взаємовигідній, партнерській основі.

Суттєвий вплив на розвиток, організацію і функціонування СО здійснюють внутрішні чинники, які можна поєднати у наступні блоки:

- історичні;
- демографічні;
- економічні;
- інституціональні;
- соціальні;
- природні.

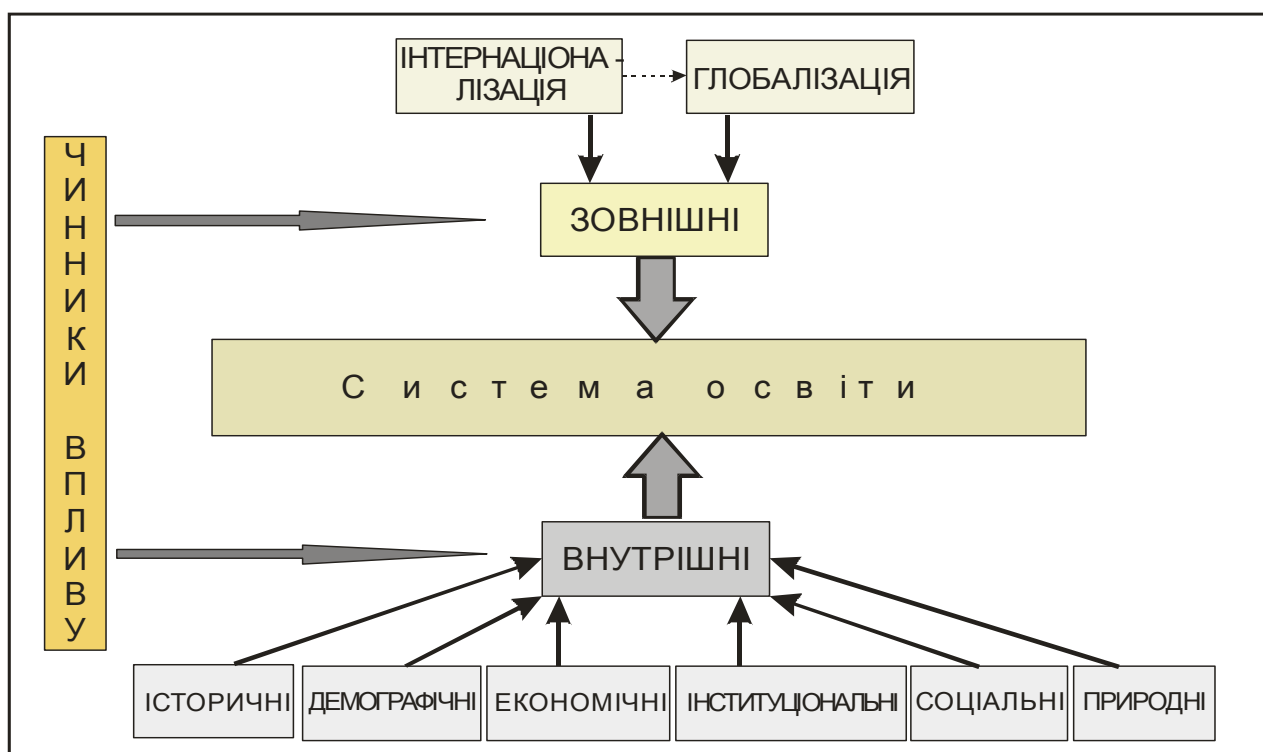

Рис. 1.12. Чинники, що впливають на функціонування системи освіти [32]

Кожний із цих блоків складається з групи чинників, які прямо або опосередковано позначаються на функціонуванні СО, характеризуються конкретними ознаками свого впливу.

Сучасний стан СО Харківщини, її функціональні та просторові особливості тісно пов'язані з історією заселення та освоєння Слобожанського краю. Пройшовши ряд історичних етапів політичного, економічного, соціального, культурного та духовного розвитку, на території регіону

сформувалась певна мережа навчальних закладів, які відповідали потребам суспільства в конкретний історичний період часу. Без аналізу історичного минулого інколи важко або навіть неможливо пояснити сучасний стан розвитку СО, її просторову організацію, зробити прогноз на майбутнє. Таким чином, історичні чинники безпосередньо впливають на компонентну, територіальну та функціональну структуру СО.

Вагомий вплив практично на всі аспекти функціонування СО здійснюють демографічні чинники, які, враховуючи їх визначальну роль для СО, виділені в окрему групу. Основним об'єктом, на який спрямована діяльність СО, виступає населення, яке є споживачем освітніх послуг. Від багатьох демографічних показників безпосередньо залежить просторова організація СО та мережа НЗ. На функціонуванні СО позначаються народжуваність, смертність та природній приріст населення, від яких, у підсумку, залежать чисельність населення та майбутній контингент учнів і студентів у НЗ. Вікова та шлюбно-сімейна структура населення також впливають на кількісні параметри СО, в тому числі і на відтворення населення в майбутньому. Вплив на функціонування СО здійснюють механічний рух та щільність населення, показники дитячої смертності тощо. Демографічні чинники є визначальними для формування та функціонування НЗ переважно допрофесійної освіти – дошкільної та загальної середньої. Менше вони впливають на підсистему професійної освіти. На нашу думку, формування контингенту студентів ПТНЗ та ВНЗ зумовлено попитом населення на здобуття професійно-технічної і вищої освіти та престижем НЗ.

Значну дію на СО спричиняють економічні чинники, від яких залежить цілий ряд аспектів її ефективного функціонування. СО належить до сфери нематеріального виробництва, тож рівень її фінансування залежить від наповнюваності державного бюджету – ключового джерела надходжень фінансових ресурсів. Головними джерелами бюджетних надходжень виступають суб'єкти матеріального виробництва. Таким чином, фінансування СО практично прямо залежить від ефективного функціонування саме галузей цієї сфери. В той же час функціонування СО позначається на процесах, які підвищують ефективність виробництва – через рівень та якість професійної підготовки робітників, створення інновацій тощо. Певний вплив на функціонування СО здійснюють і такі економічні показники, як доходи та витрати домогосподарств, заробітна плата населення, структура господарства регіону, зайнятість населення, попит на робочу силу та інші. Крім того, галузева структура суспільного виробництва визначає потреби професійної підготовки трудових ресурсів і таким чином впливає на мережу НЗ у регіоні.

Зміни в освітньому законодавстві також відображаються на функціонуванні СО, як на національному так і на регіональному рівнях. За роки незалежності в Україні було створено практично нове законодавство про освіту. Зміни, передбачені в ньому, торкнулися всіх освітніх підсистем і безпосередньо вплинули переважно на якісні характеристики СО.

Серед соціальних чинників суттєвий вплив на функціонування СО зумовлює рівень розвитку соціальної інфраструктури, до якої віднесені такі показники, як забезпеченість регіону бібліотеками, книжковими фондами, культурно-мистецькими закладами, інформаційно-довідковими центрами, фізкультурно-оздоровчими закладами, навчально-видавничими центрами, науково-дослідними лабораторіями та інститутами, закладами громадського харчування тощо. Важлива роль в організації навчально-виховного процесу також належить закладам та установам медичного обслуговування, які надають первинну медичну допомогу суб'єктам навчання безпосередньо у НЗ та здійснюють регулярні медичні огляди учасників навчально-виховного процесу з метою попередження захворювань.

Однією з важливих умов ефективного функціонування СО є належне матеріально-технічне забезпечення НЗ засобами, які залучаються до навчально-виховного процесу та проведення науково-дослідної роботи (навчально-методичні посібники, наочні матеріали, меблі та обладнання, мультимедійна, комп'ютерна та оргтехніка тощо). З розвитком інформаційно-комунікаційних технологій зростає роль і таких соціальних показників, як забезпеченість НЗ комп'ютерами та доступ суб'єктів навчання до глобальних інформаційних мереж. Також до групи соціальних чинників впливу на СО регіону варто віднести забезпеченість населення підприємствами торгівлі, які впливають на організацію навчального процесу через реалізацію товарів, необхідних для навчання окремої людини (навчальна література, електронні підручники та атласи, канцелярське приладдя, комп'ютерна техніка, програмне забезпечення тощо), і – торгових точок з продажу одягу та взуття.

До соціальних чинників впливу на СО варто віднести також і транспортну мережу, яка визначає доступність до НЗ різного рангу для населення.

Опосередкований вплив на мережу НЗ та їх просторову організацію здійснюють природні чинники, серед яких варто відзначити рельєф, кліматичні та гідрологічні умови території. Саме ці фактори природного середовища впливають на особливості освоєння території, конфігурацію забудови населених пунктів, транспортну доступність населення до освітніх закладів, розташованих на певній території, кількість та щільність населення тощо.

Всі перелічені чинники одночасно впливають на формування та функціонування регіональної СО, але їх вплив різний за характером, наслідками та інтенсивністю в межах конкретного регіону.

1.6. Методика та методи дослідження

Кожне наукове дослідження передбачає наявність певного алгоритму (схеми) його реалізації. Суспільно-географічне дослідження СО Харківської області виконувалося у декілька етапів, які можна поєднати у чотири блока (рис. 1.13). Логічне поєднання етапів дослідження РСО між собою забезпечує досягнення поставленої мети роботи.

Серед загальнонаукових методів дослідження у роботі використовувались наступні: метод діалектики, порівняння й аналогія, аналіз і синтез, дедукція та індукція, методи абстракції, класифікації, систематизації, моделювання, історичний метод.

Метод діалектики, який належить до філософських, передбачає вивчення всіх явищ і процесів, у тому числі й суспільно-географічних, у постійній зміні, розвитку та взаємозв'язку.

Порівняння, як метод, дозволяє виявити найбільш суттєві деталі, риси, подібності та відмінності між різними об'єктами, явищами та процесами. При аналізі просторово-часових та функціональних особливостей РСО цей метод використовувався практично на всіх етапах дослідження.

Методи аналізу й синтезу набули широкого застосування у багатьох науках. Аналіз передбачає розкладання об'єкта або явища на складові частини (елементи) для більш детального їх дослідження. Застосування даного методу щодо дослідження РСО, зокрема, передбачає її розчленування на менші частини: підсистеми, елементи тощо. Безпосередньо з аналізом пов'язаний синтез, який передбачає поєднання елементів досліджуваного об'єкту у єдине ціле. Цей метод застосовано для формування цілісного уявлення про особливості розвитку РСО Харківської області. Взаємодоповнюють аналіз та синтез методи дедукції та індукції. Дедуктивні висновки здійснюються чисто логічним шляхом. Ґрунтуються вони на основі аналізу узагальнених положень і направлені на отримання нового знання від загального до конкретного. При застосуванні індукції висновок роблять на основі часткових положень шляхом виявлення загального спільного.

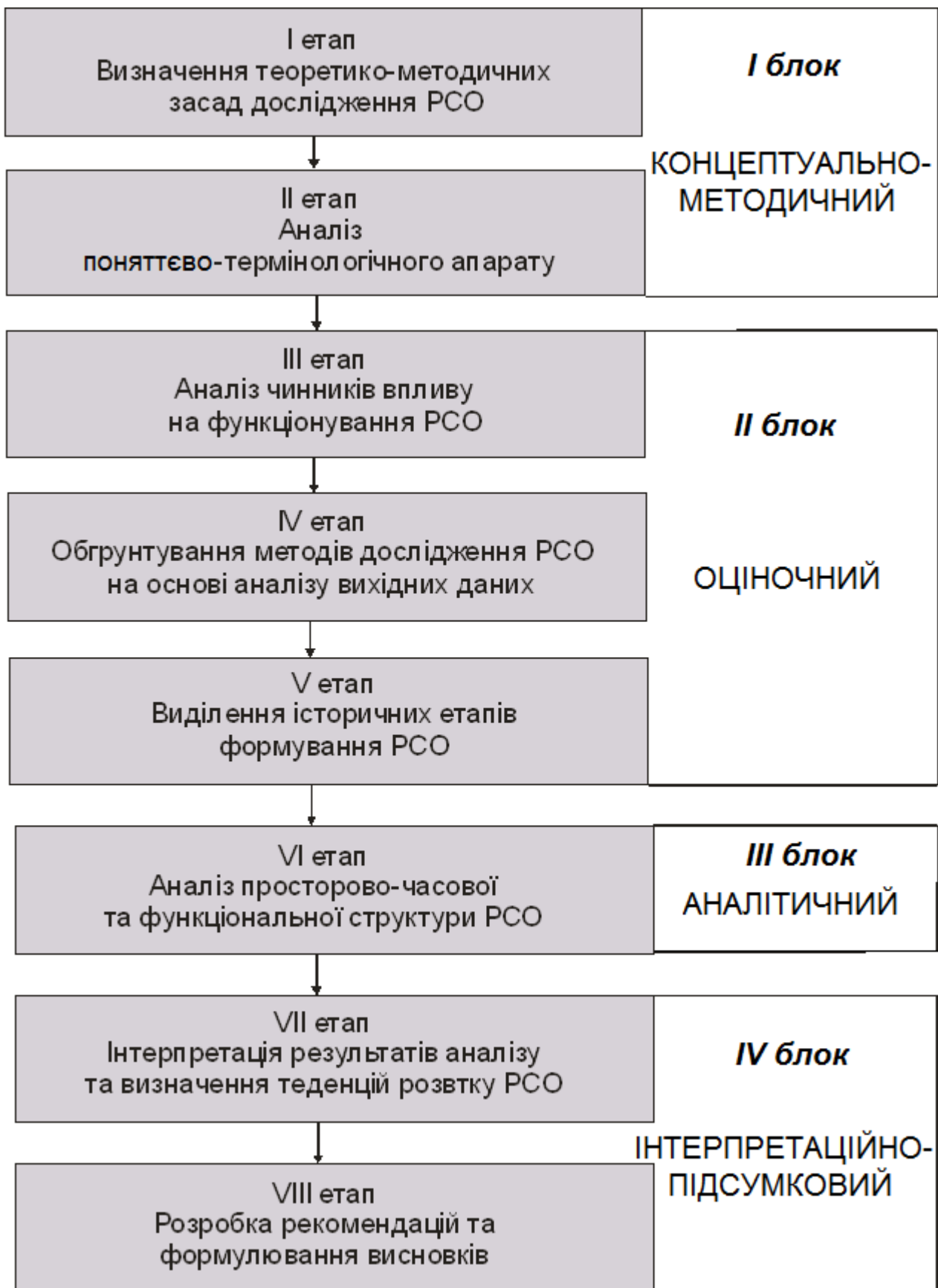

Рис. 1.13. Алгоритм суспільно-географічного дослідження
регіональної системи освіти [33]

При використанні методу абстракції, як методу наукового пізнання,

упускаються окремі другорядні деталі об'єктів, процесів та явищ, а увага акцентується на головних рисах, що дає змогу виділити їх істотні ознаки. Так, при проведенні аналізу функціональної структури СО Харківської області виявити всі можливі зв'язки між освітніми підсистемами практично неможливо. Для виявлення основних з них використовувалось абстрагування.

Методи класифікації і систематизації дозволяють виявити певний порядок у процесах та явищах, які досліджуються, узагальнити їх спільні і відмінні риси, виявити внутрішні особливості.

Все частіше у різних науках застосовується метод моделювання. За допомогою цього методу в роботі були побудовані моделі формальної системи освіти та моделі регіональної системи освіти, які дозволили краще проаналізувати внутрішні зв'язки між різними освітніми підсистемами. Математичні моделі поверхонь зони впливу районних СО дозволили визначити їх радіус впливу та обрати центри освітніх кластерів.

Історичний метод застосований для визначення змін, які відбулися у РСО в різні історичні періоди на території Харківщини та з'ясування чинників, що зумовили ці зміни. Проведений ретроспективний аналіз СО Харківської області дозволив виділити етапи становлення та формування РСО, порівняти кількісні показники її головних підсистем, виявити позитивні та негативні зміни, які відбулися за досліджуваний період у РСО, встановити чинники, які вплинули на ці зміни.

Конкретнонаукові методи дослідження застосовуються в окремих науках або групі суміжних наук. У даній роботі використовувались ті методи, які характерні практично для будь-якого географічного дослідження взагалі та для соціально-економічної географії зокрема, це – системний підхід, картографічний, контент-аналіз, статистичний, графічний, математичний, рейтингової оцінки, ранжирування, групування, районування тощо.

Суспільно-географічний аналіз передбачає розрахунки окремих показників СО. В роботі виконано ряд математичних обчислень різних показників, які характеризують діяльність головних підсистем РСО. За отриманими розрахунками були побудовані картосхеми, на основі яких встановлені особливості просторової та функціональної структури РСО Харківщини. Зокрема, була розрахована щільність НЗ (ДНЗ, ЗНЗ, ПТНЗ та ВНЗ) на одиницю площі за адміністративно-територіальними одиницями Харківської області. Для обчислень використовувалась наступна формула:

$$P_{\text{НЗ}(i)} = K_{\text{НЗ}(i)} / S_{(i)}, \quad (1.1)$$

де $\Pi_{\text{нз.}(i)}$ – щільність НЗ i -того району;

$K_{\text{нз.}(i)}$ – загальна кількість НЗ у межах i -того району;

$S_{(i)}$ – загальна площа i -того району.

Також були розраховані показники приведеної кількості НЗ (ДНЗ, ЗНЗ, ПТНЗ та ВНЗ) до населення районів Харківської області. Розрахунки здійснювались за наступними формулами:

$$P_{\text{днз}(i)} = K_{\text{днз.}(i)} / (N_{(i)} / 1000 \text{ осіб}), \quad (1.2)$$

де $P_{\text{днз}(i)}$ – приведена кількість ДНЗ до населення i -того району;

$K_{\text{днз.}(i)}$ – загальна кількість ДНЗ у межах i -того району;

$N_{(i)}$ – загальна чисельність населення i -того району.

Середня чисельність осіб, що навчаються у НЗ за районами Харківської області визначалась за формулою:

$$K_{\text{ср.}(i)} = K_{з.}(i) / K_{\text{нз.}(i)}, \quad (1.3)$$

де $K_{\text{ср.}(i)}$ – середня чисельність учнів у НЗ i -того району;

$K_{з.}(i)$ – загальна чисельність учнів у НЗ i -того району;

$K_{\text{нз.}(i)}$ – загальна кількість НЗ у межах i -того району.

Баланс місць у ДНЗ за адміністративно-територіальними одиницями Харківщини визначався за формулою:

$$B_{\text{м.}(i)} = K_{\text{м.}(i)} - K_{\text{д.}(i)}, \quad (1.4)$$

де $B_{\text{м.}(i)}$ – загальний баланс місць у ДНЗ i -того району;

$K_{\text{м.}(i)}$ – загальна чисельність існуючих місць у ДНЗ i -того району;

$K_{\text{д.}(i)}$ – загальна чисельність дітей, що відвідують ДНЗ i -того району.

Важливим показником функціонування підсистеми дошкільної освіти є охоплення дітей дошкільною освітою. Він визначався за наступною формулою:

$$O_{\text{д.о.}(i)} = \frac{Ч_{\text{днз.}(i)} \times 100 \%}{Ч_{\text{д.}(i)}}, \quad (1.5)$$

де $O_{\text{д.о.}(i)}$ – охоплення дітей дошкільною освітою i -того району;

$Ч_{\text{днз.}(i)}$ – загальна чисельність дітей, що відвідують ДНЗ i -того району;

$Ч_{\text{д.}(i)}$ – загальна чисельність дітей дошкільного віку i -того району.

Співвідношення між чисельністю випускників ЗНЗ III і II ступеня проводились для аналізу функціонування підсистеми загальної середньої освіти. Розрахунки здійснювались за наступною формулою:

$$C_{\text{вип.знз III ст./вип.знз II ст.}(i)} = K_{\text{вип.знз III ст.}(i)} / K_{\text{вип.знз II ст.}(i)}, \quad (1.6)$$

де $C_{\text{вип.знз III ст./вип.знз II ст.}(i)}$ – співвідношення між чисельністю випускників ЗНЗ III і II ступеня i -того району;

$K_{\text{вип.знз III ст.}(i)}$ – загальна кількість випускників ЗНЗ III ст. i -того району;

$K_{\text{вип.знз II ст.}(i)}$ – загальна кількість випускників ЗНЗ II ст. i -того району.

Важливими показниками функціонування ЗНЗ є забезпеченість НЗ педагогічними працівниками та кількісне співвідношення учнів та вчителів. Середня чисельність вчителів на один ЗНЗ обчислювалась за формулою:

$$K_{\text{ср.у.знз}}(i) = K_{\text{у.знз}}(i) / K_{\text{знз}}(i), \quad (1.7)$$

де $K_{\text{ср.у.знз}}(i)$ – середня чисельність учителів на один ЗНЗ i -того району;

$K_{\text{у.знз}}(i)$ – загальна чисельність учителів ЗНЗ i -того району;

$K_{\text{знз}}(i)$ – загальна кількість ЗНЗ i -того району.

Кількісне співвідношення учнів та вчителів у ЗНЗ Харківського регіону розраховувалось за наступною формулою:

$$C_{\text{уч./у.знз}}(i) = K_{\text{уч.знз}}(i) / K_{\text{у.знз}}(i), \quad (1.8)$$

де $C_{\text{уч./у.знз}}(i)$ – співвідношення між чисельністю учнів та вчителів у ЗНЗ i -того району;

$K_{\text{уч.знз}}(i)$ – загальна чисельність учнів ЗНЗ i -того району.

$K_{\text{у.знз}}(i)$ – загальна чисельність учителів ЗНЗ i -того району.

За подібною формулою проводились обчислення співвідношення між чисельністю студентів та штатними викладачами ВНЗ Харківщини. Але замість учнів бралась загальна чисельність студентів, а замість учителів – загальна чисельність штатних викладачів:

$$C_{\text{с./в.внз}}(i) = K_{\text{с.внз}}(i) / K_{\text{в.внз}}(i), \quad (1.9)$$

де $C_{\text{с./в.внз}}(i)$ – співвідношення між чисельністю студентів та викладачів у ВНЗ i -того району;

$K_{\text{с.внз}}(i)$ – загальна чисельність студентів ВНЗ i -того району.

$K_{\text{в.внз}}(i)$ – загальна чисельність викладачів ВНЗ i -того району.

Для виділення освітніх округів (субкластерів) у межах Харківської області використовувався метод районування. Його суть полягає у поділі території на відносно цілісні частини за певними ознаками, у даній роботі – за рівнем розвитку СО. Районування РСО проводилось на основі ранжирування, для чого використовувався рейтинг-показник, за яким визначалось місце району у ряді адміністративно-територіальних одиниць.

Визначення рівня розвитку локальних (районних) систем СО проводилось на основі рейтингового оцінювання за ключовими показниками, що безпосередньо впливають на функціонування РСО. Для цього було відібрано ряд статистичних та, розрахованих на їх основі, похідних показників, які характеризують діяльність головних освітніх підсистем. Зокрема, це загальна, середня та приведена до площі і населення адміністративних одиниць Харківщини чисельність НЗ (ДНЗ, ЗНЗ, ПТНЗ та ВНЗ) і чисельність дітей, учнів та студентів у них, охоплення дітей дошкільною та середньою освітою,

випуск учнів ЗНЗ, ПТНЗ та студентів ВНЗ тощо. По кожному із зазначених вище показників був визначений рейтинг району на основі бального оцінювання.

До складу Харківської області належать 27 районів та 7 міст обласного підпорядкування. У даній роботі міста обласного підпорядкування, які є одночасно й центрами однойменних районів (за виключенням Люботина), розглядались не окремо, а у складі відповідного району. Таким чином, рейтингове оцінювання проводилось за 28 адміністративно-територіальними одиницями Харківської області. Саме тому для його проведення була обрана 3-х бальна шкала, з шириною шагу в 0,1 бала, яка дозволяє розмістити всі райони у рейтингу. Відповідно, адміністративно-територіальні одиниці з більш високим рейтинговим показником отримували вищі бали. Зокрема, район, який за певним показником діяльності освітньої підсистеми займав I місце, отримував 3,0 б., II – 2,9 б., III – 2,8 б., IV – 2,7 б., V – 2,6 б. і так далі. Якщо адміністративні одиниці мали однакові показники, то, відповідно, отримували однакові бали. За загальною сумою рейтингових балів спочатку визначався рівень розвитку окремої освітньої підсистеми (дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти) у межах адміністративних одиниць, далі – загальний рівень розвитку РСО Харківської області.

Отже, території, які отримали найбільшу кількість рейтингових балів мають високий рівень розвитку СО, з найнижчими рейтинговими балами – низький. За результатами ранжирування районів були побудовані графіки Парето, форма яких свідчить про неоднорідність районів за рівнем розвитку СО і дозволяє провести їх групування. На основі групування виконано районування Харківської області та виділені освітні округи – субкластери.

Аналіз просторової структури мережі НЗ здійснювався за допомогою методики ІФВ-моделювання, розробленої на кафедрі соціально-економічної географії і регіонознавства Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна [96, 97]. Згідно цієї методики географічні об'єкти, до яких належать і навчальні заклади різних рівнів, що аналізуються у даній роботі, мають навкруг себе певну зону впливу.

Радіус R зони впливу суспільно-географічного об'єкту – це відстань від нього, на якій він перестає впливати на будь-яку складову соціогеопроецесу, тобто, перестає цікавити споживача як джерело задоволення певної соціальної потреби. Виходячи з припущення про пропорційність R числовій величині (потужності) параметру об'єкту Z , приймається, що найменш потужний суспільно-географічний об'єкт повинен мати найменший (базовий) радіус

впливу R_0 , тоді радіус впливу всіх інших суспільно-географічних об'єктів можна визначити як функцію від базового наступним чином:

$$R_i = R_0 + k * \ln(Z_i / Z_{\min}), \quad (1.10)$$

де R_i – радіус впливу i – того суспільно-географічного об'єкту; R_0 – базовий радіус впливу; Z_i і Z_{\min} – відповідно величина параметру Z i – того і базового суспільно – географічного об'єкту; k – масштабний коефіцієнт.

Для зони впливу суспільно-географічного об'єкту існує *нормована функція впливу* Δ , яка визначається в інваріантному вигляді, виходячи з того, що інтенсивність впливу суспільно-географічного об'єкту в межах зони впливу нелінійно зменшується від центру до периферії, наступним чином:

$$\Delta = (1 - L/R)^n, \quad (1.11)$$

де L – поточна відстань до центру зони впливу суспільно-географічного об'єкту; n – показник ступеня, який визначається довільно. Із наведеної залежності видно, що функція Δ досягає максимального значення 1 у центрі зони впливу (при $L = 0$), а найменшого значення 0 на межі зони впливу (при $L = R$). Поза зоною впливу функція Δ не існує.

При суперпозиції зон впливу однотипних суспільно-географічних об'єктів вони взаємодіють і розподіл конкурентоздатності кожного об'єкту визначається значеннями його функції впливу Δ , а можливості задоволення соціальної потреби відображаються сумою функцій впливу кількох суспільно-географічних об'єктів. Таким чином, для кожної точки досліджуваної території визначається кількісний параметр – інтегральна функція впливу (ІФВ), яка об'єктивно відображає можливість користувача отримати певну послугу, а в більш загальному сенсі – особливості впливу і просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів у межах досліджуваної території. Розрахунок ІФВ здійснюється за формулою:

$$F = \sum_{i=1}^m \Delta_i \quad (1.12)$$

де F – інтегральна функція впливу у даній точці території; m – кількість суспільно – географічних об'єктів, які мають вплив у даній точці.

Модель ІФВ можна застосувати для побудови інтегральної поверхні приведенного параметру P суспільно-географічного об'єкту, для якого значення функції впливу Δ у зоні впливу є ваговими коефіцієнтами:

$$p = Z * \Delta \quad (1.13)$$

Тоді інтегральний параметр визначається наступним чином:

$$P = \sum_{i=1}^m p_i \quad (1.14)$$

Методика ІФВ-моделювання розроблена для кількох варіантів структури вектору геопросторових даних. Зокрема, для повного вектору, коли відомі координати X та Y на горизонтальній площині і кількісна оцінка навчального закладу – кількість відвідувачів (дошкільнят, школярів, студентів), рекомендується використовувати модель (1.13, 1.14). Для неповного вектору геопросторових даних, коли відомі координати навчальних закладів, але відсутні дані про кількість відвідувачів, рекомендується використовувати модифіковану ІФВ-модель поля. Модифікація полягає у тому, що радіус впливу для всіх об'єктів приймається однаковим і постійним $R = const$, а функції впливу і ІФВ розраховуються за формулами (1.11, 1.12).

Методика ІФВ-моделювання дає можливість досліджувати різні за ступенем узагальнення «зрізи» досліджуваного поля. Зокрема, при малих значеннях радіусу впливу R модель відображає більш детальну – «тонку» структуру поля, із збільшенням величини R досягається більший ступінь генералізації поля і можна досліджувати більш загальну його структуру. У даному дослідженні базовий радіус впливу змінювався від 5 км до 50 км, що дозволило отримати моделі поля з різною детальністю.

Реалізація описаної методики здійснюється по принципу ковзного статистичного вікна. Згідно з ним послідовно визначаються координати точок території (по регулярній сітці), для яких визначаються актуальні (діючі) суспільно-географічні об'єкти, розраховуються відстані до них і значення інтегрального параметру поля або інтегральної функції впливу. В результаті отримується сітковий файл, який далі обробляється за допомогою програми Surfer. Параметри регулярної сітки точок, що покриває Харківську область, у даному дослідженні становлять: кількість точок по широті – 243, по довготі – 224; просторовий крок по обох координатах 1 км [96, 97].

У якості інформаційної бази дослідження використовувалися офіційні матеріали Державної служби статистики України та Головного управління статистики у Харківській області, звітні матеріали обласного управління освіти і науки Харківської ОДА. Серед цих матеріалів було відібрано ряд показників, які характеризують стан і динаміку розвитку системи освіти Харківської області.

РОЗДІЛ 2

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СИСТЕМИ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Історія формування регіональної системи освіти

Щоб краще зрозуміти нинішній стан СО Харківської області та сучасні тенденції і процеси у цій сфері суспільного виробництва, необхідно проаналізувати історію становлення та розвитку освіти в даному регіоні. Для цього доцільно застосувати ретроспективний аналіз розвитку СО Харківщини.

Історичне минуле Харківської області привертало увагу багатьох науковців. Зокрема, дослідженню історичних аспектів розвитку Харківського регіону присвячені роботи Б. Зайцева [61], В. Скирди, В. Воропаєвої, О. Марченка, І. Скирди, С. Посохова, Д. Міллера [66], М. Сумцова [131,132] та інших авторів. Але найбільш суттєвий доробок у розвитку історіографії Слобожанщини належить академіку Д. Багалію [9, 10].

Як свідчать історичні факти, розвиток культури та освіти на Харківщині розпочався з моменту її колонізації у XVII ст. Визначну роль у цьому процесі відіграли переселенці з Правобережної та Наддніпрянської України, які принесли з собою на Слобожанщину багаті культурні та просвітницькі традиції. Саме у ці часи на Харківщині виникають братства і створюються школи. Протягом XVIII ст. їх кількість швидко зростала. За даними перепису 1732 р. тільки в Харківському полку існувало 20 шкіл [66]. Школи в той час засновувалися переважно парафіянами при церквах, тому вони називалися церковно-приходськими. Незважаючи на те, що вони були трикласними, для свого часу ці школи були важливим чинником освітнього та духовного розвитку регіону. Певна роль у поширенні грамотності і початкової освіти на Харківщині в той історичний період також належала мандрівним дякам-учителям, які переходили з місця на місце, навчали дітей в містах і в селах. У другій половині XVIII ст. кількість народних шкіл поступово зменшується, що, скоріше за все, можна пояснити процесом закріпачення козацтва та селян.

Новий етап розвитку освіти на Харківщині пов'язаний із діяльністю колегіуму, який було засновано в 1722 р. у Белгороді, як духовну школу, а трохи пізніше, у 1726 р. колегіум було переведено до Харкова. У ключових аспектах він копіював Києво-Могилянську академію, проте в Україні він став другим за значенням навчальним закладом того часу. Багалій Д. зазначав, що «...вже у XVIII ст. Харків завдяки колегіуму здобув значення освітнього центру

Слобідської України, у ХІХ ст. він став розумовим і науково-освітнім центром всієї південно-східної Росії і цим високим станом серед інших руських міст він зобов'язаний заснуванням в нім трьох вищих навчальних закладів, особливо ж університету. З університету виріс, як його гілка, Ветеринарний інститут, завдяки університету частково стало можливим і відкриття Технологічного інституту» [9, с. 581].

У першій половині ХІХ ст. Харків стає центром великого навчального округу, до складу якого спочатку входили 11 губерній (Астраханська, Воронежська, Катеринославська, Київська, Курська, Орловська, Полтавська, Слобідсько-Українська, Таврійська, Херсонська, Чернігівська) і 7 областей (Бессарабія, Грузія, Землі Війська Донського, Землі Війська Чорноморського, Імеретія, Кавказька область, Мінгрелія) [61]. Пізніше кордони округу були змінені.

З появою у 1828 році нового статуту початкових та середніх НЗ, збереглися 3 ступені шкіл, проте вони різко відрізнялися за становим складом учнів:

I ст. – приходські училища для нижчих прошарків населення;

II ст. – повітові училища для міського недворянського населення;

III ст. – гімназії для дітей дворян та чиновників [66, с. 203].

Протягом другої половини ХІХ ст. кількість шкіл на Харківщині зростала. Особливу увагу привертає розмаїття їх типів у цей період. Зокрема, поряд зі звичайними церковно-приходськими школами та повітовими училищами діяли пансіони, недільні школи, школа взаємного навчання (Ланкастерська школа), школа євангелійсько-лютеранського товариства тощо. Поширенню грамотності серед простого народу також сприяла діяльність «Харківського товариства поширення в народі грамотності», яке почало свою діяльність у 1869 році та проіснувало більше 40 років [66].

З другої половини ХІХ ст. на Харківщині починається стрімкий розвиток промисловості і торгівлі, що сприяло зростанню попиту на кваліфіковані кадри. Не випадково саме у цей час у регіоні відкриваються навчальні заклади, які надавали професійну підготовку. Переважна більшість з них розташовувалась у місті Харкові, зокрема: Залізнична школа, Торгова школа, Школа Устинова тощо.

З відкриттям у Харкові у 1812 році Інституту шляхетних дівчат було покладено початок жіночої освіти на Слобожанщині. Пізніше у Харкові була створена жіноча школа для дочок дворян та купців, а у 1860 році було

відкрито першу жіночу гімназію. Ще одним жіночим закладом було єпархіальне училище.

У 1805 році у Харкові було засновано Університет, який став другим ВНЗ на території сучасної України. Його створення стало доленосною подією не тільки для Харківщини, а й для всього півдня Російської імперії. З перших років існування при Університеті було створено кілька установ, які багато зробили для поширення наукових ідей як на Харківщині, так і загалом в Україні. Зокрема, при Університеті було започатковано музей природничої історії, створено філо-технічне товариство з метою поширення досягнень науки і техніки, що у свою чергу мало сприяти економічному й освітянському розвитку півдня Росії. Було засновано педагогічний інститут для підготовки вчителів гімназій і повітових училищ тощо. У другій половині ХІХ ст. у Харкові було також створено (з виділенням із Харківського університету) інші ВНЗ, зокрема, ветеринарний та технологічний інститути. Останній був першим технічним ВНЗ в Україні. Таким чином, створення ВНЗ на Харківщині сприяло тому, що Харків став важливим освітнім та науковим центром, де готувалися кваліфіковані кадри для різних галузей економіки, освіти та культури.

Поступово в регіоні зростає кількість освічених людей. За даними всеросійського перепису населення 1897 року в Харківському, Богодухівському, Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Валківському, Куп'янському уїздах було 20% грамотних [131, с. 17].

Революційні події початку ХХ ст. вплинули і на розвиток СО, змусивши тогочасний уряд переглянути свою освітню політику. Політичні події мали подвійний вплив на розвиток СО Харківського регіону. З одного боку, уряду довелось вдатися до освітніх реформ, з іншого – до керівництва країни прийшли реакціонери, які збільшення народних невдоволень владою пов'язували зі зростанням освіченості та суспільної свідомості населення. Потроху зростала кількість ВНЗ у Харківському регіоні. Зокрема, у 1914/15 н. р. на Харківщині діяли університет, ветеринарний, технологічний, сільськогосподарський і жіночий медичний інститути [67].

Перша світова війна, революційні події 1917 року та громадянська війна, також вплинули на розвиток освіти на Слобожанщині, адже вони суттєво зменшували й без того незначні видатки на народну освіту.

Істотні зміни у СО регіону відбулися за роки радянської влади. З приходом до керівництва держави більшовицького уряду, в країні та її регіонах розбудовувалась нова система безперервної народної освіти, яка мала більшу відкритість, ефективнішу структуру. Вона забезпечувала

більшу доступність до освіти різних верств населення, незалежно від соціального походження. Ці зміни мали суперечливий характер, але методами централізовано-керованого управління за порівняно короткий час вдалося подолати неграмотність, створити СО, яка була спроможна в ту історичну епоху задовольняти мінімальні потреби виробництва та суспільства у кваліфікованих кадрах. Проте винищення української інтелігенції та наукової еліти негативно вплинули на її якісні показники.

Після завершення громадянської війни та остаточного встановлення радянської влади на Харківщині був взятий курс на розбудову народного господарства за принципами соціалістичного устрою. Індустріалізація промисловості та колективізація сільського господарства потребували значної кількості робітничих кадрів певної фахової підготовки. Проголошена урядом «культурна революція» передбачала ліквідацію неграмотності серед населення та розбудову нової СО [66].

За статистичними даними на 1 грудня 1925 року в Харківському окрузі діяло 762 школи, 30 установ вищої профосвіти (8 інститутів, 14 технікумів та 8 робфаків) та 93 установи нижчої профосвіти [66, с. 22, 30, 31]. До початку 30-х років ХХ ст. неграмотність майже була ліквідована та різко зросла чисельність учнів у школах та студентів у ВНЗ.

У період між завершенням громадянської війни та до початку Великої вітчизняної війни мережа НЗ на Харківщині зростала. У 1940/41н. р. в області діяло 1650 шкіл, де навчалось 392,5 тис. дітей (це у 10 разів більше, ніж до революції), 68 технікумів, 37 ВНЗ [67, с. 49].

Суттєвих втрат зазнала СО Харківської області за часів німецько-фашистської окупації. Більшість НЗ області були зруйновані або евакуйовані в інші республіки Радянського Союзу (переважно ВНЗ). Після звільнення Харківщини від окупантів почалося відновлення СО. До кінця війни в області відновили свою роботу 90% шкіл, 43 середніх спеціальних НЗ та 28 ВНЗ [67, с. 59]. Після завершення Великої вітчизняної війни СО області розвивалась динамічно: розширювалась мережа навчально-виховних закладів, зростав контингент осіб, що навчалися. Станом на кінець 1990 року на Харківщині діяло 1349 ДНЗ, які відвідували 150,9 тис. дітей. На початок 1990/91 н. р. в області функціонувало 1007 загальноосвітніх шкіл, з контингентом учнів 408 тис. осіб, 49 закладів професійної освіти, де навчалось 55,6 тис. учнів та 22 ВНЗ, в яких здобували освіту 128,7 тис. студентів [92, с. 180, 188-189].

Проведений аналіз історії розвитку СО Харківської області дозволяє виділити декілька важливих етапів, зокрема:

- I. Зародження освітніх процесів на Харківщині та становлення початкової освіти (початок XVII ст. – кінець XVIII ст.);
- II. Формування та розвиток професійної освіти у Харківському регіоні (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.);
- III. Заснування ВНЗ та посилення впливу в суспільстві ВО (початок XIX ст. – початок XX ст.);
- IV. Етап стагнації РСО (1905 р. – 1945 р.), перерваний періодом відносного розвитку (1925 р. – 1940 р.);
- V. Формування багатоступеневої РСО індустріального типу (1945 р. – 1991 р.);
- VI. Сучасний етап розвитку РСО в умовах розбудови інформаційного суспільства (кінець XX ст. – дотепер).

Кожен з етапів розвитку СО Харківщини супроводжувався неоднозначними політичними подіями, які безпосередньо або опосередковано впливали на її стан та функціонування, а також сприяли певним кількісним та якісним змінам РСО.

2.2. Вплив трансформацій національної системи освіти на регіональну систему освіти

Тривалий час розвиток СО Харківщини був налаштований на задоволення потреб тогочасного індустріального суспільства, а її функціонування будувалось за принципами централізовано-керованої економіки. Головним завданням СО радянського періоду було забезпечення народного господарства та військово-промислового комплексу країни фахівцями певних професій, система підготовки яких повністю контролювалась державою і мала жорстку централізацію. На жаль, розвиткові творчих здібностей особистості в той період приділялась недостатня увага.

На момент розпаду Радянського Союзу СО Харківщини, як і України в цілому, складалась з двох великих секторів: формальної та неформальної освіти (рис. 2.1). Формальний сектор системи безперервної освіти враховував потреби України та її регіонів і складався з підсистем дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти. Функціонували також освітні та наукові заклади, при яких діяли нечисленні аспірантури, докторанти та вищі партійні і військові школи. Перелічені підсистеми були добре узгоджені між собою і надавали досить якісну освіту.

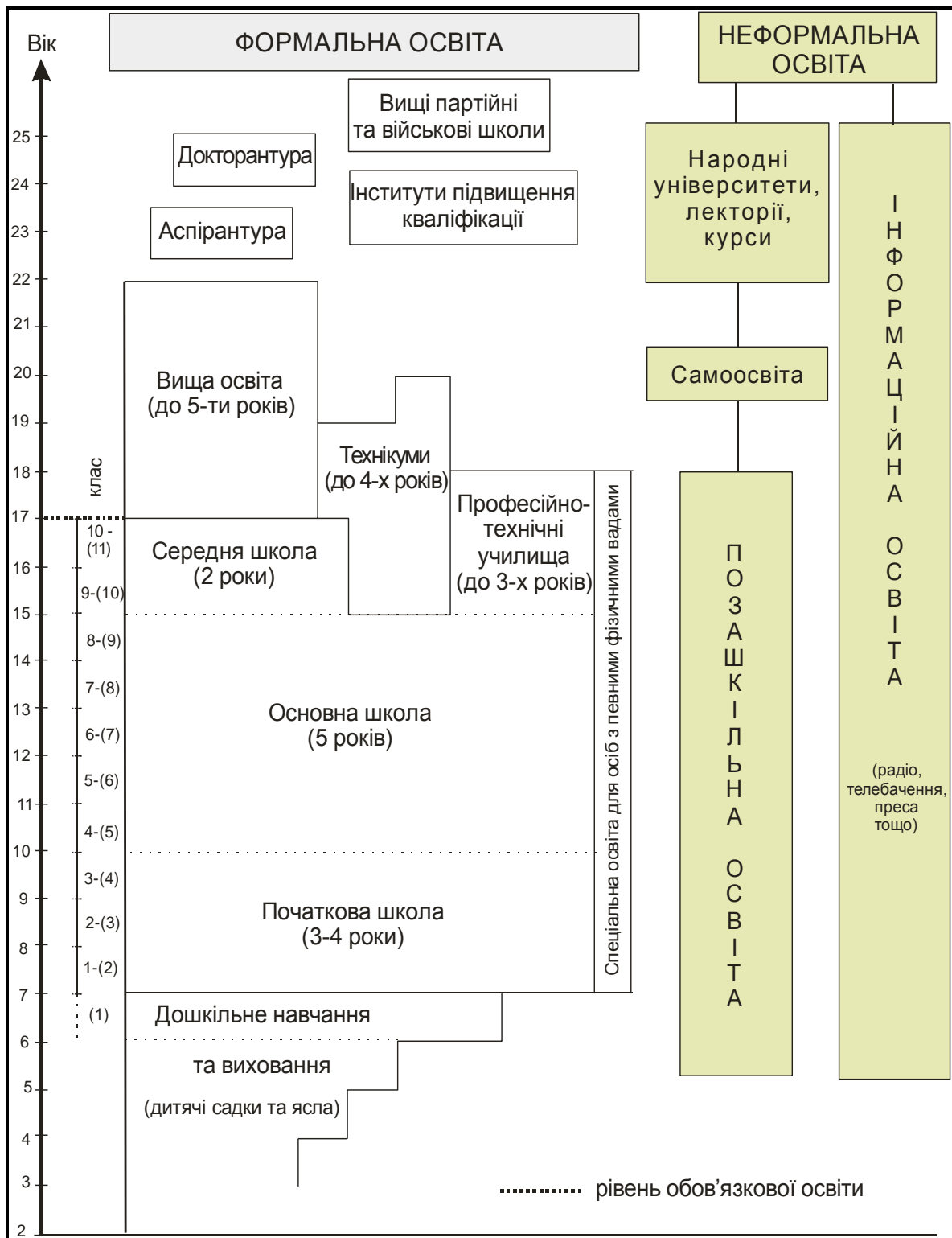

Рис. 2.1. Графічна модель системи безперервної освіти на момент отримання Україною незалежності [33]

Основні кількісні показники формального сектору СО Харківської області, на момент проголошення незалежності України, наведені в таблиці 2.1.

**Кількісні показники формального сектору системи безперервної освіти
Харківської області станом на 1990/1991 н. р.**

(складено за даними [92])

Сектор системи безперервної формальної освіти	Кількість закладів (одиниць)	Кількість осіб, що в них навчалися (тис. осіб)
Дошкільна освіта	1349	150,9
Загальноосвітні заклади	1007	407,9
Заклади професійно-технічної освіти	49	33,2
Вищі навчальні заклади	22	184,3
Аспірантура	46	2,1
Докторантура	12	0,063

Неформальний сектор СО поєднував дві складові – позашкільну освіту для дітей та підлітків та освіту дорослих, в якій суттєву роль відігравали народні університети, курси, різноманітні гуртки, центри навчання й творчості, а також самоосвіта [118]. В цілому СО радянської доби вважалась однією з найкращих у світі за ефективністю діяльності й якістю шкільних атестатів та дипломів ВНЗ [118]. Таким чином, незалежна Україна успадкувала від Радянського Союзу достатньо розвинуту СО, однак, пристосовану переважно до потреб тоталітарної держави. Освітні потреби окремої особистості майже не враховувалися.

З отриманням у 1991 році незалежності в Україні розпочалися процеси демократизації суспільства, які вплинули й на подальший розвиток СО, як на національному, так і на регіональному рівнях. Замість двох розрізнених інституцій, які керували закладами освіти у Радянському Союзі (Міністерство народної освіти і Міністерство вищої освіти), було створене об'єднане Міністерство освіти й науки України (1991-1992 рр.), яке швидкими темпами розпочало в країні освітні реформи. На регіональному рівні керівним органом СО стали обласні Управління освіти і науки. Освітні реформи полягали у деідеологізації навчання, відродженні національних освітніх, культурних та духовних цінностей, притаманних демократичному суспільству, регенерації кращих педагогічних традицій українського народу, відродженні державної мови тощо. Суттєво змінилися навчальні програми, зміст та методики навчально-виховного процесу. Істотного поширення стали набувати інноваційні методи

навчання. Виникли нові типи НЗ, з'явилися заклади освіти з приватною формою власності. Було розроблено та затверджено державні стандарти освіти.

У вищій школі була запроваджена чотириступенева освіта (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст і магістр). Почалося наближення національних освітніх стандартів до європейських та міжнародних. Важливим аспектом нової освітньої політики України стало створення цивілізованих і демократичних умов для задоволення освітніх потреб численних національних меншин. Була сформована належна законодавча база. Здійснювався поступовий перехід СО від жорсткої централізації, яка обмежувала свободу вибору людини, до особистісно-орієнтованого навчання, яке надає кожному індивіду можливість повної життєвої самореалізації. Всі ці та деякі інші перетворення безпосередньо торкнулися і РСО.

Графічна модель сучасної СО нашої держави, що зображена на рис. 2.2, демонструє трансформації, які відбулися у СО за роки незалежності, і які також характерні для СО Харківщини.

Закон України «Про дошкільну освіту», прийнятий у 2001 році, закріпив обов'язковість дошкільної освіти для громадян нашої країни. У попередньому законі така правова норма була відсутня.

Трирічна початкова освіта була замінена чотирирічною. Тривалість навчання у старшій школі збільшилась з двох до трьох років. ЗНЗ отримали ступені: ЗОШ I ст. – початкова школа, ЗОШ II ст. – основна школа, ЗОШ III ст. – старша школа. Школи кожного з трьох ступенів можуть функціонувати разом або самостійно. Навчання у середній загальноосвітній школі, відповідно до Закону України «Про освіту», починається з шести- або семирічного віку [105, с. 21].

Модель, зображена на рис. 2.2, побудована з урахуванням того, що суб'єкт розпочав навчання у початковій школі з шестирічного віку. Якщо дитина пішла до школи з семи років, то до кожного значення по вертикальній вісі, яка вказує вік суб'єкта навчання, починаючи з цифри 6, необхідно додавати один рік.

Вікові параметри моделі не враховують перерви в навчанні, які можуть виникати за певних обставин або бажанням людини. Спрогнозувати їх часові інтервали практично неможливо, через те, що кожний суб'єкт самостійно вирішує, на якій освітній сходинці він завершить навчання. Згідно з національним законодавством обов'язковим рівнем освіти в нашій країні є повна загальна середня освіта.

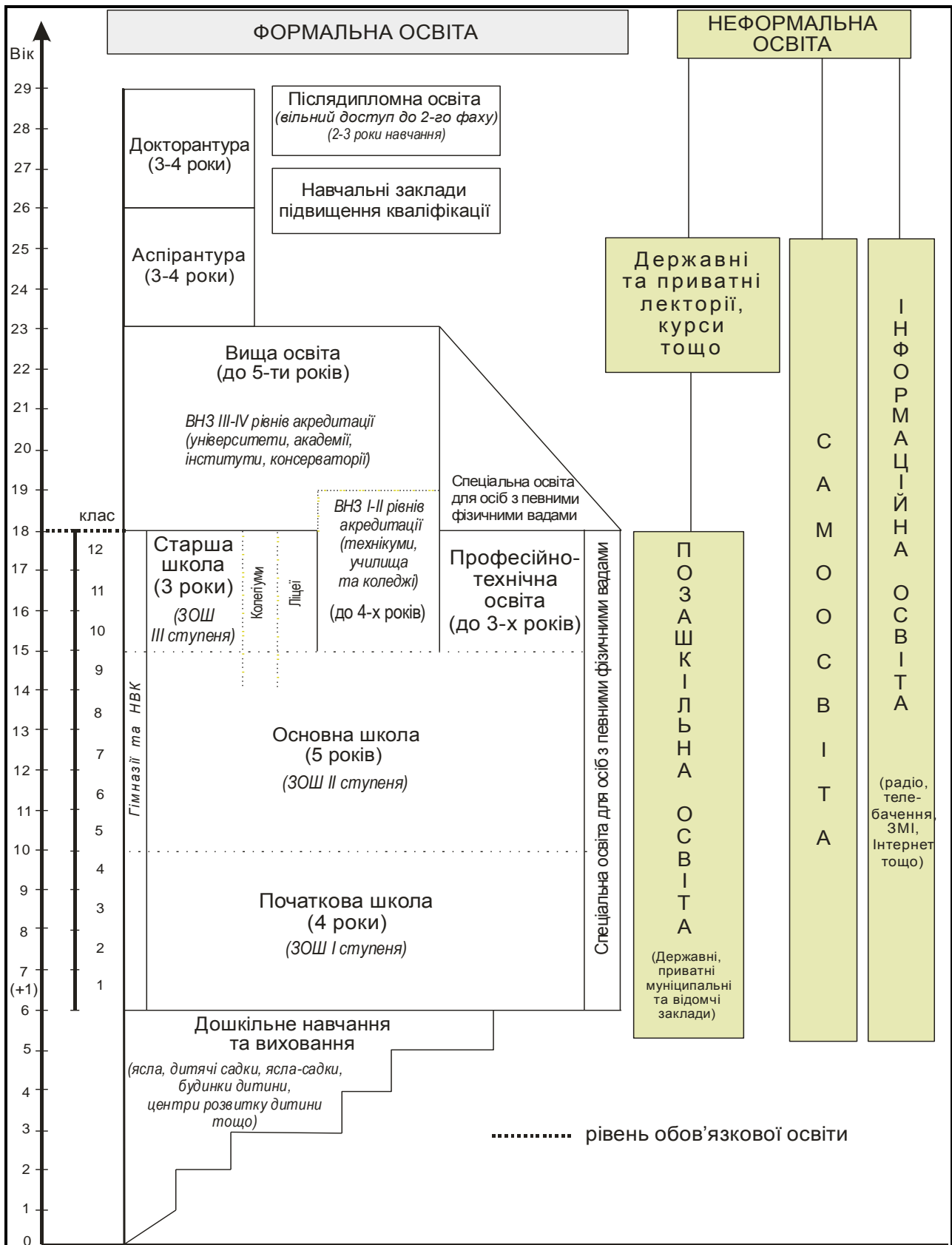

Рис. 2.2. Модель структури формального та неформального секторів системи безперервної освіти (побудовано на основі Закону України «Про освіту»)

Черговою зміною в СО стало запровадження чотирьох освітньо-кваліфікаційних рівнів, що дозволило чіткіше розмежувати освітні особливості та відмінності між ПТО і ВО. Заклади ПТО переважно готують робітничі кадри за освітньо-кваліфікаційним рівнем «кваліфікований робітник». І тільки акредитовані ВПУ та центри ПТО відповідного рівня акредитації можуть присвоювати освітньо-кваліфікаційний рівень «молодший спеціаліст» [105, с. 25].

Законом України «Про освіту» для ВНЗ було встановлено чотири рівня акредитації:

- перший рівень – технікум, училище, інші прирівняні до них ВНЗ;
- другий рівень – коледж, інші прирівняні до нього ВНЗ;
- третій і четвертий рівні (залежно від акредитації) – інститут, консерваторія, академія, університет [105, с. 26].

ВНЗ мають право здійснювати підготовку фахівців за такими освітньо-кваліфікаційними рівнями:

- молодший спеціаліст – забезпечують технікуми, училища, інші ВНЗ I р. а.;
- бакалавр – забезпечують коледжі, інші ВНЗ II р. а.;
- спеціаліст, магістр – забезпечують ВНЗ III-IV р. а. [105, с. 26-27].

Більш доступним, особливо для обдарованих людей, став доступ до аспірантури та докторантури. У населення також з'явилась можливість отримати додаткову освіту і здобути дві і більше спеціальностей. Поряд з державними НЗ на цьому етапі розвитку СО виникли і успішно функціонують приватні та комунальні. До традиційних форм навчання додалося дистанційне навчання тощо.

Ці та деякі інші якісні зміни, що відбулися у СО України та її регіонів за період незалежності, безпосередньо вплинули і на її кількісні показники. Дані табл. 2.2 демонструють основні кількісні показники формального сектору СО Харківської області станом на початок 2013/2014 н. р.

Трансформації у СО Харківщини, які відбулися за роки незалежності, торкнулися практично всіх її сегментів. Зокрема, за досліджуваний період кількість ДНЗ зазнала суттєвого скорочення. Якщо у 1991 році в області діяло 1349 ДНЗ, то до 2014 року їх кількість скоротилась у 1,93 рази до 699 одиниць. Чисельність осіб, які відвідували ДНЗ, також зазнала істотного зменшення – контингент дошкільників скоротився у 1,99 рази. Значних змін зазнала й мережа ЗНЗ області. Якщо у 1991 році в області діяло 1007 ЗНЗ, то до 2014

року їх кількість скоротилась на 160 одиниць до 847 закладів. Крім того, контингент учнів у них також скоротився досить суттєво – в 1,85 рази. За період з 1990/1991 по 2013/2014 н. рр. на Харківщині дещо збільшилась кількість ПТНЗ з 50 до 54. Однак, контингент учнів у них зменшився у 1,94 рази.

Таблиця 2.2

Кількісні показники формального сектору системи безперервної освіти Харківської області станом на 2013/2014 н. р. (складено за даними [154])

Сектор системи безперервної формальної освіти	Кількість закладів (одиниць)	Кількість осіб, що в них навчалися (тис. осіб)
Дошкільні заклади	699	76,0
Загальноосвітні навчальні заклади	847	220,0
Професійно-технічні навчальні заклади	54	17,1
ВНЗ I-II р. а.	33	21,7
ВНЗ III-IV р. а.	37	187,6
ВНЗ I-IV р. а. (разом)	70	209,3
Кількість організацій, що мали аспірантуру	63	3,6
Кількість організацій, що мали докторантуру	39	0,222

Станом на початок 2013/2014 н. р. в Харківській області функціонувало 70 ВНЗ I-IV р. а., що у 1,14 рази більше у порівнянні з 1990/1991 н. р. Істотно збільшився і контингент студентів у ВНЗ Харківщини, який також зріс у 1,14 рази. Суттєво зросла кількість організацій, які мають аспірантуру. На кінець 2013 року їх налічувалось 63. Збільшилась і кількість установ, які займались підготовкою докторантів. На кінець 2014 року їх нараховувалось 39. У порівнянні з 1990/91 н. р. кількість аспірантів зросла у 1,71 рази, а докторантів – у 3,52 рази.

Наведені у табл. 2.3 дані свідчать, що за досліджуваний період суттєвого скорочення на Харківщині зазнала мережа ДНЗ й ЗНЗ та контингент осіб, які навчаються у ЗНЗ, ДНЗ та ПТНЗ. Проте, збільшилась мережа ВНЗ й кількість організацій, які мали аспірантуру та докторантуру, що свідчить про зростання попиту серед населення на ВО.

На сучасні трансформаційні процеси, що відбуваються у СО як на загальнодержавному, так і на регіональному рівнях, вплинув і той факт, що вже на початку своєї незалежності Україною був узятий курс на роздержавлення та приватизацію об'єктів господарського комплексу, побудову суспільства з ринковими механізмами господарювання.

**Порівняльні показники формального сектору системи безперервної освіти
Харківської області за період 1990/1991 – 2013/2014 н. р.
(розрахунки здійснені за даними [149-154])**

Сектор системи безперервної формальної освіти	Кількість закладів на початок 1990/1991 н. р. (одиниць)	Кількість закладів на початок 2013/2014 н. р. (одиниць)	Зменшення/ збільшення до показників 1990/1991 н. р. (одиниць / %)	Кількість осіб, що в них навчалися у 1990/1991 н. р. (тис. осіб)	Кількість осіб, що в них навчалися у 2013/2014 н. р. (тис. осіб)	Зменшення/ збільшення до показників 1990/1991 н. р. (тис. осіб / %)
ДНЗ	1349	699	- 650 од. / - 48,18 %	150,9	76,0	- 74,9 тис. осіб / - 49,63 %
ЗНЗ	1007	847	- 160 од. / - 15,89 %	407,9	220,0	- 187,9 тис. осіб / - 46,07 %
ПТНЗ	50	54	+ 4 од. / + 8 %	33,2	17,1	-16,1 тис. осіб / - 48,49 %
ВНЗ I-IV р. а.	61	70	+ 9 од. / + 14,75 %	184,3	209,3	+ 25,0 тис. осіб / + 13,56 %
Кількість організацій, що мали аспірантуру	46	63	+ 17 од. / + 36,96 %	2,1	3,6	+1,5 тис. осіб / + 71,43 %
Кількість організацій, що мали докторантуру	12	39	+ 27 од. / + 225,0 %	0,063	0,222	+ 0,159 тис. осіб / + 352,38 %

Розвиток ринкових механізмів в українському суспільстві, особливо в останні десятиліття, зумовив формування ринку освітніх послуг. Його формування зумовлено декількома причинами. Перш за все, недостатнє фінансування СО у період економічної кризи (у 90-х роках ХХ ст.) спонукало НЗ шукати додаткові джерела надходжень. Одним з таких джерел стало надання певних освітніх послуг на комерційній основі. Це сприяло не тільки розширенню їх спектру і підвищенню їх якості, а й виникненню конкуренції між НЗ. Матеріальні проблеми СО в той період створювали умови для виникнення приватних НЗ, які фінансувалися не тільки з державної скарбниці, а й за рахунок надходжень спонсорів, меценатів та батьків дітей, які навчалися у цих закладах. Ринкова конкуренція між НЗ, особливо вищими, підштовхувала до розвитку програм додаткової освіти [26].

Таким чином, СО однією з перших оперативно відреагувала на розвиток ринкових механізмів. Спочатку стихійно, а потім цілеспрямовано на ринку освітніх послуг стала формуватися мережа недержавних (приватних) НЗ. Трансформації суспільства в напрямку ринкової економіки суттєво вплинули не тільки на загальні вимоги до освіти як до процесу, а й на її просторову та функціональну структуру.

У даній монографії основні показники функціонування СО Харківської області подано станом на початок 2013/2014 н. р. Проте, детальний аналіз функціонування регіональної системи освіти представлено за результатами її дослідження за період з 1990/91 н. р. по 2007/08 н. р.

2.3. Компонентно-функціональна структура системи освіти

2.3.1. Дошкільна освіта

Первинною освітянською ланкою є дошкільна освіта. Вона забезпечує загальний розвиток дитини, який слугує фундаментом для набуття навичок та знань з різних видів діяльності, а також закладає базу для подальшого успішного навчання на наступних етапах СО.

Ключовими показниками, що характеризують просторову організацію дошкільної освіти, як на національному, так і на регіональному рівнях є:

- мережа ДНЗ;
- кількість місць у ДНЗ;
- чисельність дітей у ДНЗ;
- охоплення дітей дошкільною освітою;
- кількість педагогічних працівників у ДНЗ та їх якісні характеристики тощо.

На кінець 2013 року у Харківській області функціонувало 699 ДНЗ, що становить 4,37% від їх загальної кількості в країні. Із них 404 одиниць (57,8 %) були розташовані у міських населених пунктах та 295 (42,2 %) – у сільській місцевості.

Серед регіонів України за кількістю ДНЗ Харківська область станом на кінець 2013 року займала восьме місце (рис. 2.3). Однак, за чисельністю населення Харківська область станом на кінець 2013 року займала четверте місце серед регіонів України, поступаючись Донецькій і Дніпропетровській областям та місту Києву.

Просторове розміщення ДНЗ по території Харківської області демонструє картограма на рис. 2.4.

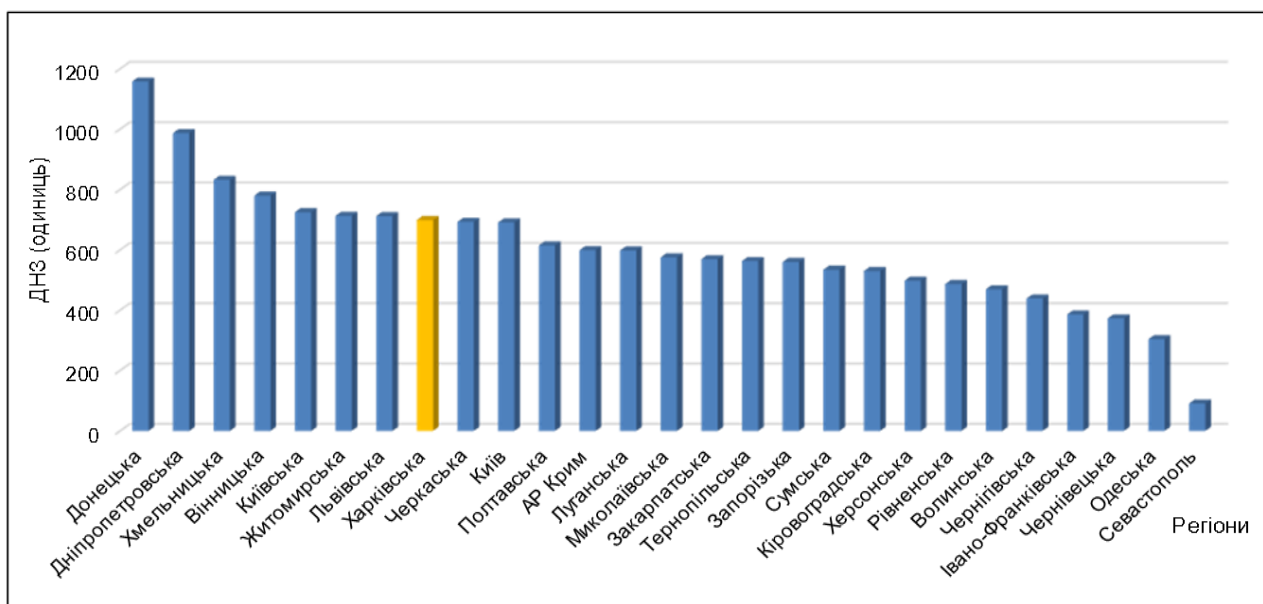

Рис. 2.3. Місце Харківської області за чисельністю дошкільних навчальних закладів серед регіонів України станом на кінець 2013 року (побудовано за даними [127])

Аналіз рис. 2.4 свідчить про те, що ДНЗ по території Харківщини розміщуються нерівномірно. Це підтверджує і розрахований показник щільності ДНЗ на 1 км² за адміністративно-територіальними одиницями області (рис. 2.5). Найвища щільність ДНЗ спостерігалася у м. Харкові. Вона більше ніж у 26 разів перевищувала аналогічний показник у Дергачівському, Лозівському та Харківському районах, Найнижча щільність ДНЗ була зафіксована у Вовчанському районі. Також було розраховано співвідношення кількості ДНЗ до наявного населення адміністративно-територіальних одиниць Харківщини із розрахунку на 1 тис. осіб. За цим показником лідерами виявились периферійні райони області – Близнюківський, Коломацький та Борівський (рис. 2.6), що може свідчити про недосконалу мережу ДНЗ у межах цих територій.

За період з 1990 по 2013 роки у Харківській області відбулися суттєві зміни у динаміці кількості дошкільних навчальних закладів та контингенту дітей у них, що демонструє рис. 2.7. Наведені дані свідчать про скорочення кількості ДНЗ на Харківщині у період з 1990 по 2005 роки на 737 одиниць, або на 54,43 % до рівня 1990 року. Таке скорочення можна пояснити кількома причинами. По-перше, це прояв демографічної кризи, яка і сьогодні ще не подолана остаточно. По-друге, економічна криза на початку 90-х років ХХ ст. спонукала державну владу до скорочення витрат на соціальні видатки. Серед галузей СО найбільше постраждали саме ДНЗ.

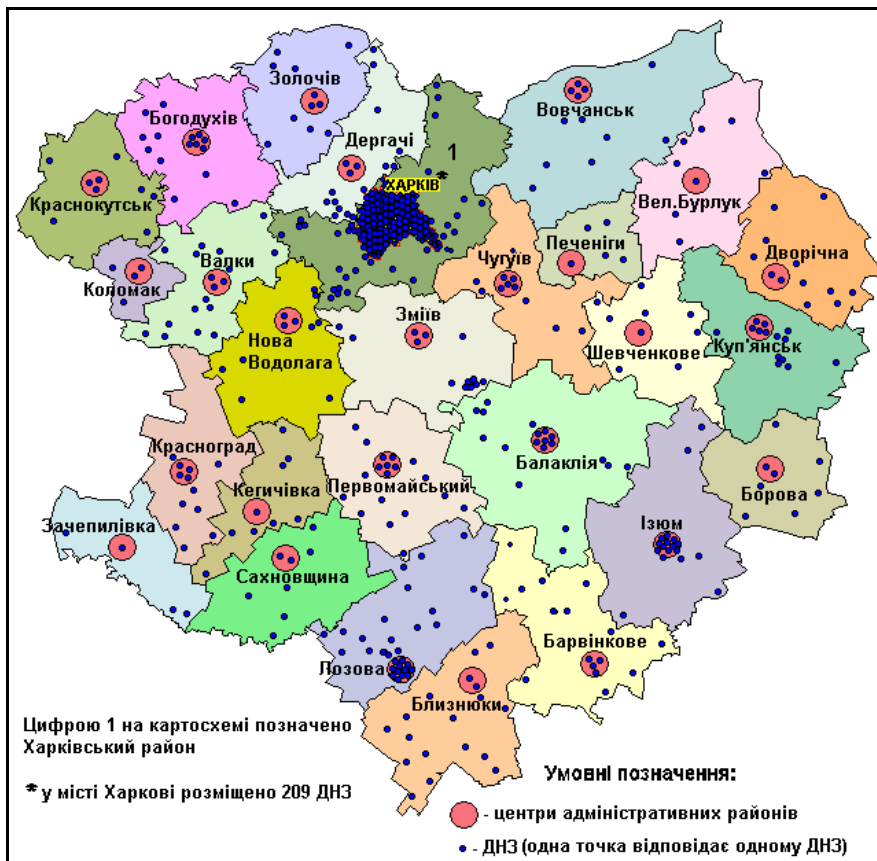

Рис. 2.4. Розміщення дошкільних навчальних закладів у Харківській області на кінець 2007 року (побудовано за даними [85])

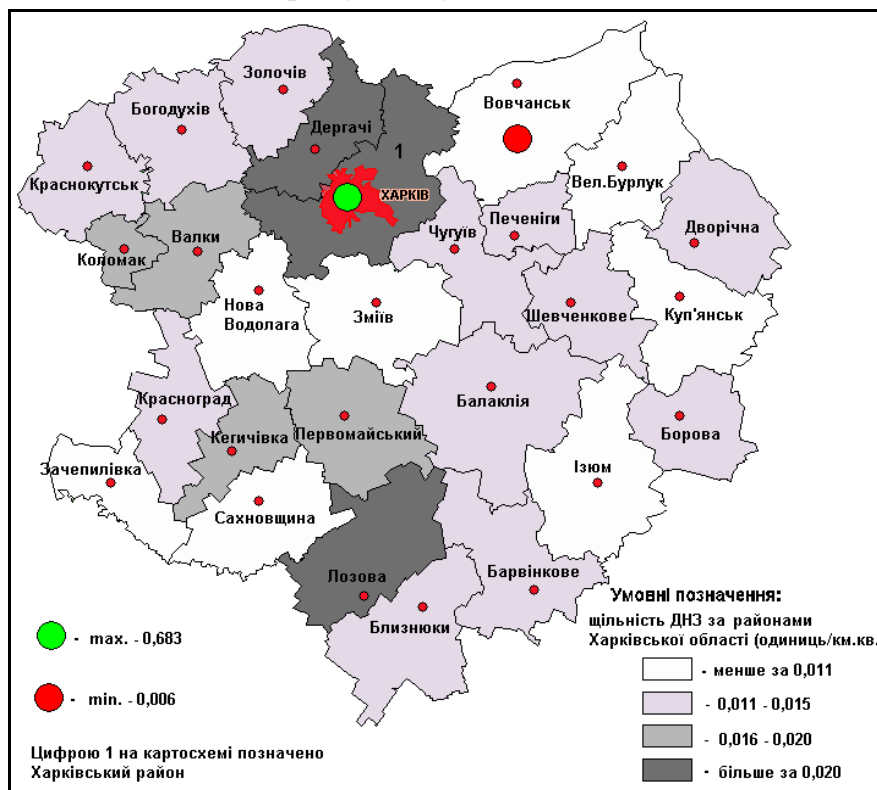

Рис. 2.5. Щільність дошкільних навчальних закладів за районами Харківської області на кінець 2007 року (побудовано за даними [152])

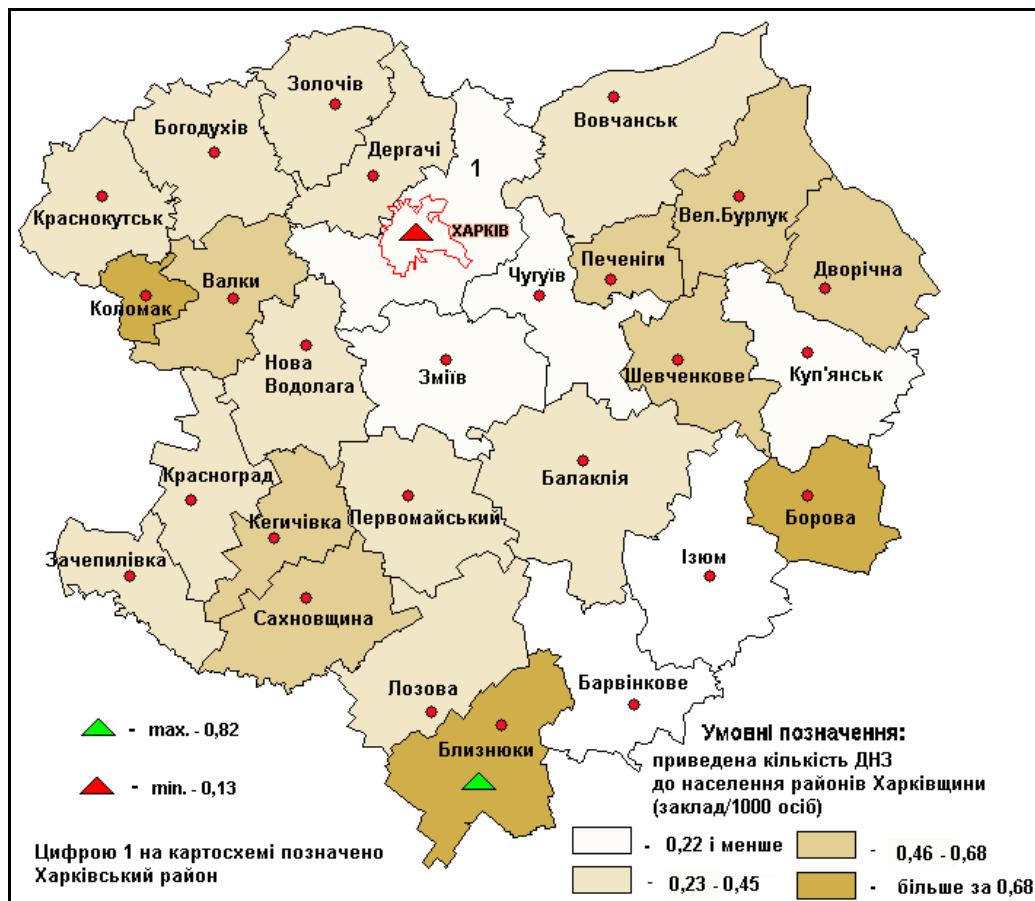

Рис. 2.6. Приведена кількість дошкільних навчальних закладів до чисельності населення районів Харківської області на кінець 2007 року (побудовано за даними [152])

По-третє, непродумана державна політика в перехідний період у системі дошкільної освіти призвела до вимушеної передачі дошкільних закладів на баланс місцевих бюджетів, які були не в змозі забезпечити достатній рівень фінансування і тому передавали їх в довгострокову оренду або взагалі продавали на аукціонах. Крім цього, економічна криза вплинула на зменшення доходів значної частини населення та його зайнятість. Частина сімей були змушені відмовитись від послуг закладів дошкільної освіти через обмеженість сімейного бюджету або через відсутність роботи, що надавало можливість непрацюючим батькам займатися навчанням та вихованням дитини дошкільного віку у домашніх умовах [21, с. 150-151].

Однак, починаючи з 2005 року на Харківщині почався зворотній процес – збільшення ДНЗ, що можна пояснити впливом кількох чинників. З 2002 року в області спостерігається збільшення народжуваності (рис. 2.8). Воно є не істотним, але позначається на збільшенні попиту на місця у ДНЗ.

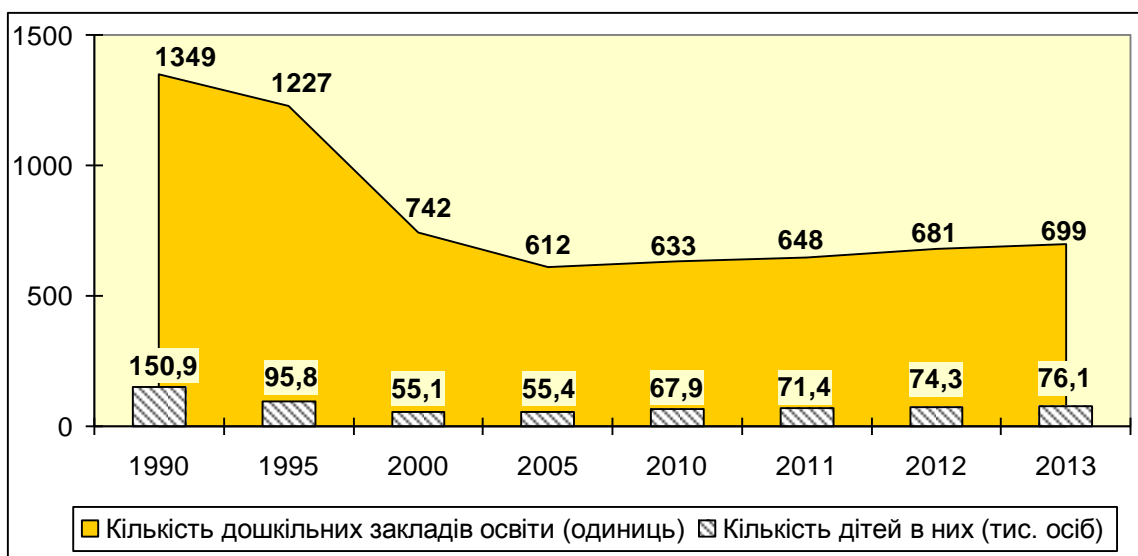

Рис. 2.7. Динаміка дошкільних навчальних закладів у Харківській області та кількості дітей в них на період 1990 – 2013 рр. (побудовано за даними [53,149 –154])

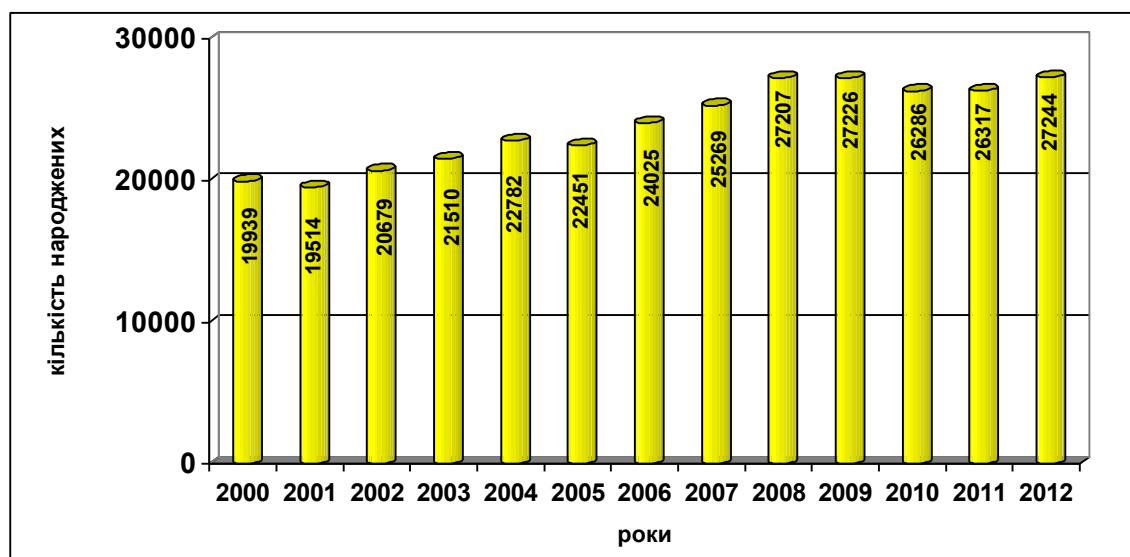

Рис. 2.8. Динаміка кількості народжених в Харківській області за період 2000 – 2013 рр. (побудовано за даними [149 – 154])

Динаміка кількості ДНЗ у розрізі міських та сільських поселень Харківщини представлена на рис. 2.9. Її аналіз свідчить про те, що у Харківській області у сільських населених пунктах за період 1990 – 1995 рр. відбулося несуттєве скорочення мережі дошкільних закладів освіти (-16 закладів / -2,8 %) у порівнянні з міськими поселеннями, де за цей же період кількість ДНЗ скоротилась на 106 одиниць (або на 13,5 %). З 1995 по 2005 роки кількість ДНЗ зазнала суттєвого скорочення, як у сільській місцевості (-300

закладів до рівня 1995 року /45,3 %), так і у міських поселеннях (-315 закладів до рівня 1995 року / -46,4 %). Проте, з 2006 року в області кількість ДНЗ поступово зростає.

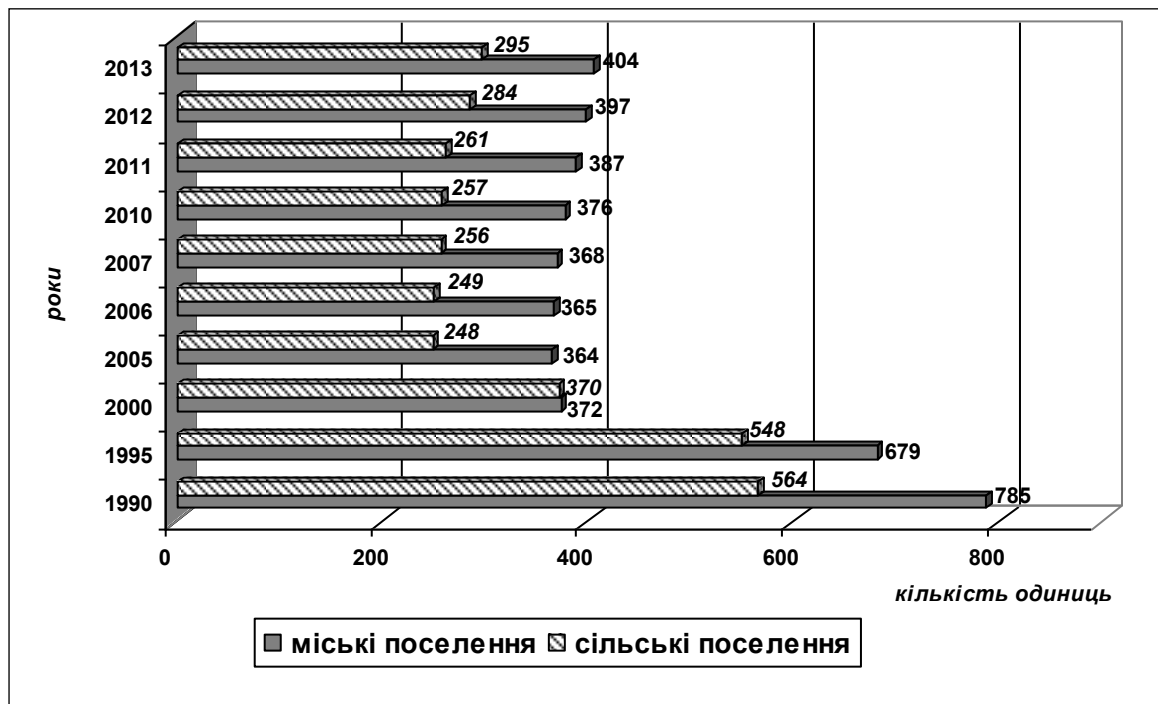

Рис. 2.9. Динаміка кількості дошкільних навчальних закладів у міських та сільських поселеннях Харківської області за період 1990 – 2013 рр. (побудовано за даними [53,149–154])

Проблемним питанням для Харківської області залишається доступність дітей дошкільного віку до закладів дошкільної освіти у сільській місцевості. З 1682 сільських населених пунктів Харківщини станом на кінець 2007 року ДНЗ функціонували у 263, що складало 15,6% від їх загальної кількості. Найкраща ситуація із забезпеченням ДНЗ у сільській місцевості була у Печенізкому районі, де у 36,4% сільських населених пунктів функціонували заклади дошкільної освіти. Найгірша ситуація спостерігалась у Вовчанському районі, де ДНЗ працювали тільки у 5,5 % сільських населених пунктів.

За статистичними даними більше половини ДНЗ Харківщини (51,8%) мали чисельність дітей до 100 осіб. Однак, серед цієї підгрупи значною була частка малокомплектних ДНЗ, які мали чисельність дітей до 50 осіб. Станом на кінець 2007 року таких ДНЗ в області нараховувалось 198. Варто також зазначити, що у Харківській області наприкінці 2007 року у містах функціонувало 16 малокомплектних ДНЗ (з чисельністю дітей від 22 до 50 осіб) та ще 10 малокомплектних ДНЗ (з чисельністю від 17 до 48 осіб) – працювали у селищах міського типу. Крім того, в окремих населених пунктах Харківщини, де розміщено декілька ДНЗ, функціонували дошкільні заклади з економічно

невиправданою кількістю дітей. Зокрема, у місті Барвінкове з 4 ДНЗ у одному нараховувалось всього 22 дитини, а у другому – 41; у місті Балаклея з 7 ДНЗ один заклад відвідували всього 32 дитини, у м. Харкові 8 ДНЗ мали чисельність дітей від 39 до 50 осіб тощо.

З 624 дошкільних установ Харківської області станом на кінець 2007 року не працювало 48 (7,7 % від їх загальної кількості), серед яких тільки 1 ДНЗ перебував на капітальному ремонті. Переважна більшість непрацюючих ДНЗ розташовувалась у сільській місцевості – 42 з 48 [53]. Це можна пояснити тим, що місцеві бюджети, на балансі яких перебували ці ДНЗ, не мали достатнього фінансування для їх утримання.

З 2006 року, відбувається незначне збільшення мережі ДНЗ на Харківщині, яке приблизно відповідає темпам зростання народжуваності в області. Так, за період з 2006 по 2007 рр. в Харківській області була відновлена робота 10 ДНЗ, 9 з яких розташовані у сільській місцевості – по одному у Балаклійському, Барвінківському, Валківському, Дворічанському, Дергачівському, Кегичівському, Сахновщинському та 2 заклади у Близнюківському районі [108].

Значне зменшення кількості ДНЗ у Харківській області у період з 1990 по 2004 рр. у свою чергу призвело до істотного скорочення кількості місць у них (рис. 2.10). Найбільше скорочення кількості місць у ДНЗ відбулося у міських поселеннях, що можна пояснити тим, що середньостатистична кількість місць в одному ДНЗ у міських населених пунктах в 2,3 рази більша, ніж у сільській місцевості. Проте, з 2005 року спостерігається поступове зростання кількості місць у ДНЗ Харківщини. Так, на кінець 2013 року у ДНЗ області нараховувалось 71,2 тис. місць, що на 2,5 тис. місць більше у порівнянні з попереднім роком, але на 77,6 тис. місць менше, ніж у 1990 році. Найбільше скорочення кількості місць у ДНЗ відбулося у період з 1995 по 2000 рр. Найменша кількість місць у ДНЗ Харківської області спостерігалася у 2004 році. Проте, вже у 2005 році їх кількість збільшилась на 1 тис., а до кінця 2013 року – зросла на 15,5 тис. місць, або на 27,83 % до рівня 2004 року. Середня кількість місць, що припадала на один ДНЗ в області у 2013 році становила 101,9 місць/заклад.

На кінець 2013 року ДНЗ Харківської області були представлені наступними типами: ДНЗ загального розвитку – 602, комбіновані – 81, сімейні – 8, санаторні – 8 (рис. 2.11).

Станом на 1 січня 2014 року ДНЗ Харківської області відвідували 76,1 тис. дітей. За цим показником область поступилась тільки Донецькій і Дніпропетровській областям та місту Києву (рис. 2.12).

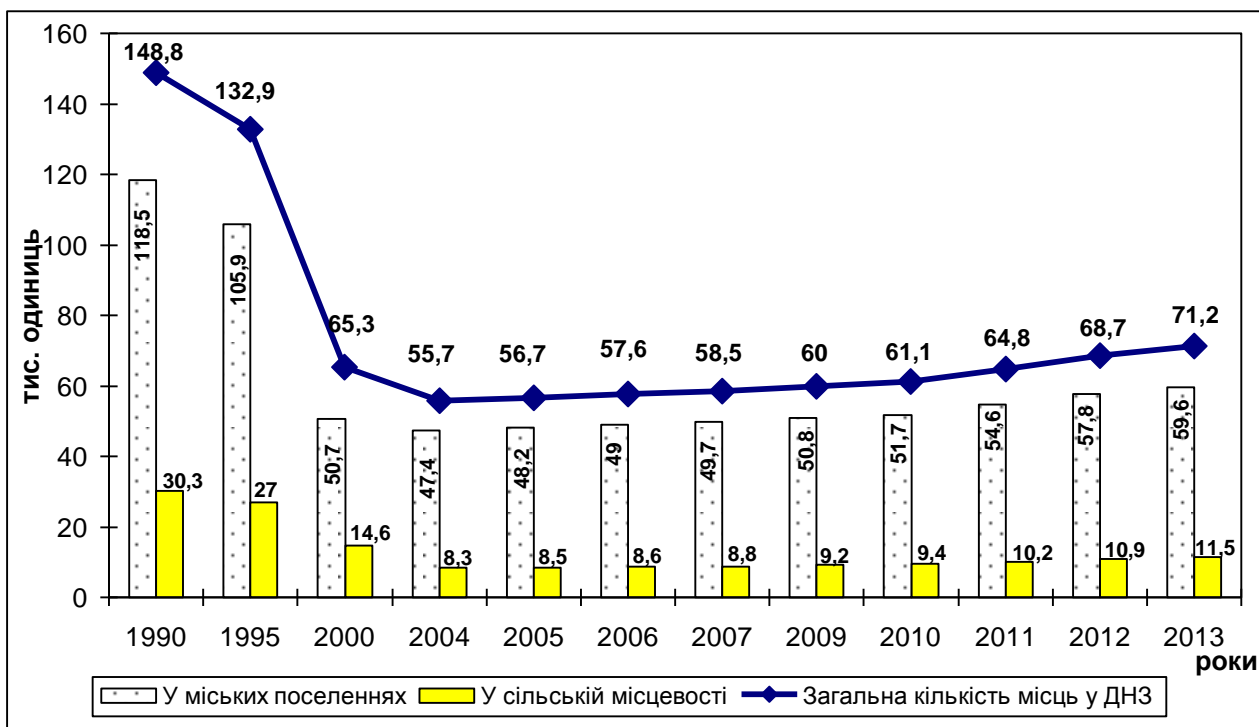

Рис. 2.10. Динаміка кількості місць у дошкільних навчальних закладах Харківської області (побудовано за даними [53,149–154])

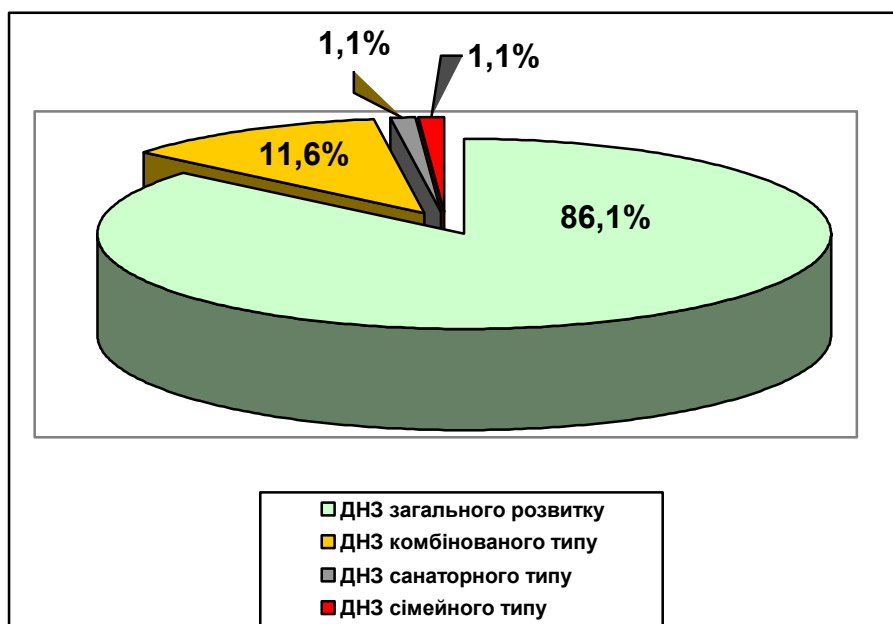

Рис. 2.11. Розподіл дошкільних навчальних закладів Харківської області за видами та типами на кінець 2013 року (побудовано за даними [154])

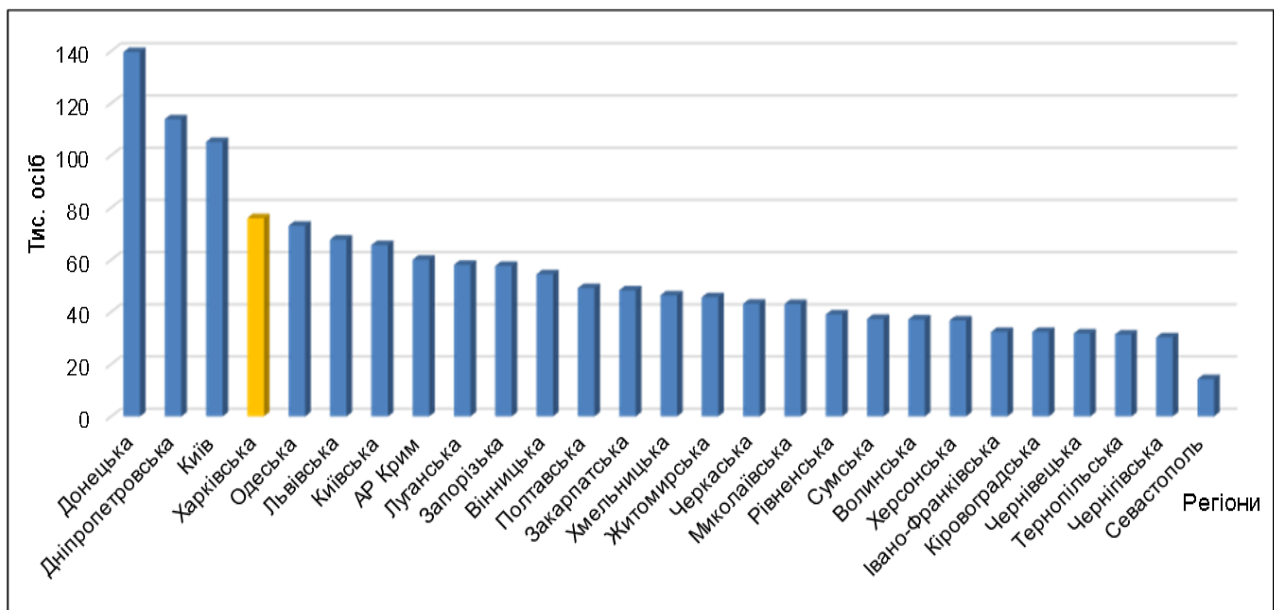

Рис. 2.12. Місце Харківської області за чисельністю відвідувачів дошкільних навчальних закладів серед регіонів України станом на кінець 2013 року (побудовано за даними [127])

Станом на 1 січня 2008 року у Харківській області нараховувалось 154356 дітей віком до 6 років включно. Аналіз показників чисельності дітей у ДНЗ у відношенні до кількості населення територіальних одиниць Харківської області засвідчив, що у Лозівському, Ізюмському, Балаклійському, Первомайському, Близнюківському районах та м. Харкові зафіксовані найвищі показники (рис. 2.13). Однак, станом на 2013 рік ситуація в районах та містах області істотно змінилась: лідерами за вказаним показником були Близнюківський та Коломацький райони (рис. 2.14).

Адміністративно-територіальні одиниці Харківської області суттєво відрізняються за показником середньої чисельності дітей в одному ДНЗ. Лідером за цим показником станом на кінець 2007 року було м. Харків – 165,5 осіб/заклад, а мінімальна кількість дітей із розрахунку на один ДНЗ була зафіксована у Дворічанському районі – 23,2 особи/заклад (рис. 2.15). У більшості районів області (в 10-ти) середня чисельність дітей коливалась від 30,1 до 60 осіб/заклад. У сільській місцевості кількість місць у ДНЗ у 2007 році була вище від показників відвідуваності на 2,9 тис., тоді, як у міських поселеннях спостерігався дефіцит місць на 5,3 тис.

Станом на кінець 2013 року найвищий показник середньої чисельності дітей в одному ДНЗ збереглась у м. Харкові – 187,5 осіб/заклад (додаток А, табл. А.1).

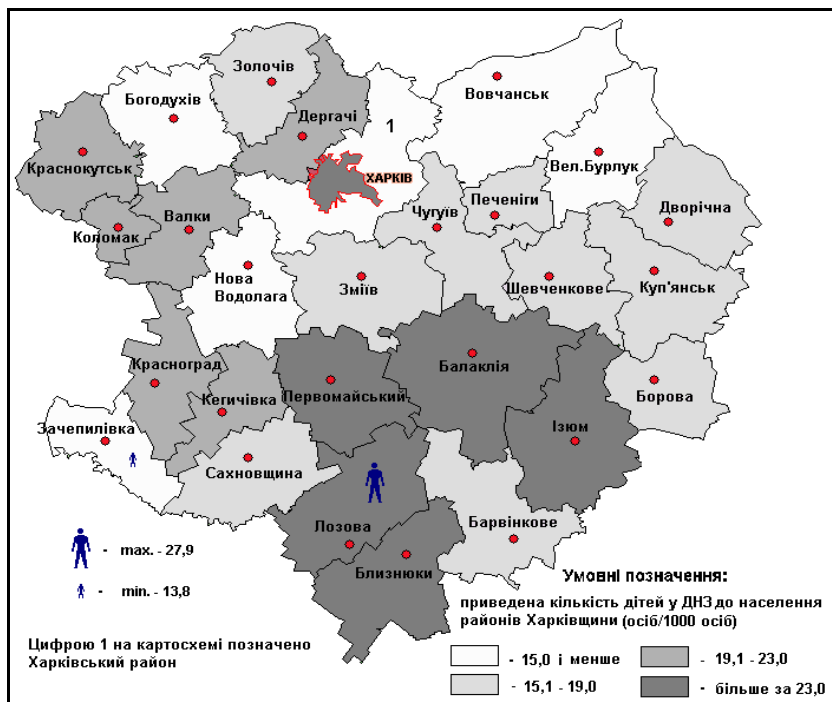

Рис. 2.13. Приведена кількість дітей у дошкільних навчальних закладах до чисельності населення в районах Харківської області станом на кінець 2007 р. (побудовано за даними [152])

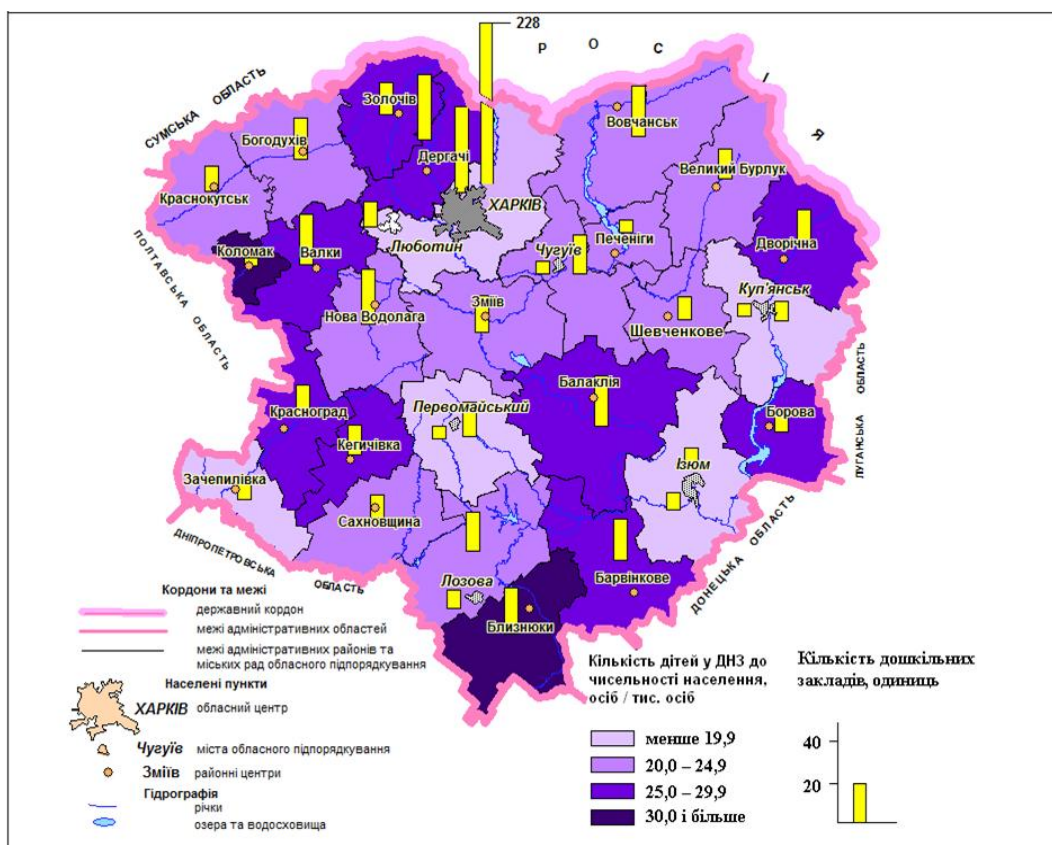

Рис. 2.14. Приведена кількість дітей у дошкільних навчальних закладах до чисельності населення в районах Харківської області станом на кінець 2013 р. (побудовано за розрахунками за даними [154])

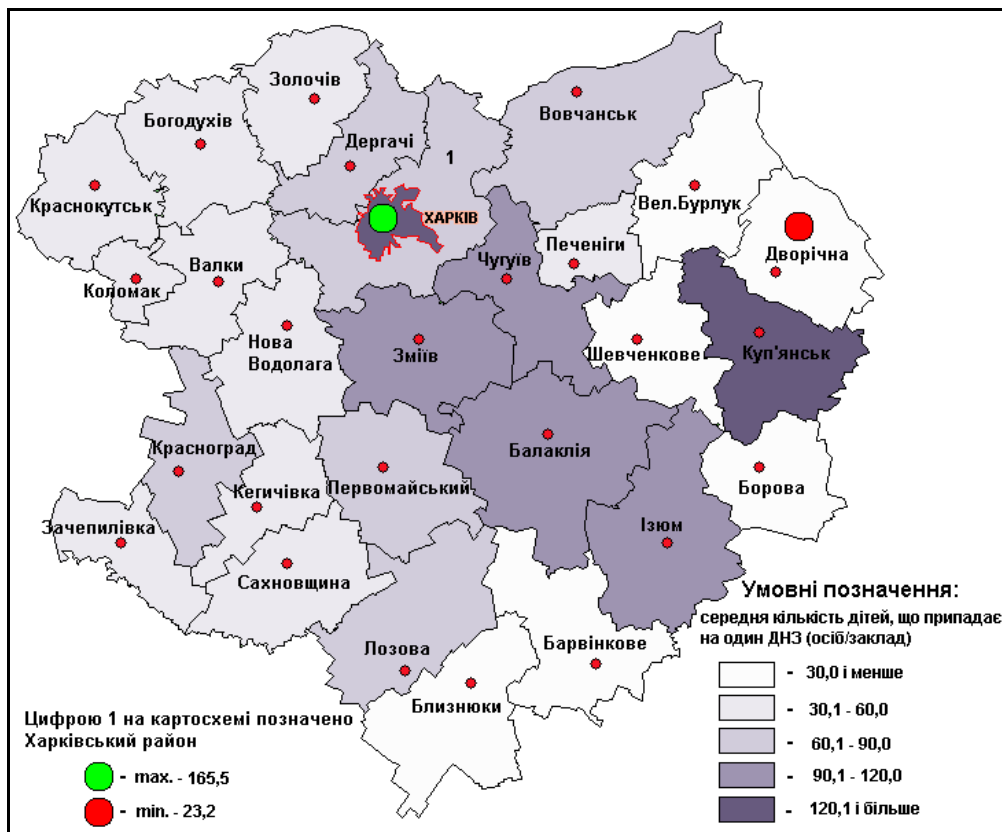

Рис. 2.15. Середня чисельність дітей в одному дошкільному навчальному закладі у розрізі районів Харківської області на кінець 2007 р. (побудовано за даними [152])

Помітно зросла завантаженість ДНЗ Харківщини у розрахунку на 100 місць, яка на кінець 2007 року в середньому по області склала 104 дитини. Зокрема в 311 ДНЗ Харківської області (49,8% від їх загальної кількості) чисельність дітей перевищувала кількість місць у них. Найбільше навантаження у розрахунку на 100 місць мають ДНЗ, які розташовані у міських поселеннях. Станом на кінець 2013 року завантаженість ДНЗ Харківщини у розрахунку на 100 місць становила вже 107 дітей, що свідчить про недостатню кількість місць у ДНЗ області. Необхідна кількість місць у ДНЗ повинна бути розрахована, принаймні, на три найближчі роки і враховувати не тільки показники народжуваності, а й рівень доходів населення, поточну соціально-економічну ситуацію, рівень зайнятості населення, міграційні процеси тощо.

В Харківській області спостерігаються значні територіальні відмінності за показником навантаження ДНЗ (рис. 2.16). Райони області згруповані у дві великі групи – з надлишком місць та з нестачею місць у ДНЗ. До першої групи потрапили 17 адміністративних районів області, до другої – 10 та м. Харків. Проте, в кожній з груп спостерігаються істотні відмінності за цим показником. Найбільший надлишок місць у ДНЗ області був зафіксований у

Первомайському (+ 598) та Дворічанському (+ 443) районах. У Вовчанському, Коломацькому, Лозівському, Шевченківському, Валківському, Близнюківському та Красноградському районах баланс місць та дітей у ДНЗ був на рівні незначного резерву. В той же час суттєва нестача місць у ДНЗ спостерігалася у м. Харкові, Харківському, Дергачівському та Куп'янському районах.

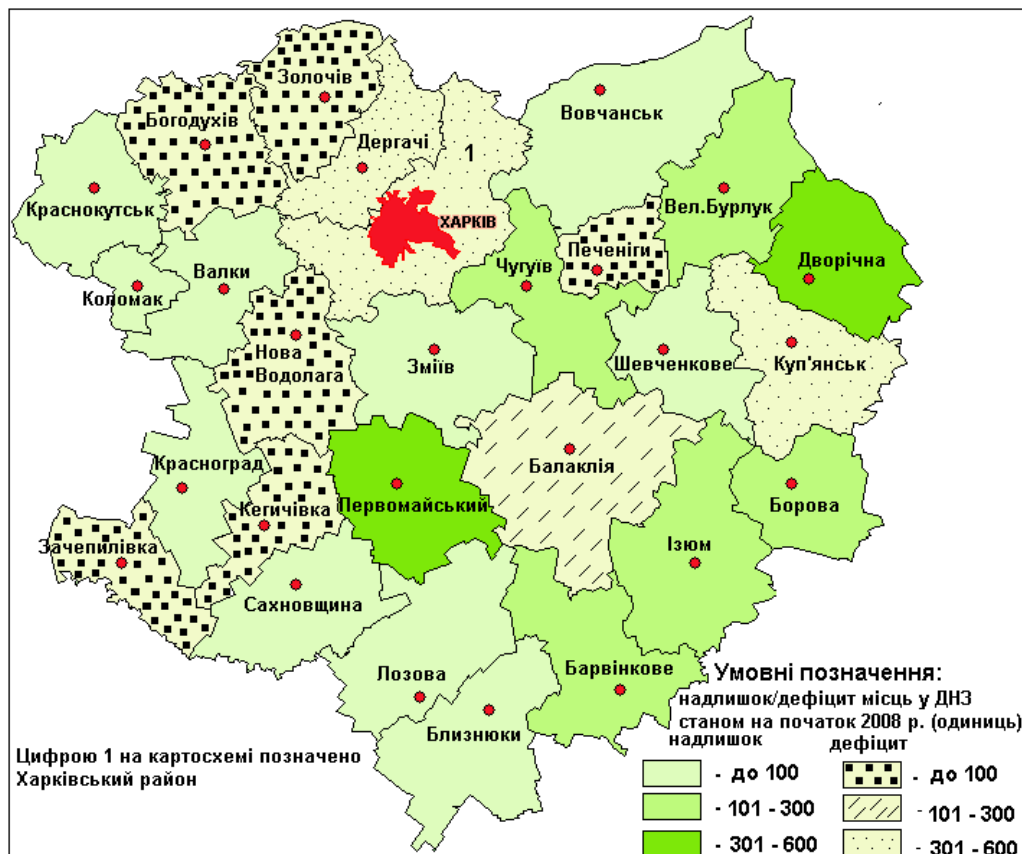

Рис. 2.16. Баланс місць та дітей у дошкільних навчальних закладах за районами Харківської області станом на кінець 2007 р. (побудовано за даними [53])

Збільшення показників народжуваності, яке спостерігається у Харківській області з 2002 року, зумовило збільшення попиту населення на послуги дошкільної освіти. Проте, оперативно відреагувати на цю тенденцію відповідні служби Харківської області не змогли. Про це свідчить той факт, що станом на кінець 2013 року у ДНЗ Харківщини спостерігався дефіцит місць у дошкільних закладах освіти (рис. 2.17). Якщо у сільській місцевості ще є запас по кількості місць у ДНЗ, то у міських населених пунктах спостерігається їх дефіцит. Враховуючи обмежені можливості обласного бюджету, одним із напрямів подальшої розбудови мережі ДНЗ області може бути збільшення приватних установ цього профілю, кількість яких на кінець 2013 року становила 22

одиниці, тоді як у 2007 році кількість приватних ДНЗ на Харківщині становила 57 одиниць. Переважали у Харківській області дошкільні заклади освіти комунальної форми власності, кількість яких склала 651 заклад, ще 8 ДНЗ області мали державну форму власності (рис. 2.18).

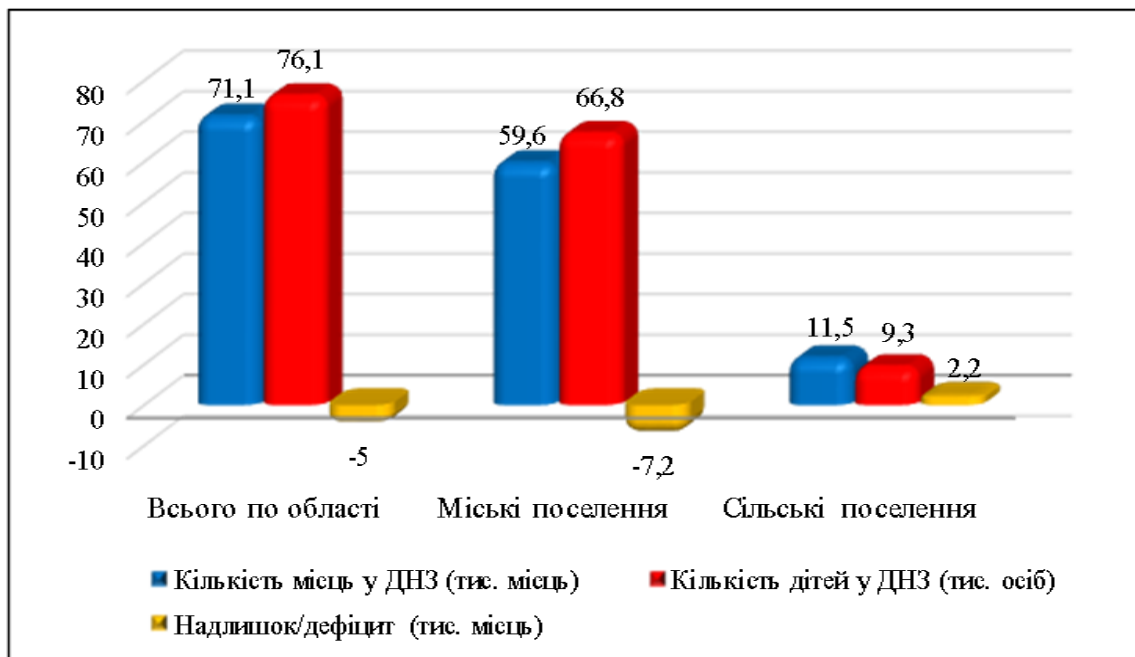

Рис. 2.17. Баланс місць та дітей у дошкільних навчальних закладах Харківської області на кінець 2013 р. (побудовано за даними [154])

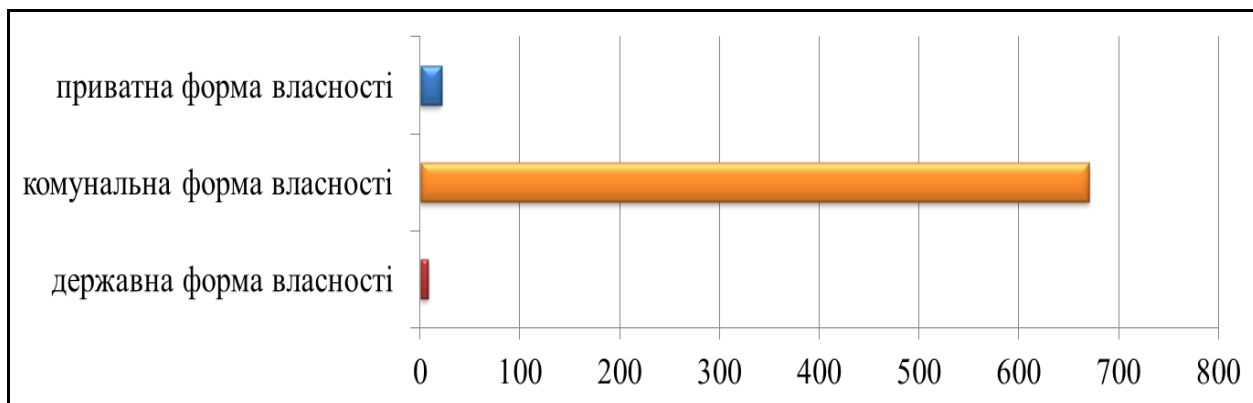

Рис. 2.18. Розподіл дошкільних навчальних закладів Харківської області за формою власності станом на кінець 2013 р. (побудовано за даними [154])

Станом на кінець 2007 року більша кількість дітей, які відвідували ДНЗ, виховувались у закладах загального розвитку – 48388 дітей, у комбінованих закладах – 10437 дітей, санаторних – 1595 дітей, спеціальних – 458 дітей [54]. Крім того, ДНЗ області відвідували 853 діти пільгових категорій, серед яких: діти-сироти та позбавлені батьківського піклування – 176 дітей, з обмеженими функціональними можливостями – 302 особи та 375 дітей, які постраждали

внаслідок аварії на ЧАЕС [54]. До негативних тенденцій функціонування дошкільної освіти на Харківщині можна віднести збільшення чисельності дітей дошкільного віку, які перебували у спеціальних ДНЗ. За останні роки їх кількість поступово зростає, що можна пояснити погіршенням екологічного стану довкілля, низькою якістю медичного обслуговування населення, особливо у сільській місцевості, збільшенням спадкових хвороб тощо.

Важливим показником, який характеризує розвиток підсистеми дошкільної освіти є охоплення дітей відповідного віку дошкільною освітою. Серед регіонів України за цим показником Харківська область станом на кінець 2013 року займала лише 17 місце (рис. 2.19). Показник охоплення дітей відповідного віку дошкільною освітою на Харківщині становив 62%, що відповідає середньому показнику по Україні [154]. У 2013 році на Харківщині було досягнуто того рівня охоплення дітей дошкільною освітою, який був у 1990 році (рис. 2.20). Однак, в області спостерігається достатньо відчутна різниця за цим показником у міських та сільських поселеннях. Якщо середній показник по області у 2013 році склав 62%, то у містах він був вищий за середньообласний на 6% і дорівнював 68%, а у сільській місцевості – 40% [154]. Спостерігається також суттєва відмінність за цим показником серед районів Харківської області (рис. 2.21).

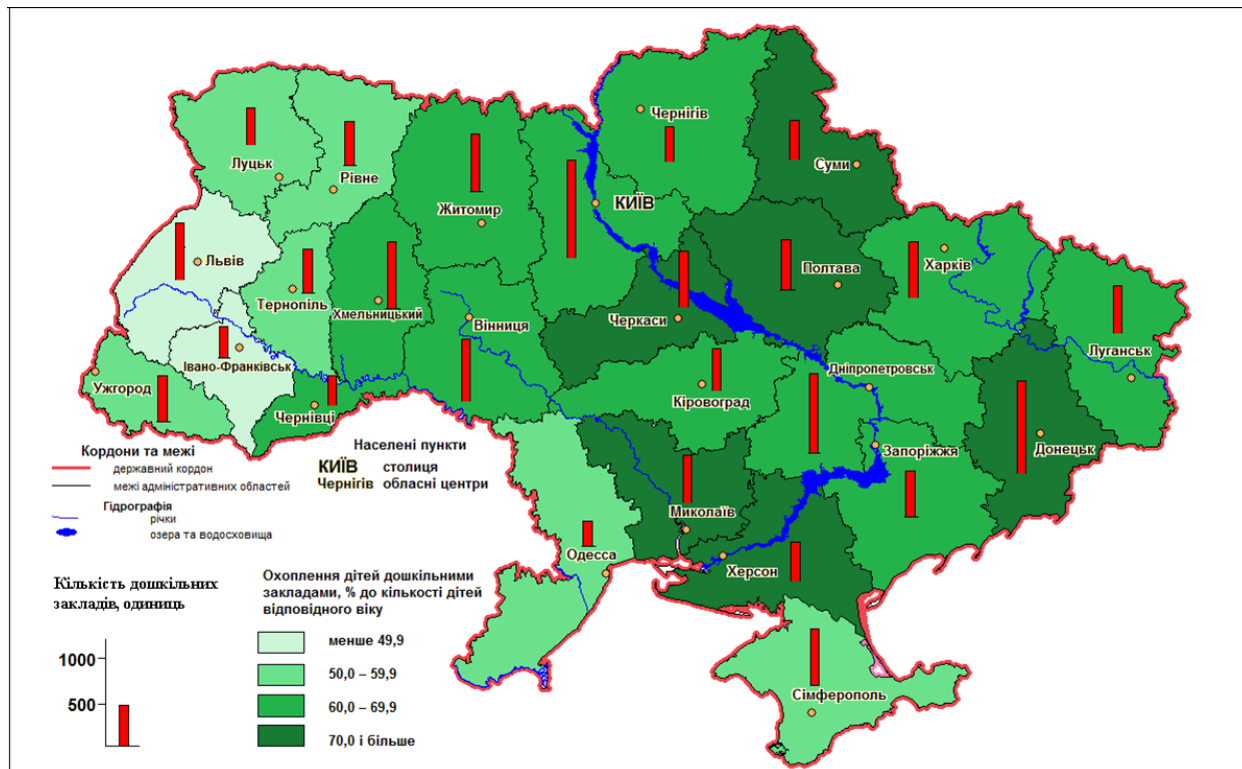

Рис. 2.19. Охоплення дітей дошкільною освітою за регіонами України станом на кінець 2013 р. (побудовано за даними [127])

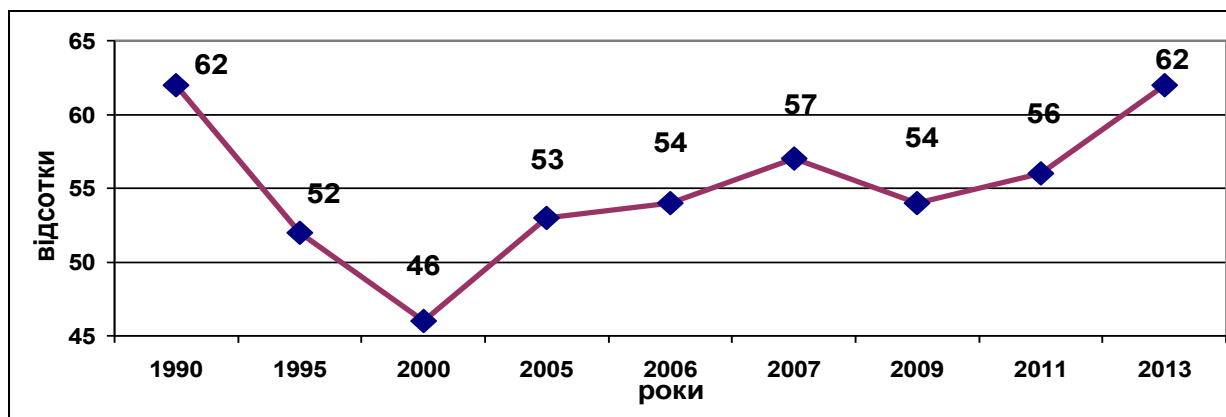

Рис. 2.20. Охоплення дітей дошкільною освітою у Харківській області за період 1990 – 2013 рр. (побудовано за даними [53, 149 – 154])

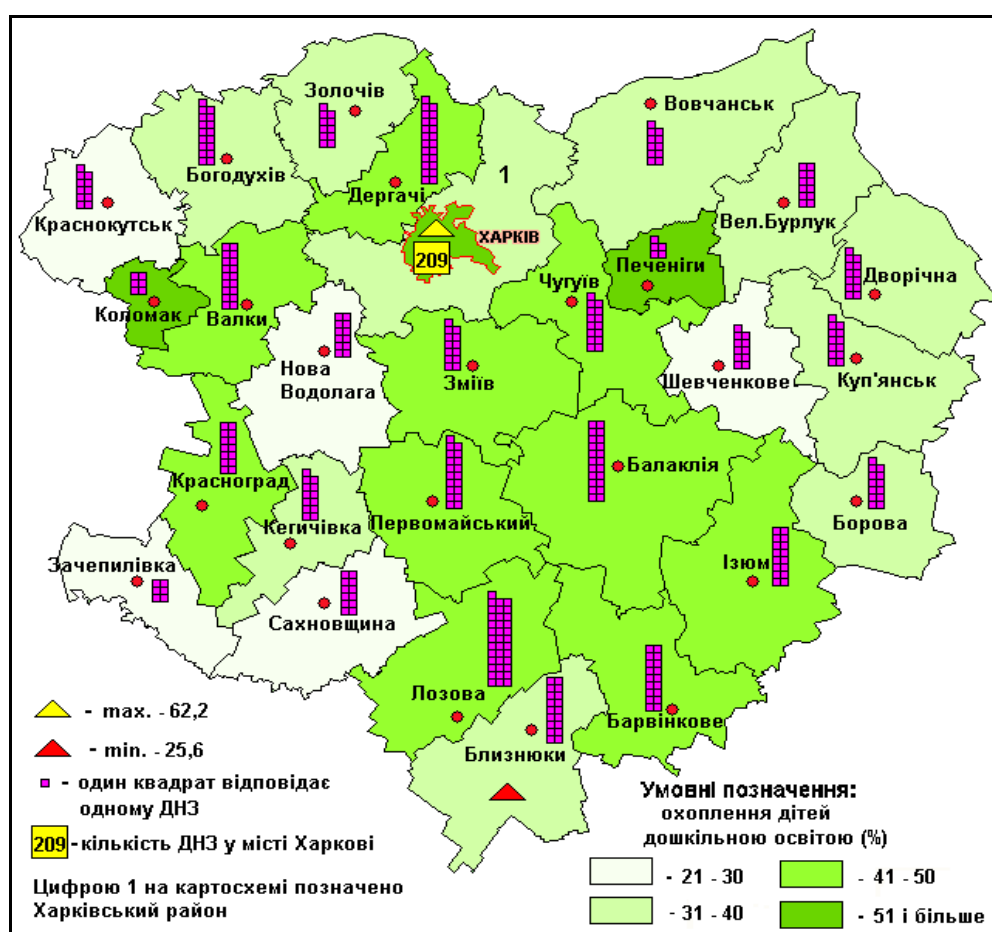

Рис. 2.21. Охоплення дітей дошкільною освітою за районами Харківської області станом на кінець 2007 р. (побудовано за даними [84])

Найнижчі показники охоплення дітей дошкільною освітою у 2007 році були зафіксовані у Краснокутському (25,6%), Нововодолазькому (26,2%) та Зачепилівському (26,3%) районах. В той же час у Коломацькому (55,2%) та Печенізькому (53,2 %) районах спостерігались найвищі показники охоплення

дітей дошкільною освітою. Істотно відрізняється від інших адміністративно-територіальних одиниць за цим показником м. Харків, де тільки у Ленінському районі охоплення дітей дошкільною освітою було нижче за 50% (49,7%). Найвищі показники були у Київському (71,9%) та Червонозаводському (71,4%) районах.

Важливою складовою процесу навчання та виховання дітей дошкільного віку є професіоналізм та освітній рівень працівників ДНЗ. У дошкільній освіті Харківської області за останні роки спостерігається підвищення якості кадрового потенціалу. У 2007 році у ДНЗ Харківщини працювало 6423 педагогічних працівника, 44,8% з яких мали повну вищу освіту, 186 практичних психологів, 147 вчителів-дефектологів, 92 інструктора з фізичного виховання [53].

Як позитивну тенденцію розвитку дошкільної освіти в Харківській області слід зазначити зростання чисельності дітей у ДНЗ, які навчаються державною мовою. У 2013 році 88,6 % дошкільників навчалися українською мовою, принаймні, ще десять років тому цей показник був на 18,3% нижчий і складав 70,1%. Для Харківщини, як в цілому і для України, залишається проблемою недостатнє фінансування на утримання ДНЗ та недосконалість формульного розрахунку видатків на дошкільну освіту.

Проведений аналіз засвідчив, що за останні роки у просторовій організації дошкільної освіти Харківщини відбулися суттєві зміни, які виявились, перш за все, у зменшенні загальної кількості дошкільних установ й контингенту дітей в них. Зокрема, мережа ДНЗ Харківщини скоротилась майже в 2 рази – з 1349 до 699 закладів. Також, практично в 2 рази скоротилась й чисельність дітей у ДНЗ області – з 150885 осіб до 76014 осіб. Ці та інші проблеми й протиріччя, які існують у дошкільній освіті Харківського регіону потребують термінового розв'язання. Від їх скорішого вирішення залежить ефективність функціонування наступних ланок СО, особливо загальної середньої.

2.3.2. Загальна середня освіта

Наступною після дошкільної ланкою системи безперервної освіти є загальна середня освіта. Саме на цьому етапі життя у підлітків формуються важливі соціально-значущі компетенції, необхідні для подальшого дорослого життя, формується майбутній громадянин України.

Відповідно до Конституції України (стаття 53) повна загальна середня освіта є обов'язковою для всіх громадян держави [75, с. 22]. Ця норма прописана

й у законі України «Про загальну середню освіту» (стаття 3). Відповідно до національного законодавства загальну середню освіту можна отримати у ЗНЗ I-III ст., у ПТНЗ та ВНЗ I-II р. а.

Ключовими показниками, які характеризують просторову організацію загальної середньої освіти є наступні:

- мережа ЗНЗ;
- чисельність учнів у ЗНЗ;
- чисельність учителів у ЗНЗ;
- охоплення дітей середньою освітою;
- випуск учнів ЗНЗ тощо.

Станом на початок 2013/14 н. р. у Харківській області функціонувало 847 ЗНЗ, у яких навчалось 220,0 тис. учнів. Проте, ще п'ять років тому (у 2007/08 н. р.) в області діяло 966 ЗНЗ (4,55% від їх загальної кількості в Україні), у яких навчалось 253,8 тис. учнів (5,22% від загальноукраїнської чисельності) і працювало 26,4 тис. учителів (4,97% від їх загальноукраїнської чисельності) [154]. У порівнянні з 1990/91 н. р. кількість ЗНЗ в Харківській області скоротилась на 160 одиниць, а чисельність учнів у них скоротилась майже в 2 рази з 407,9 тис. осіб (19991 н.р.) до 220,0 тис. осіб (2013/14 н.р.), що пов'язано зі скороченням народжуваності в області у період з 1991 по 2002 роки.

За кількістю ЗНЗ серед регіонів України станом на початок 2013/14 н.р. Харківська область займала сьоме місце (рис. 2.22), а за чисельністю учнів у них – шосте місце (рис. 2.23).

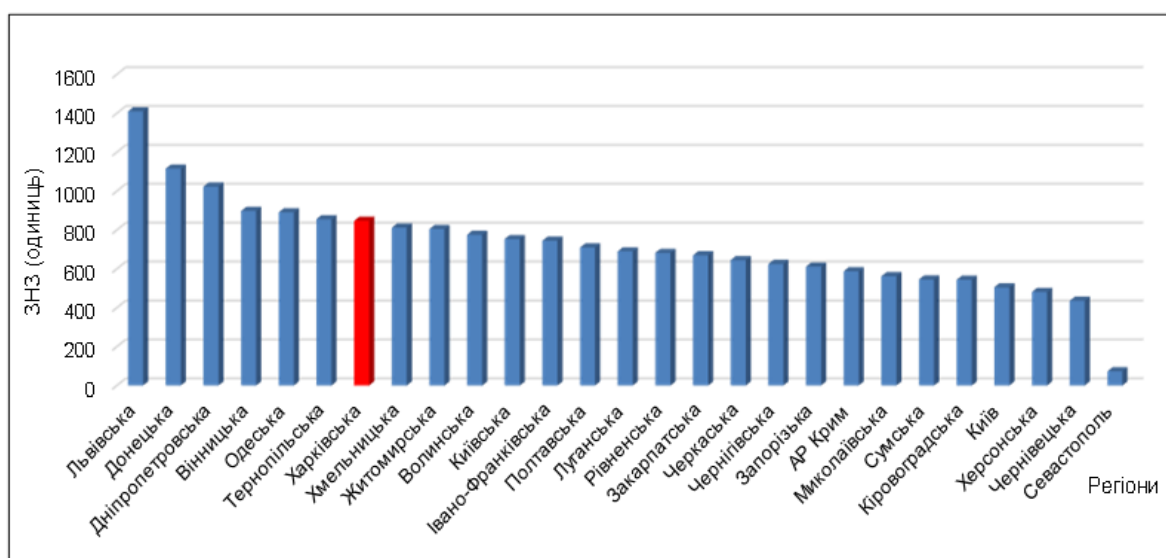

Рис. 2.22. Місце Харківської області серед регіонів України за кількістю загальноосвітніх навчальних закладів станом на початок 2013/14 н.р. (побудовано за даними [127])

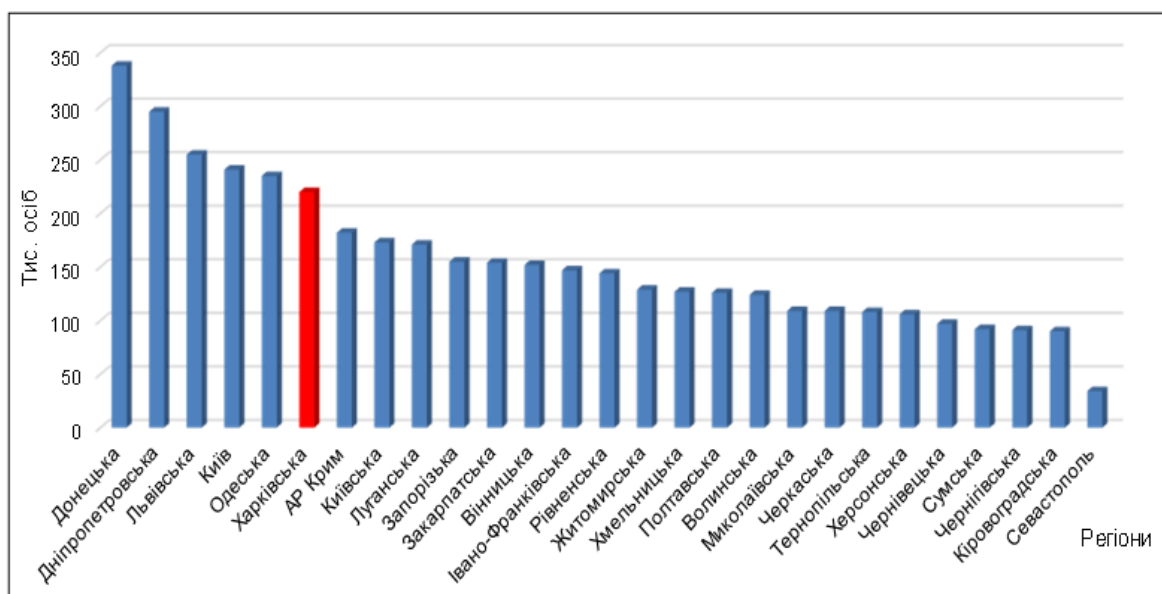

Рис. 2.23. Місце Харківської області серед регіонів України за чисельністю учнів у загальноосвітніх навчальних закладах станом на початок 2013/14 н.р. (побудовано за даними [127])

Серед регіонів України спостерігаються значні відмінності за кількістю ЗНЗ та чисельністю дітей в них (рис. 2.24).

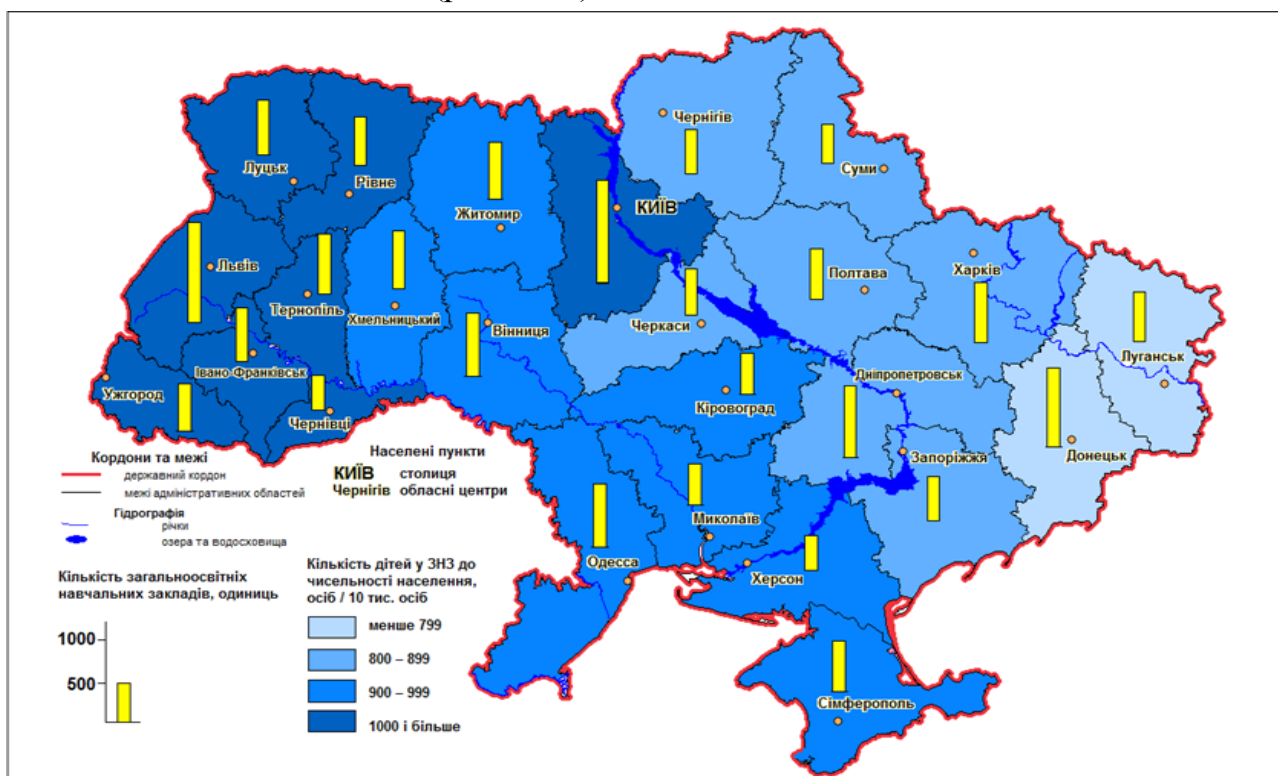

Рис. 2.24. Розподіл регіонів України за кількістю загальноосвітніх навчальних закладів та чисельністю учнів у них станом на початок 2013/14 н.р. (побудовано за даними [127])

По території Харківської області ЗНЗ розташовані нерівномірно (рис. 2.25). Майже чверть всіх ЗНЗ розміщені у м. Харкові – 236 закладів (24,4% від їх загальної кількості в області). Значна кількість ЗНЗ розташована в Харківському (59 закладів), Лозівському (45) та Балаклійському (41) районах. Найвища щільність ЗНЗ на 1 км². спостерігалася у м. Харкові, Харківському та Дергачівському районах (рис. 2.26).

Показник щільності ЗНЗ на 1 км². в м. Харкові перевищував у 18,8 разів аналогічний показник в Харківському районі. Найнижча щільність ЗНЗ була зафіксована у Коломацькому, Печенізькому, Зачепилівському та Дворічанському районах. Ці райони знаходяться, переважно, на периферії області та мають незначну кількість ЗНЗ. Показники щільності ЗНЗ за всіма адміністративними одиницями Харківщини наведені у додатку А (табл. А.2).

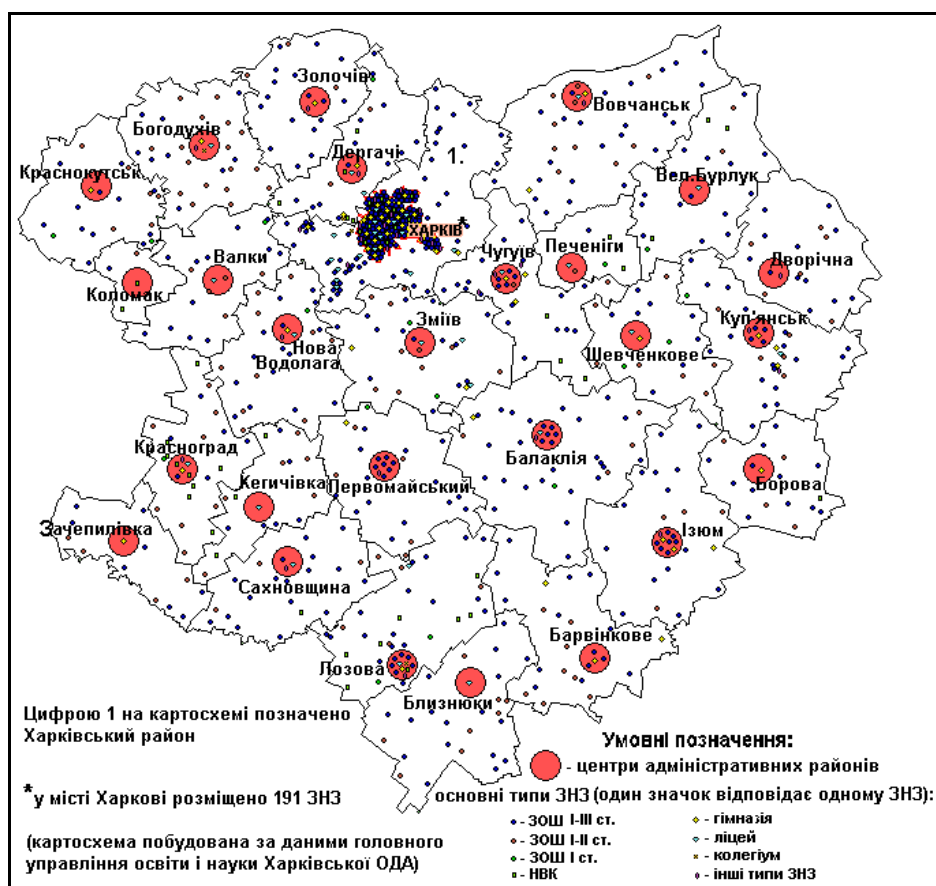

Рис. 2.25. Розміщення загальноосвітніх навчальних закладів по території Харківської області на початок 2007/08 н. р. (побудовано за даними [85])

За показником приведенної кількості ЗНЗ до кількості наявного населення (із розрахунку на 10 тис. осіб) серед районів Харківської області лідерами є переважно периферійні райони – Близнюківський, Сахновщинський, Дворічанський, Борівський та Великобурлуцький (рис. 2.27).

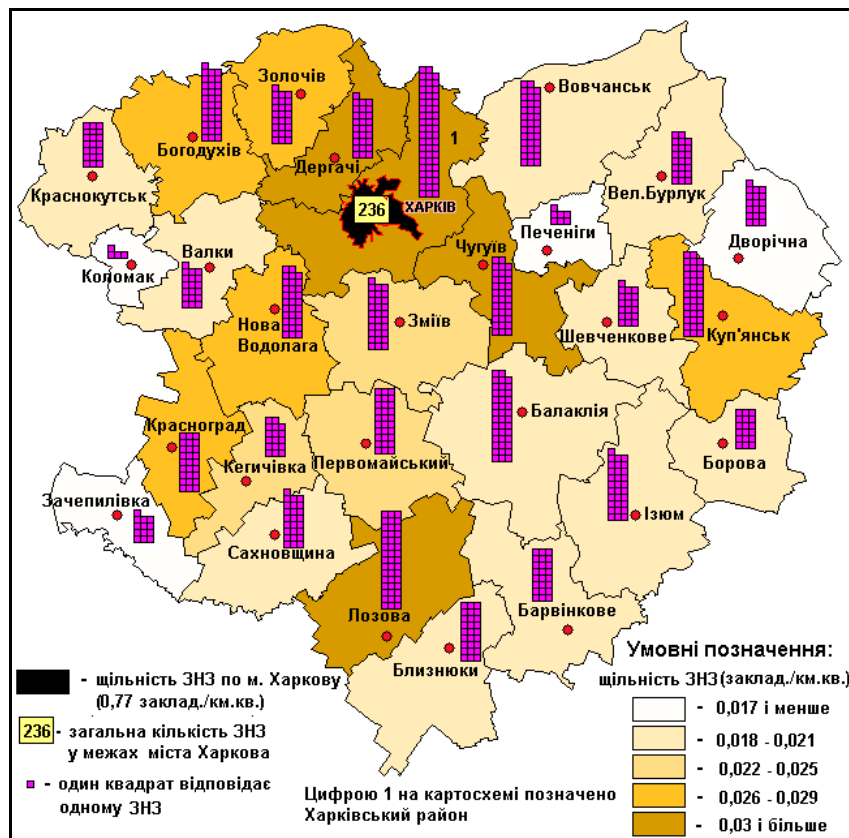

Рис. 2.26. Кількість загальноосвітніх навчальних закладів та їх щільність у розрізі районів Харківської області на початок 2007/08 н. р. (побудовано за даними [152])

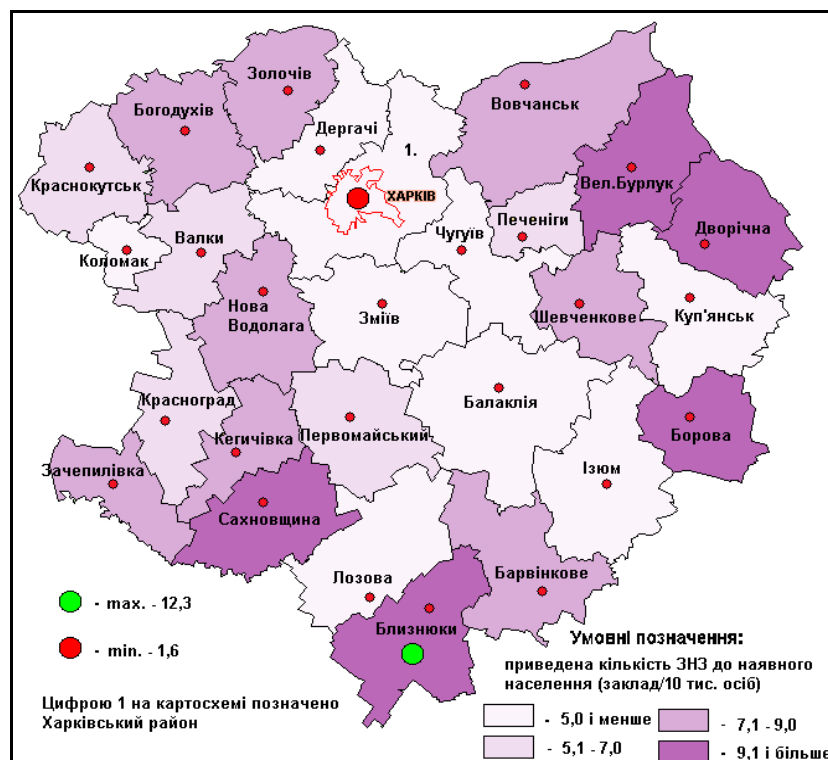

Рис. 2.27. Приведена кількість загальноосвітніх навчальних закладів до наявного населення у розрізі районів Харківської області станом на початок 2007/08 н. р. (побудовано за розрахунками за даними [152])

Переважна більшість ЗНЗ Харківської області станом на початок 2007/08 н. р. мали державну та комунальну форму власності (945 з 966) і тільки 21 ЗНЗ області мав приватну форму власності. За кількістю приватних ЗНЗ Харківщина займала III місце в Україні, поступаючись м. Києву та Одеській області. Переважна більшість ЗНЗ Харківщини – 950 (98,3%) мали денну форму навчання. І тільки 16 ЗНЗ (1,7%) належали до вечірніх. Однак, станом на початок 2013/14 н.р. кількість приватних ЗНЗ у Харківській області зменшилась до 18 закладів.

Загальне охоплення освітою дітей шкільного віку на 1 вересня 2007 року у Харківській області складало 98,8% до загальної чисельності постійного населення віком від 6 до 18 років, що на 0,1 % менше ніж в цілому по Україні (98,9 %) [60]. За типами НЗ з денною формою навчання переважали ЗНЗ I-III ступеня. Їх частка становила 63,2% від загальної кількості ЗНЗ в області. Розміщення вечірніх ЗНЗ по території Харківської області демонструє рис. 2.28. Загальна чисельність учнів у вечірніх ЗНЗ станом на початок 2007/08 н. р. становила 6353 особи [60], що складало 7,1% від загальної чисельності учнів ЗНЗ з вечірньою формою навчання в країні. Станом на початок 2013/14 н. р. чисельність учнів у вечірніх ЗНЗ Харківщини зменшилась до 3,8 тис. осіб [154].

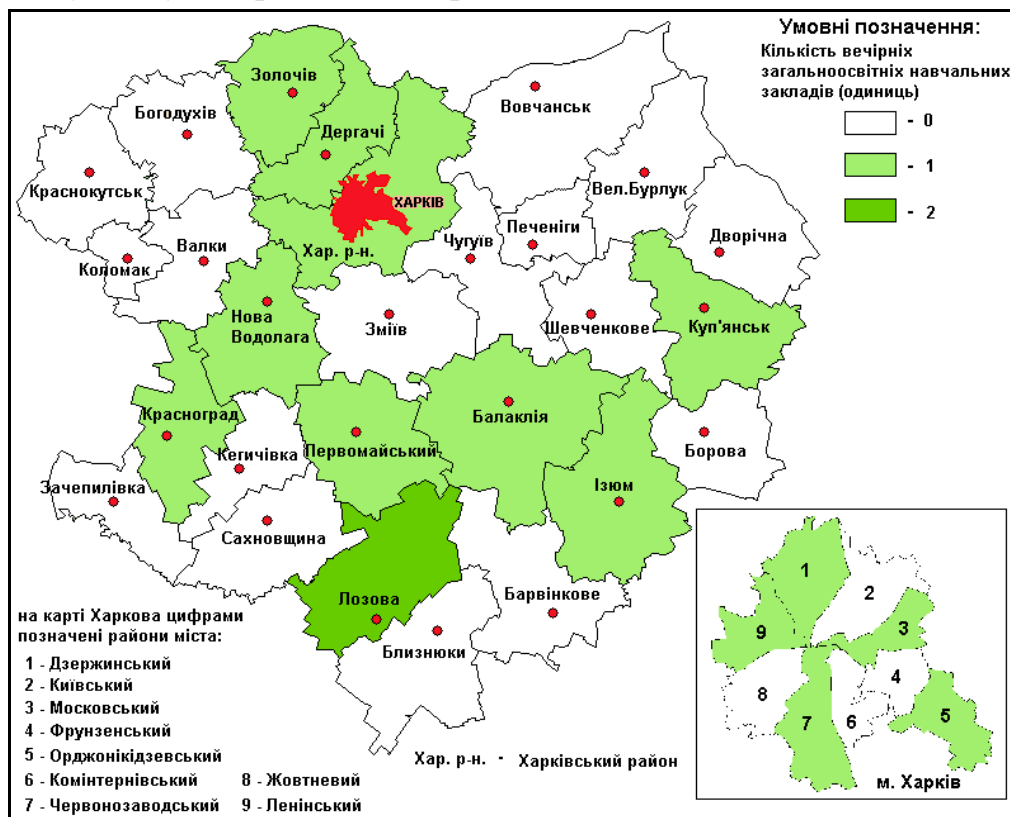

Рис. 2.28. Розміщення загальноосвітніх навчальних закладів з вечірньою формою навчання по території Харківської області на початок 2007/08 н. р. (побудовано авторами за даними [85])

Важливою складовою сучасного освітнього середовища виступають також і ЗНЗ нового типу, які створюють умови для творчого розвитку особистості. До таких ЗНЗ, зазвичай, відносять гімназії, ліцеї та колегіуми. За роки незалежності на Харківщині було створено 110 ЗНЗ нового типу, де навчалось 60,5 тис. осіб (23,8 % від загальної чисельності учнів в області).

Розподіл ЗНЗ Харківської області за ступенями та видами на початок 2013/14 н. р. представлений на рис. 2.29.

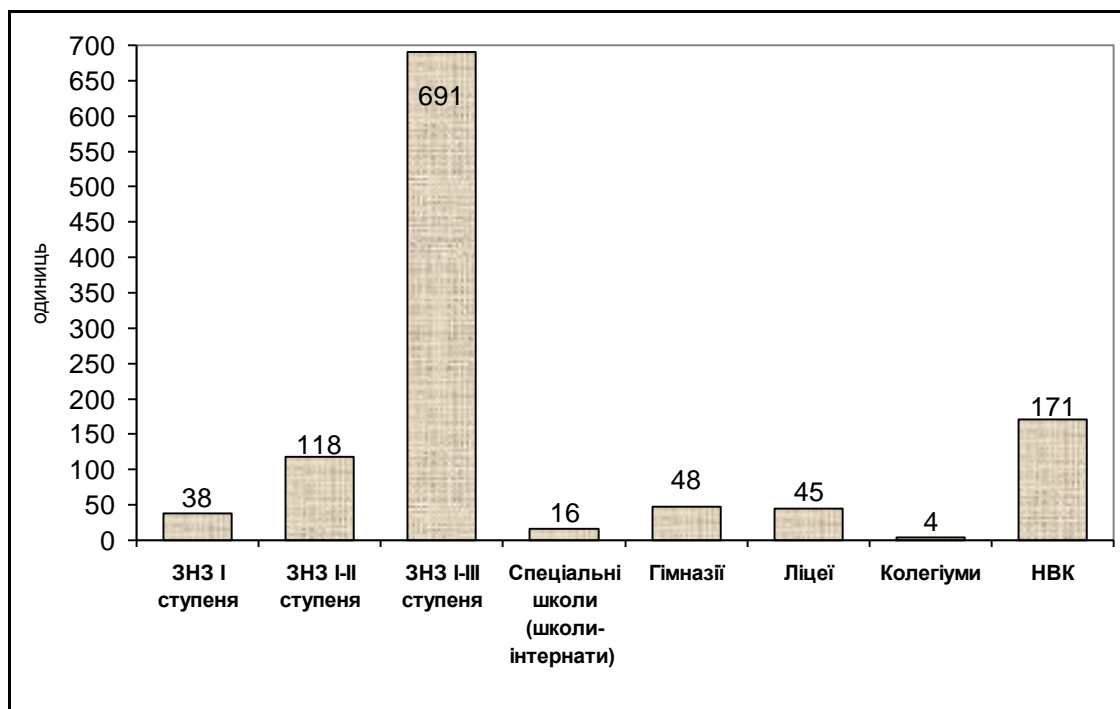

Рис. 2.29. Розподіл денних загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області за ступенями та видами на початок 2013/14 н. р. (побудовано за даними [154])

Більшість денних ЗНЗ Харківщини станом на початок 2007/08 н. р. були розташовані у сільській місцевості – 525, що складає 55,3% від їх загальної кількості. До позитивних тенденцій розвитку загальної середньої освіти можна віднести зменшення кількості ЗНЗ з денною формою навчання, що працюють у дві зміни. Якщо у 1990/91 н. р. частка таких ЗНЗ у Харківській області складала 29%, то станом на початок 2013/14 н. р. всі ЗНЗ області працювали в одну зміну (рис. 2.30).

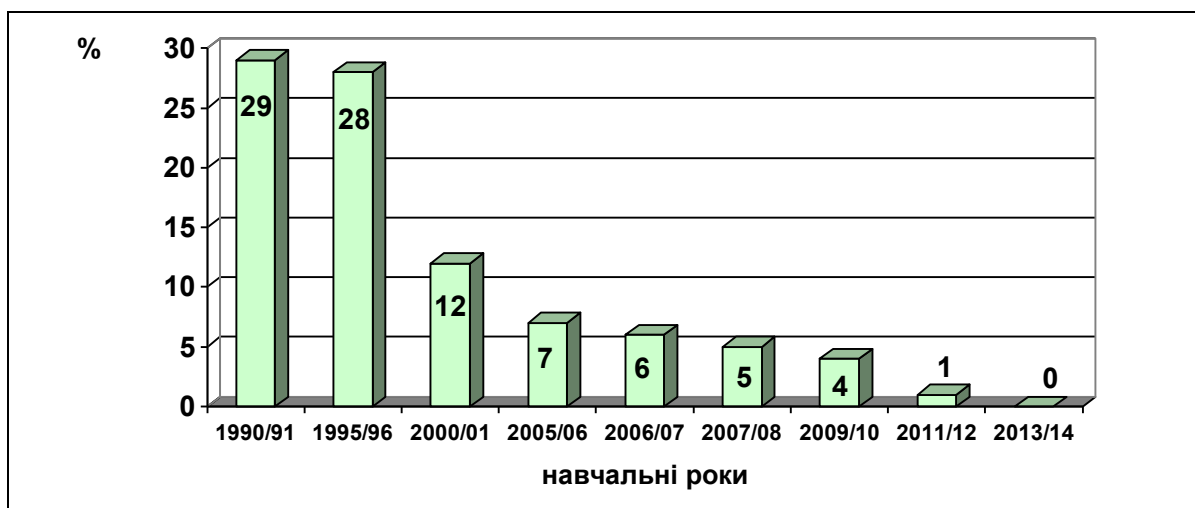

Рис. 2.30. Динаміка кількості загальноосвітніх навчальних закладів Харківської області денної форми навчання з двозмінним режимом роботи (побудовано за даними [149 – 154])

За період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. мережа ЗНЗ Харківщини зазнала певного скорочення. Проте, у порівнянні з мережею закладів дошкільної освіти воно було не таким суттєвим. Так, за досліджуваний період кількість ЗНЗ скоротилась на 160 одиниць з 1007 (у 1990/91 н. р.) до 847 (у 2013/14 н. р.) або на 15,9%. За даними Головного управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації тільки за 2012/13 н. р. кількість шкіл в області скоротилась на 36 закладів.

Значна частка ЗНЗ області мали чисельність учнів до 100 осіб. З цієї групи 42,9% ЗНЗ (143 НЗ) нараховували до 50 учнів, тобто належали до малокомплектних ЗНЗ. Собівартість навчання у таких НЗ перевищує державні нормативи у 5-6 разів. У 2013/14 н. р. у порівнянні з 2012/13 н. р. кількість малочисельних шкіл зменшилася на 27 навчальних закладів. Залишається актуальним питання подальшої оптимізації мережі ЗНЗ із малою чисельністю учнів. В наслідок демографічної ситуації у 12 сільських районах (44,4%) кількість таких шкіл становить понад 50 %. Найбільш критична ситуація залишається в 7 сільських районах: Близнюківському (78,9% малокомплектних шкіл), Лозівському (66,7%), Шевченківському (66,7%), Великобурлуцькому (65,0%), Сахновщинському (63,2%), Вовчанському (61,8%), Ізюмському (61,1%).

Чисельність учнів у ЗНЗ Харківської області за період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. зазнала значного скорочення (рис. 2.31). За даний період чисельність учнів зменшилась на 187,9 тис. осіб (в 1,86 рази або на 46,07%).

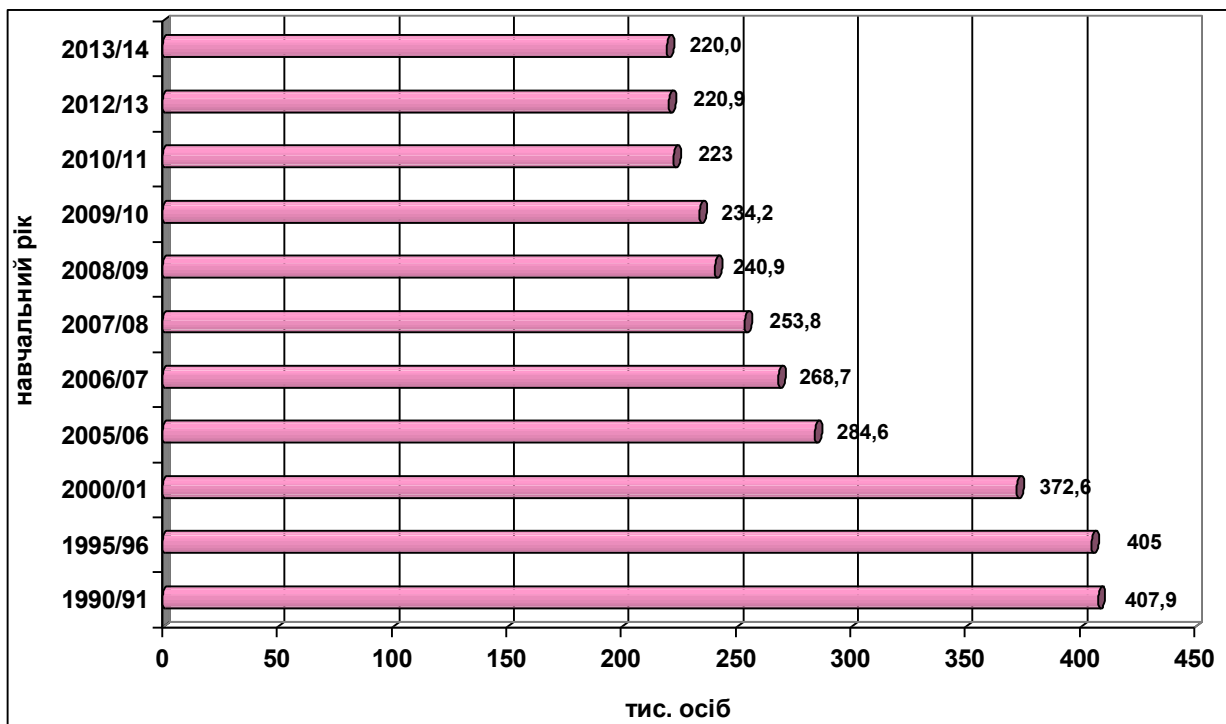

Рис. 2.31. Динаміка кількості учнів у загальноосвітніх навчальних закладах Харківської області за період 1990/91 – 2013/14 н. рр. (за даними [149 – 154])

За досліджуваний період найбільш істотного скорочення зазнав контингент учнів ЗНЗ у м. Харкові – на 86794 особи (або в 1,8 рази), що становить 43,78% до рівня 1990/91 н. р. Серед інших адміністративно-територіальних одиниць Харківської області найбільш суттєве скорочення контингенту учнів ЗНЗ в абсолютних показниках відбулось у Лозівському (-15992 особи до рівня 1990/91 н. р. без урахування міста Лозової) та Харківському (-14003 особи, без урахування міста Люботина) районах. За темпами скорочення кількості учнів відчутного зменшення зазнали ЗНЗ Кегичівського (-66,75% до рівня 1990/91 н. р.) Харківського (-57,37%) та Дергачівського (-56,15%) районів області (рис. 2.32, додаток Б, рис. Б.1).

Процеси скорочення контингенту учнів у ЗНЗ Харківської області безпосередньо вплинули на зменшення середнього навантаження на один ЗНЗ. У 1990/91 н. р. у середньому по області воно складало 405 осіб/заклад, у 2007/08 н. р. – 263 особи/заклад, а у 2013/14 н. р. – 260 осіб/заклад (рис. 2.33), що приблизно відповідає темпам скороченні чисельності учнів у ЗНЗ. Найвищий показник середньої чисельності учнів в одному ЗНЗ станом на початок 2013/14 н. р. спостерігався у місті Харкові – 486 учнів/заклад. Високі показники також були в Дергачівському (286,5 учнів/заклад) та Харківському (273,1) районах. Найнижчі ж показники середньої чисельності учнів в одному ЗНЗ були зафіксовані переважно у периферійних районах Харківської області –

Дворічанському (91,8 учнів/заклад), Близнюківському (99,9) та Сахновщинському (108,6) районах. Загальні показники середньої чисельності учнів в одному ЗНЗ у розрізі міст та районів Харківської області представлені у додатку А (табл. А.3).

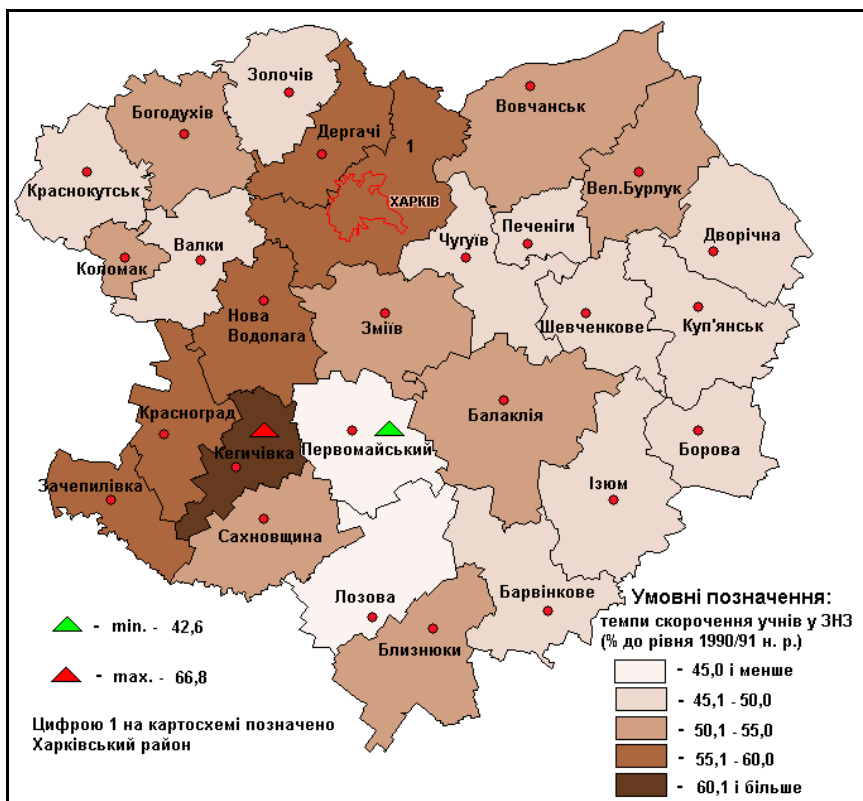

Рис. 2.32. Темпи скорочення чисельності учнів у загальноосвітніх навчальних закладах у розрізі районів Харківської області на початок 2013/14 н. р (побудовано за розрахунками за даними [154])

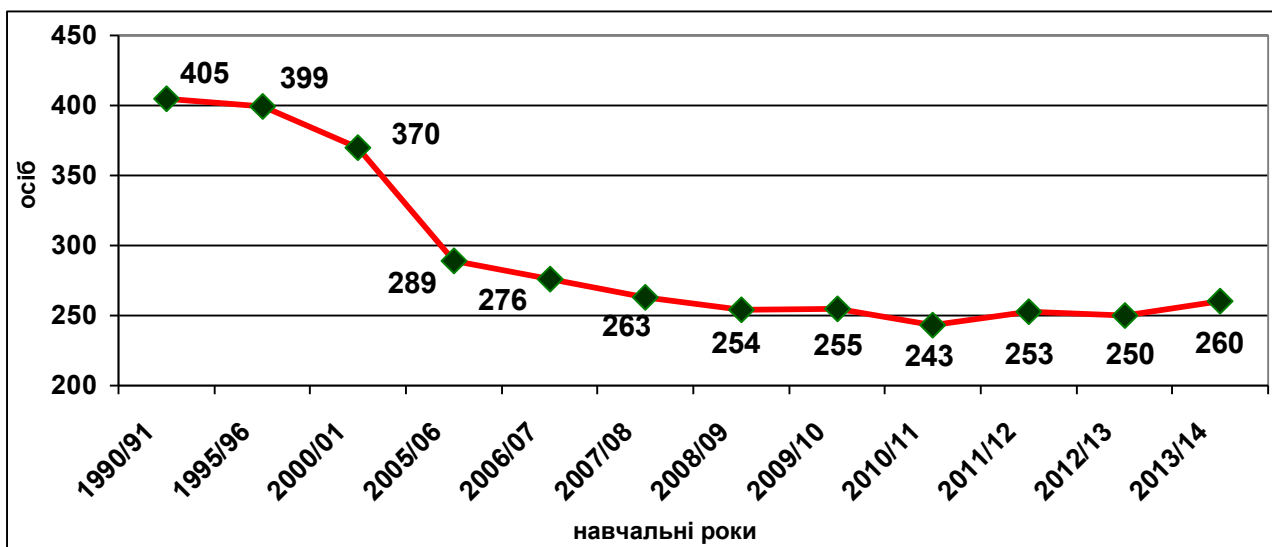

Рис. 2.33. Динаміка середньої чисельності учнів у загальноосвітніх навчальних закладах Харківської області (побудовано за даними [149 – 154])

Найвища щільність учнів ЗНЗ станом на початок 2013/14 н. р. була зафіксована у м. Харкові, яка складала 364,2 осіб/км². Серед інших адміністративно-територіальних одиниць області лідером був Харківський район (11 осіб/км²), однак, за цим показником він поступався обласному центру у 33 рази. У Дергачівському районі (9 осіб/км²) щільність учнів ЗНЗ також була дещо вищою за середньообласний показник (7,0). Найнижчі показники щільності учнів ЗНЗ були зафіксовані у Близнюківському, Дворічанському, Печенізькому районах. Показники щільності учнів ЗНЗ Харківської області станом на початок 2013/14 н. р. наведені у додатку А (табл. А.4).

Станом на початок 2013/14 н. р. найменша чисельність учнів ЗНЗ на 10 тис. населення була зафіксована у Печенізькому районі – 683 учня на 10 тис. населення, а найбільша – у Сахновщинському районі (994 учня на 10 тис. населення) (рис. 2.34). Розподіл районів Харківської області за показниками приведеної чисельності учнів ЗНЗ до кількості населення у 2007/08 н.р. представлений у додатку Б (рис. Б. 2).

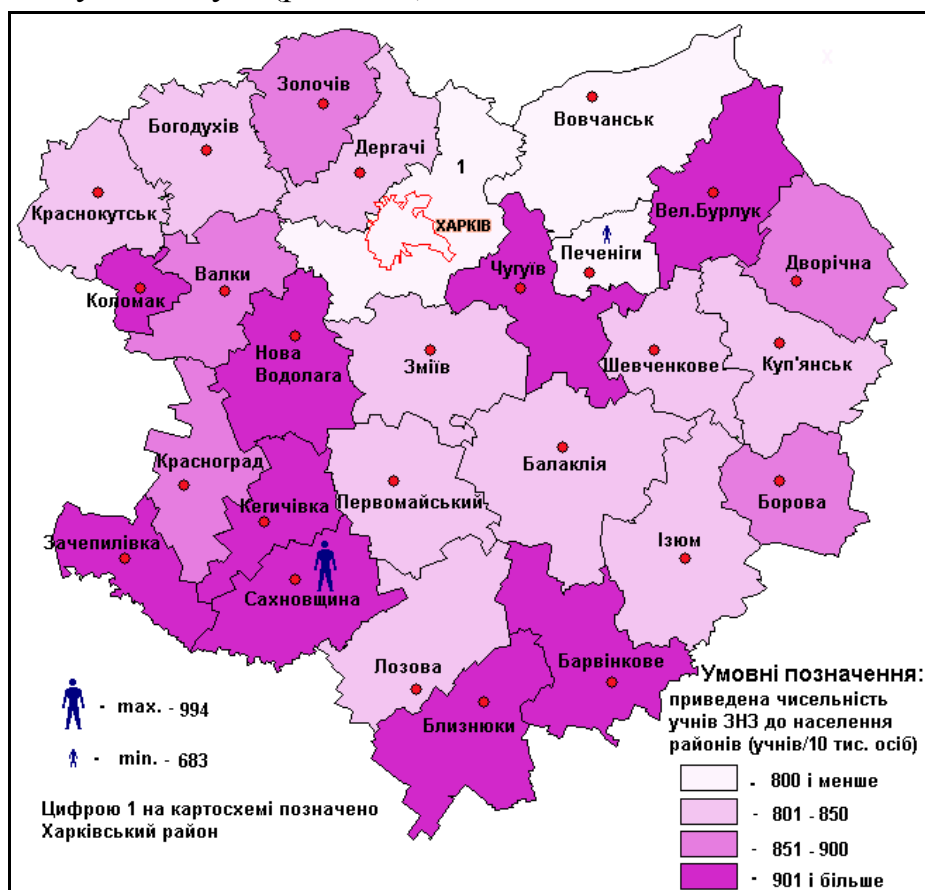

Рис. 2.34. Приведена чисельність учнів у загальноосвітніх навчальних закладах до кількості населення за районами Харківської області на початок 2013/14 н. р. (побудовано за розрахунками за даними [154])

Переважає більшість учнів денних ЗНЗ Харківської області навчалась у міських населених пунктах – 196419 осіб (79,1% від їх загальної кількості). Однак, більша частина ЗНЗ області була розташована у сільських населених пунктах. Середнє навантаження на один денний ЗНЗ у сільській місцевості складало 98,7 учнів/заклад, проти 462,2 учнів/заклад у міських населених пунктах.

У 2013 році ЗНЗ Харківської області закінчили 38041 випускник, із них закінчили школу II ст. – 21080 осіб, школу III ст. – 16961 особа [154]. Аналіз рис. 2.35 свідчить про поступове скорочення загальної чисельності випускників ЗНЗ Харківщини за останні роки.

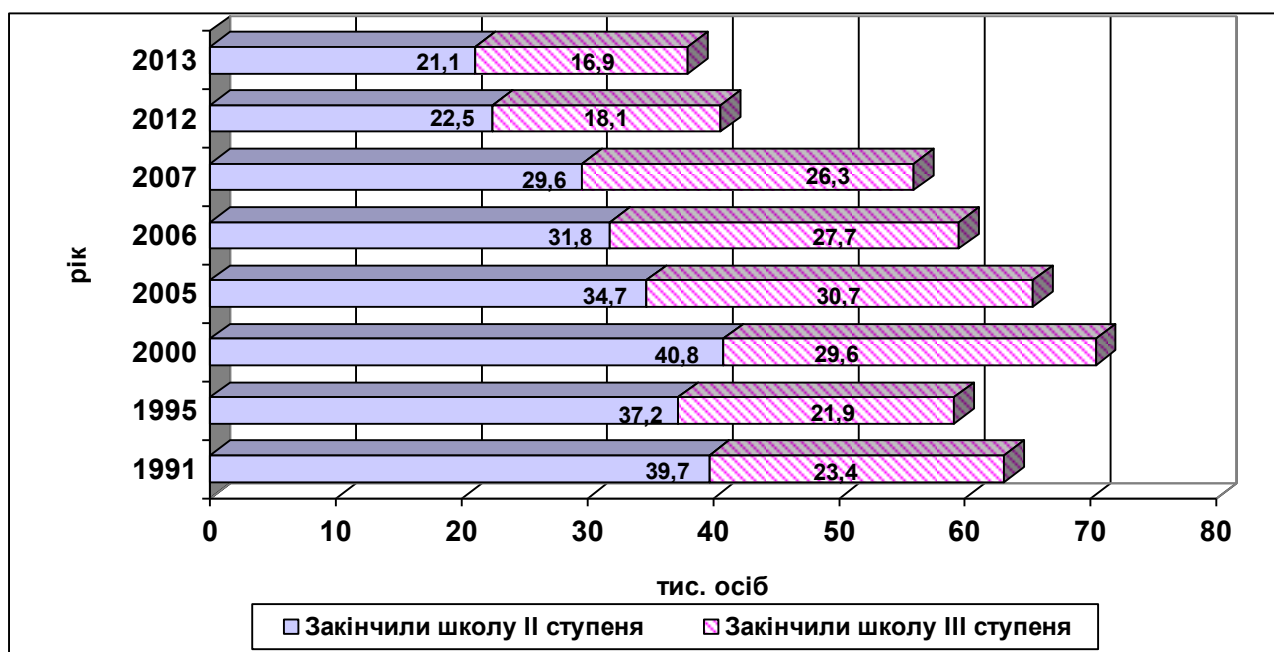

Рис. 2.35. Динаміка випуску учнів у загальноосвітніх навчальних закладах Харківської області за період 1991 – 2013 рр. (побудовано за даними [149–154])

За період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. у Харківській області скоротилась мережа ЗНЗ для дітей з особливими потребами. Станом на початок 2013/14 н. р. в області налічувалось 16 спеціальних шкіл (шкіл-інтернатів) та шкіл соціальної реабілітації, що на два заклади менше, ніж було у 1990/91 н. р. За даний період скоротилась не тільки кількість закладів, а й чисельність учнів у ЗНЗ області для дітей з особливими потребами (рис. 2.36). У порівнянні з 1990/91 н. р. їх число зменшилось у 2,27 рази з 5033 осіб (у 1990/91 н. р.) до 2214 осіб (у 2013/14 н. р.) [154].

Однак, якщо кількість ЗНЗ для дітей з особливими потребами за період з 1990/9 по 2013/14 н. рр. скоротилась на 11,1%, то кількість учнів у них зменшилась на 44,0 %.

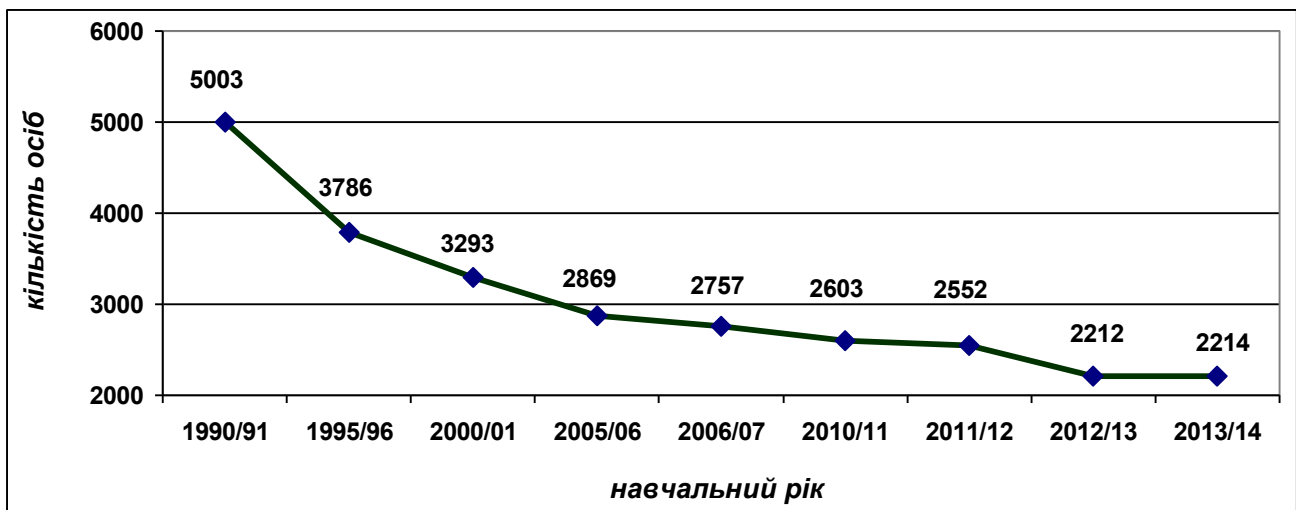

Рис. 2.36. Динаміка чисельності учнів спеціальних шкіл та шкіл соціальної реабілітації в Харківській області за період 1990/91 – 2013/14 н. рр. (побудовано за даними [149 – 154])

Станом на початок 2013/14 н. р. у ЗНЗ Харківської області працювало 23,4 тис. учителів. Співвідношення числа учителів до чисельності учнів у середньому по області складало 1:9,3. Найвищі показники були зафіксовані у Дергачівському районі – 1:10,8, а найменші – у Сахновщинському районі – 1:5,1 (рис. 2.37).

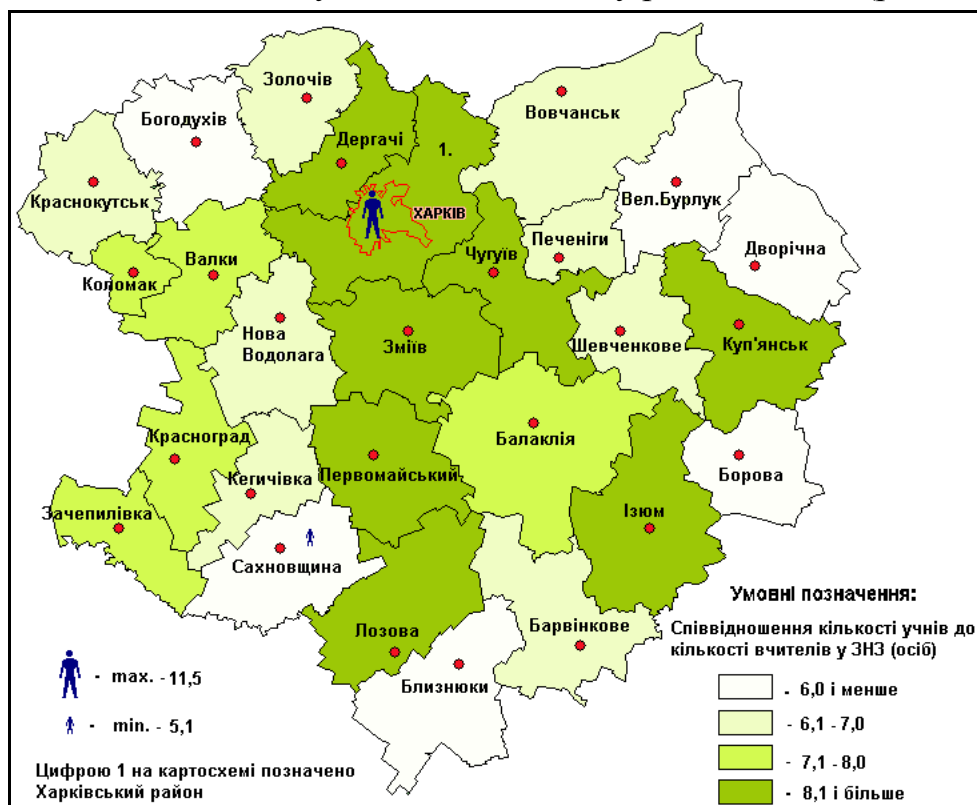

Рис. 2.37. Співвідношення учнів та вчителів у загальноосвітніх навчальних закладах за районами Харківської області на початок 2013/14 н. р. (побудовано за розрахунками за даними [154])

Співвідношення чисельності учнів до чисельності вчителів у ЗНЗ станом на 2007/08 н. р. представлено у додатку Б (рис. Б.3), а на початок 2013/14 н. р. – у додатку А (табл. А.5). Найбільша кількість учителів працювала у м. Харкові – 9672 особи, де функціонувало 229 ЗНЗ, найменша чисельність учителів була зафіксована у Коломацькому районі – 84, де функціонувало всього 4 ЗНЗ. Середня чисельність учителів в одному ЗНЗ Харківської області становила 27,8 особи/заклад. У місті Харкові цей показник був найвищим – 42,2 особи/заклад, а у Дергачівському районі в одному ЗНЗ в середньому працювало дещо більше 26 вчителів. Середня чисельність вчителів в одному ЗНЗ за містами та районами Харківської області наведена у додатку А (табл. А.5).

Проведений аналіз підсистеми загальної середньої освіти Харківської області свідчить про те, що за період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. у цьому сегменті регіональної системи освіти відбулися суттєві зміни, як кількісні, так і якісні. Зокрема, кількість ЗНЗ в області зменшилась на 160 закладів, або на 15,9%. Причиною цього є істотне скорочення контингенту дітей шкільного віку, що пов'язано з демографічною кризою 90-х років ХХ ст. Значних змін зазнала й чисельність учнів у ЗНЗ Харківщини, яка за період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. скоротилась на 187,9 тис. осіб, або на 46,1%. Проте, темпи скорочення числа ЗНЗ були у 9,3 рази меншими за темпи скорочення чисельності учнів, що можна вважати умовно позитивною тенденцією, оскільки вдалося зберегти існуючу мережу ЗНЗ у сільській місцевості. У міських населених пунктах зросла наповнюваність класів, середня чисельність учнів в одному ЗНЗ, а також, кількість учнів у розрахунку на одного вчителя тощо. Особливе місце в підсистемі загальної середньої освіти Харківської області посідає обласний центр – місто Харків, в якому зафіксовано найвищі показники щільності ЗНЗ, щільності учнів ЗНЗ, середньої чисельності учнів в одному ЗНЗ, середньої чисельності вчителів в одному ЗНЗ, чисельності випускників тощо.

2.3.3. Позашкільна освіта

Важливе місце у системі безперервної освіти займає позашкільна освіта, яка спрямована на розвиток здібностей і талантів окремої особистості, створює додаткові можливості для інтелектуального і фізичного розвитку дітей та підлітків, задоволення їх інтересів, культурних і духовних вимог, потреб у подальшому професійному визначенні тощо.

Підсистема ПЗШО включає державні, комунальні та приватні позашкільні НЗ, які можуть функціонувати у формі центрів, комплексів, палаців, будинків,

клубів, станцій, кімнат, студій, шкіл мистецтв, початкових спеціалізованих мистецьких навчальних закладів (шкіл естетичного виховання), спортивних шкіл, фізкультурно-спортивних клубів за місцем проживання, фізкультурно-оздоровчих клубів інвалідів, спеціалізованих дитячо-юнацьких шкіл олімпійського резерву, дитячих стадіонів, дитячих бібліотек, дитячих флотилій, галерей, бюро, оздоровчих закладів, що здійснюють позашкільну освіту [105].

Як і інші освітні підсистеми, ПЗШО має сформовану законодавчу базу, яка ґрунтується на Конституції України і складається із Законів України «Про освіту», «Про позашкільну освіту» та інших нормативно-правових актів, затверджених відповідно до діючого законодавства України.

У 2007 році в Харківській області функціонувало 112 комплексних та профільних позашкільних закладів, у секціях та творчих об'єднаннях яких навчалося понад 87,3 тис. дітей і підлітків віком від 6 до 18 років. Позашкільною освітою на Харківщині було охоплено 24,2 % від загальної чисельності дітей шкільного віку. У порівнянні з 2005 роком кількість закладів ПЗШО скоротилась на 3 одиниці, чисельність дітей на – 18599 осіб (- 17,6 % до рівня 2005 р.). Показник охоплення ПЗШО скоротився на 13 %. Таку тенденцію можна пояснити зменшенням інтересу дітей шкільного віку до ПЗШО через збільшення навчального навантаження в основній школі, зміною особистих пріоритетів, розширенням доступу до мережі Internet тощо [30, с. 256].

Однак, у 2013 році в Харківській області функціонувало 67 закладів ПЗШО, які відвідувало 91622 особи. Таким чином, показник охоплення дітей позашкільною освітою на Харківщині збільшився до 53 % від загальної кількості дітей шкільного віку (при середньому показнику по Україні – 45,2%). Покращення динаміки даного показника стало можливим за рахунок відкриття 356 нових гуртків (секцій) та використання потужності позашкільних навчальних закладів на 100 %. За рейтинговим показником рівня охоплення дітей позашкільною освітою у ПНЗ системи освіти (включно з ДЮСШ) станом на 01.11.2013 р. Харківська область посідала 5-те місце серед 27 областей України.

Стабільно найвищі рейтингові показники охоплення дітей позашкільною освітою в позашкільних навчальних закладах мають Дворічанський (100 %), Первомайський (100 %), Печенізький (94 %), Чугуївський (88 %), Красноградський (82 %) райони області, серед міст обласного значення – Чугуїв (69 %), Первомайський (62 %), Люботин (59 %).

Система ПЗШО Харківської області включає 8 типів позашкільних НЗ (рис. 2.38.). Аналіз діаграми свідчить про те, що найбільша кількість закладів

ПЗШО представлена палацами, центрами, будинками дитячої творчості та дитячо-юнацькими спортивними школами, частка яких становить 81,3 % (рис. 2.39).

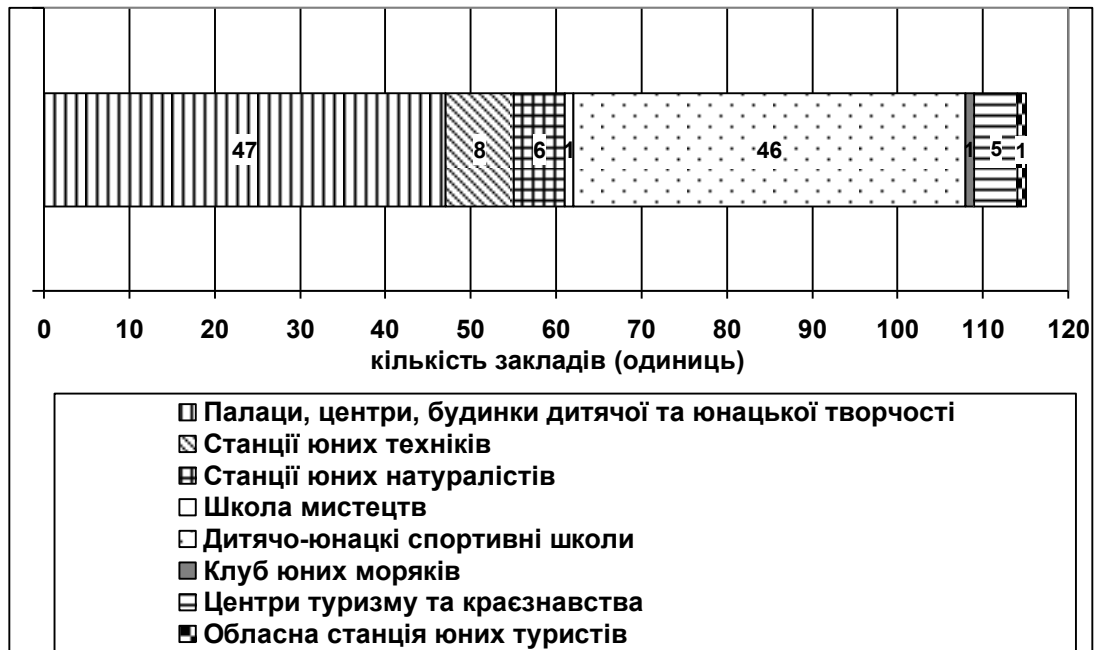

Рис. 2.38. Основні типи закладів позашкільної освіти в Харківській області (побудовано за даними [62])

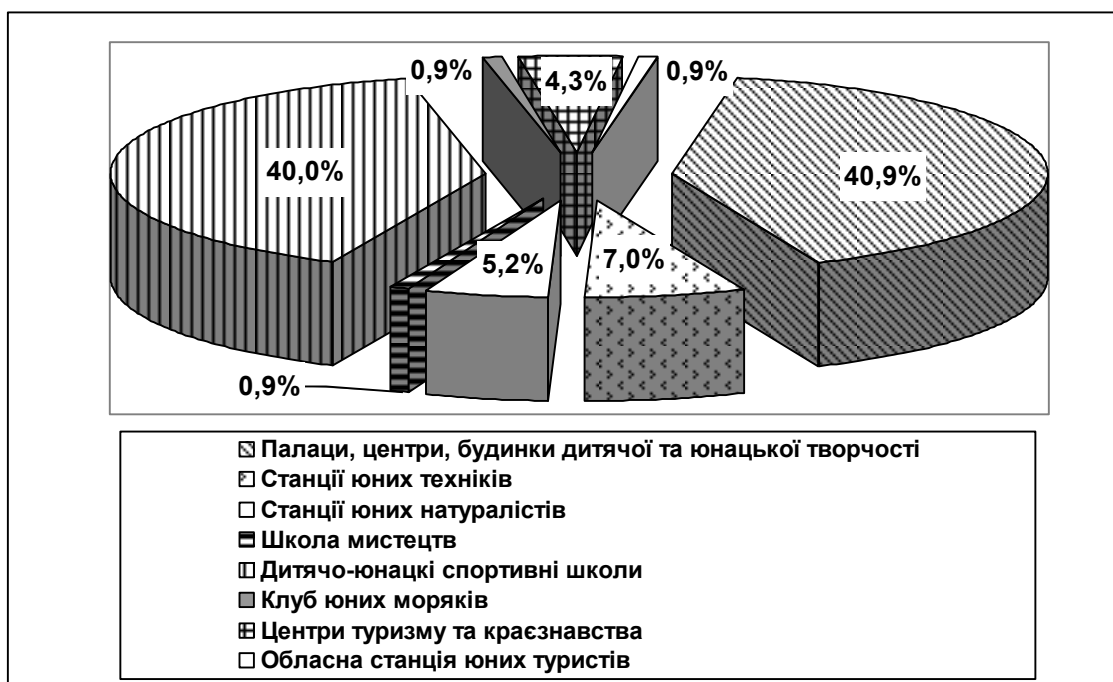

Рис. 2.39. Розподіл закладів позашкільної освіти в Харківській області за основними типами (2007 р.) (побудовано за даними [62])

Найбільша кількість закладів ПЗШО у 2007 р. функціонувала у м. Харкові – 32, або 28,6%. У Балаклійському, Ізюмському, Куп'янському, Чугуївському та Харківському районах діяло по 6 закладів ПЗШО. У чотирьох районах Харківщини (Богодухівському, Вовчанському, Зачепилівському, Коломацькому) функціонувало всього по 1 закладу ПЗШО (рис. 2.40).

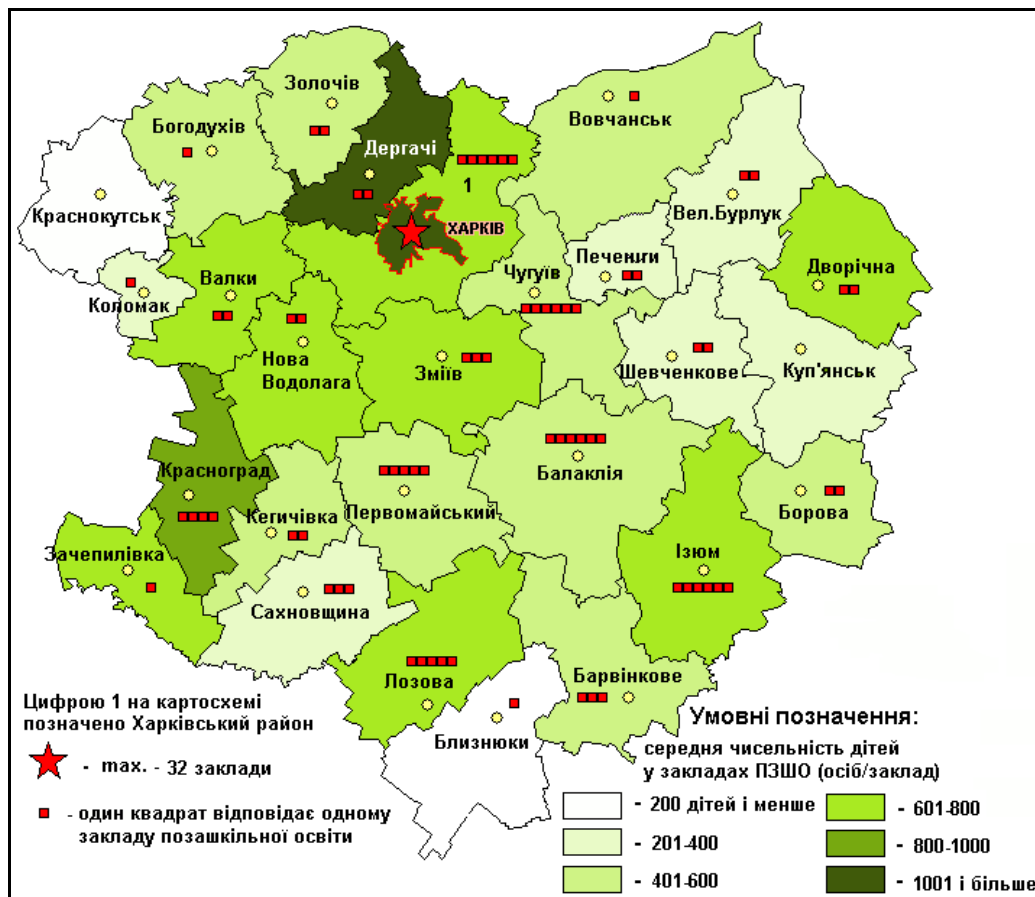

Рис. 2.40. Кількість закладів позашкільної освіти та середня чисельність дітей у них за районами Харківської області на початок 2007 р.
(побудовано за даними [62])

Майже половина від загальної чисельності учнів, які відвідували заклади ПЗШО також зафіксована в обласному центрі. Найменший показник відвідуваності закладів ПЗШО був зафіксований у Близнюківському районі (рис. 2.41). За показником середньої чисельності дітей у закладах ПЗШО Близнюківський район займав передостаннє місце після Краснокутського.

У закладах ПЗШО Харківської області у 2007 році працювало 2563 особи. У середньому по області на одного штатного працівника закладів ПЗШО припадало 34 учня. Найбільше співвідношення (штатний працівник / учень) спостерігалось у Барвінківському районі (1:54), а найменше – у Близнюківському районі (1:19).

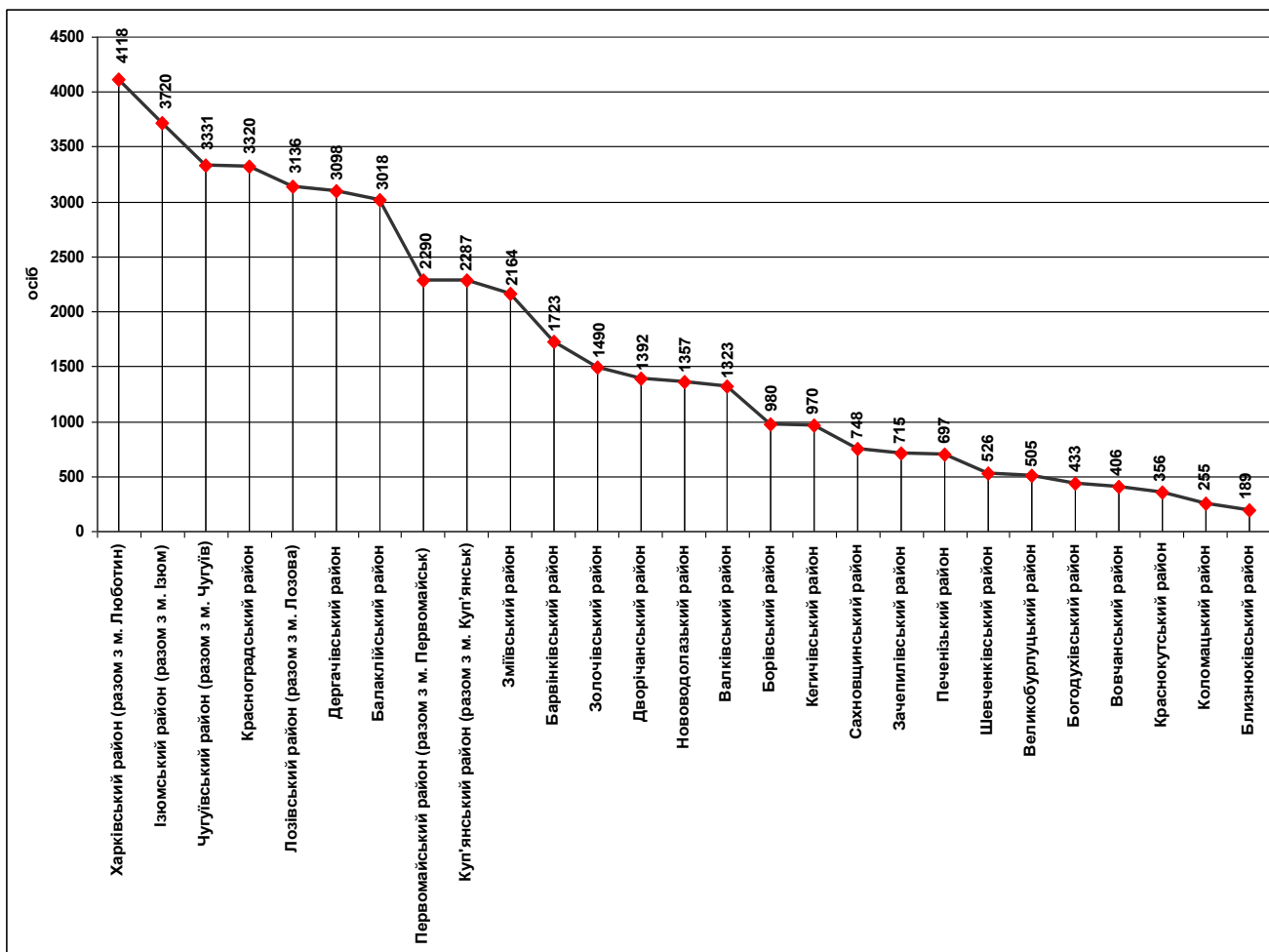

Рис. 2.41. Розподіл загальної чисельності дітей у закладах позашкільної освіти за районами Харківської області на початок 2007 року (побудовано за даними [62])

Напрями функціонування закладів позашкільної освіти представлені на рис. 2.42.

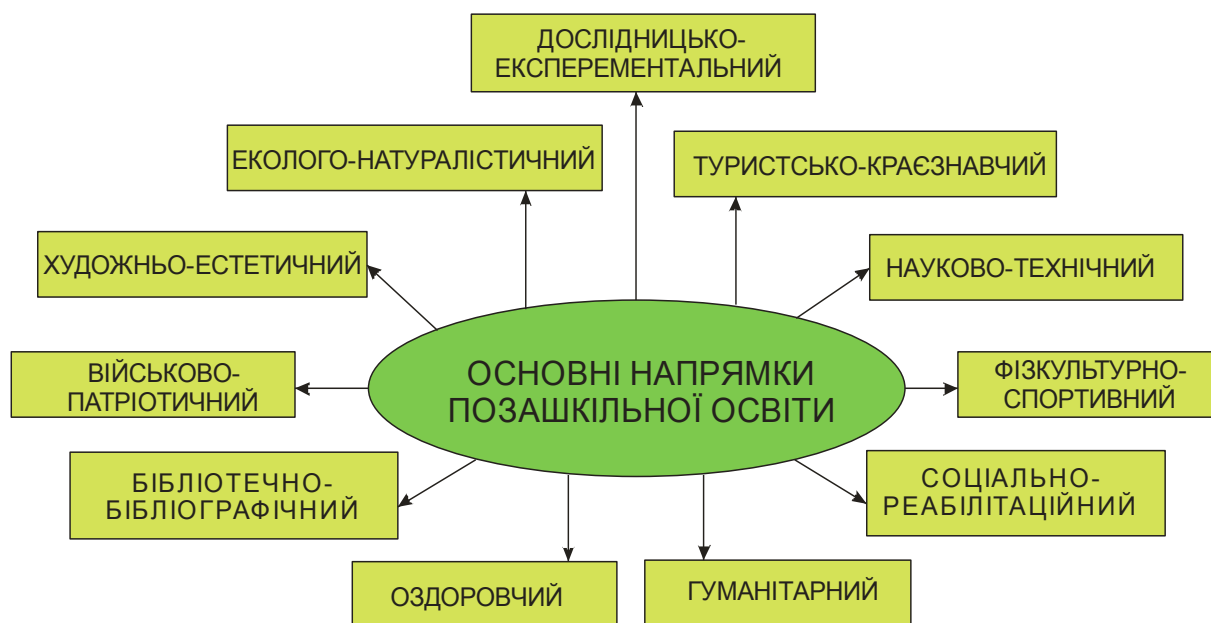

Рис. 2.42. Основні напрями позашкільної освіти (складено за даними [105])

На початок 2007 року у Харківській області найбільша чисельність дітей, охоплених ПЗШО, займалась у закладах та гуртках фізкультурно-спортивного напрямку (39122 особи). Значна кількість дітей (29077 осіб) відвідували заклади та гуртки художньо-естетичного напрямку. Однак, у 2013 році більшість дітей, які відвідували заклади позашкільної освіти, займались у гуртках та групах художньо-естетичного виховання (рис. 2.43).

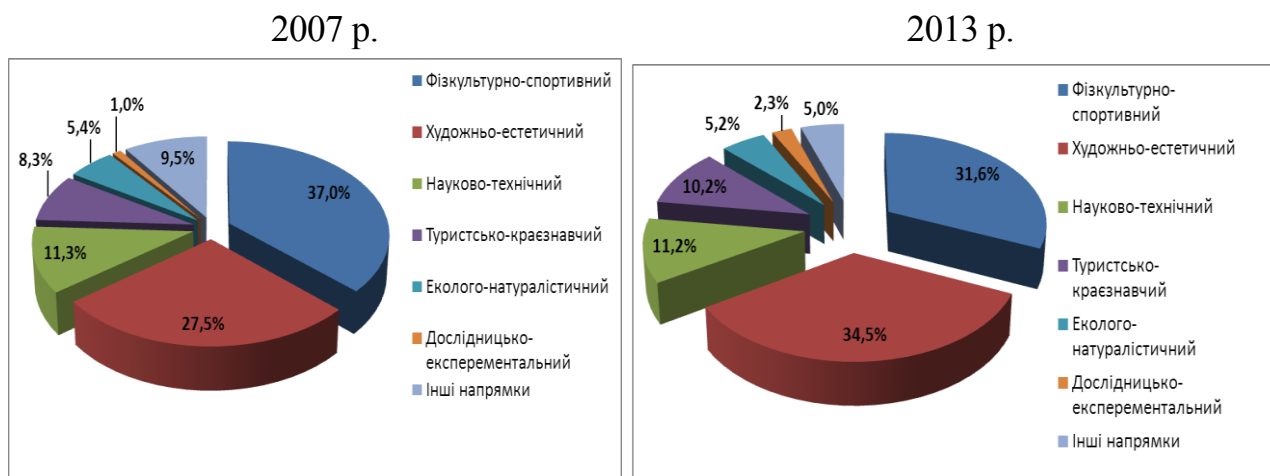

Рис. 2.43. Розподіл дітей, охоплених позашкільною освітою у Харківській області, за основними напрямками на початок 2007 р. та 2013 р. (побудовано за даними [65, 154])

На сучасному етапі ПЗШО відіграє важливу роль не тільки у розвитку творчих здібностей дітей, а й у профільному навчанні учнів, формуванні основ їх особистого та професійного становлення.

2.3.4. Професійно-технічна освіта

Важливе місце у системі освіти займає підсистема ПТО, яка є фундаментом не тільки для науково-технічного розвитку суспільства, а й основою вдосконалення суспільного виробництва в цілому. ПТО спрямована не тільки на здобуття фахових компетентностей, а й на розвиток професіоналізму, професійної культури особистості.

Підсистема ПТО дає можливість особам, які її здобувають, одночасно з набуттям професії отримувати повну загальну середню освіту, яка надається у ПТНЗ за денною, вечірньою (змінною), очно-заочною, дистанційною, екстернатною формами навчання, з відривом і без відриву від виробництва та за індивідуальними навчальними планами [105].

На сьогодні ПТО України має сформовану законодавчу базу, яка ґрунтується на Конституції України і складається з Закону України «Про

освіту», Закону України «Про професійно-технічну освіту» та інших нормативно-правових актів та міжнародних договорів України, затверджених Верховною Радою. Законодавством України ПТО визначається як складова СО, яка забезпечує здобуття громадянами професії, допрофесійну підготовку, перепідготовку і підвищення кваліфікації працівників. Учні та студенти закладів ПТО, відповідно до отриманого ними рівня кваліфікації і складності професії, мають можливість здобути освітньо-кваліфікаційний рівень «кваліфікований робітник» або «молодший спеціаліст», в залежності від рівня акредитації закладу [105].

Станом на початок 2013/2014 н. р. в Харківській області функціонувало 54 ПТНЗ, у яких навчалось 17,1 тис. учнів. У 2007/2008 н. р. в регіоні працювали 58 ПТНЗ, що складало 5,7 % від їх загальної кількості в Україні. За цим показником Харківщина займала п'яте місце серед регіонів України, поступаючись Донецькій, Луганській, Дніпропетровській та Львівській областям (табл. 2.4).

Динаміка кількості ПТНЗ у Харківській області за період з 1990/91 по 2013/14 н. р. представлена на рис. 2.44. Тенденцію щодо зменшення кількості закладів ПТО Харківщини можна пояснити кількома причинами, зокрема, скороченням попиту серед випускників ЗНЗ на ПТО, а також тим, що частина колишніх ПТУ стала ВНЗ I-II р. а.

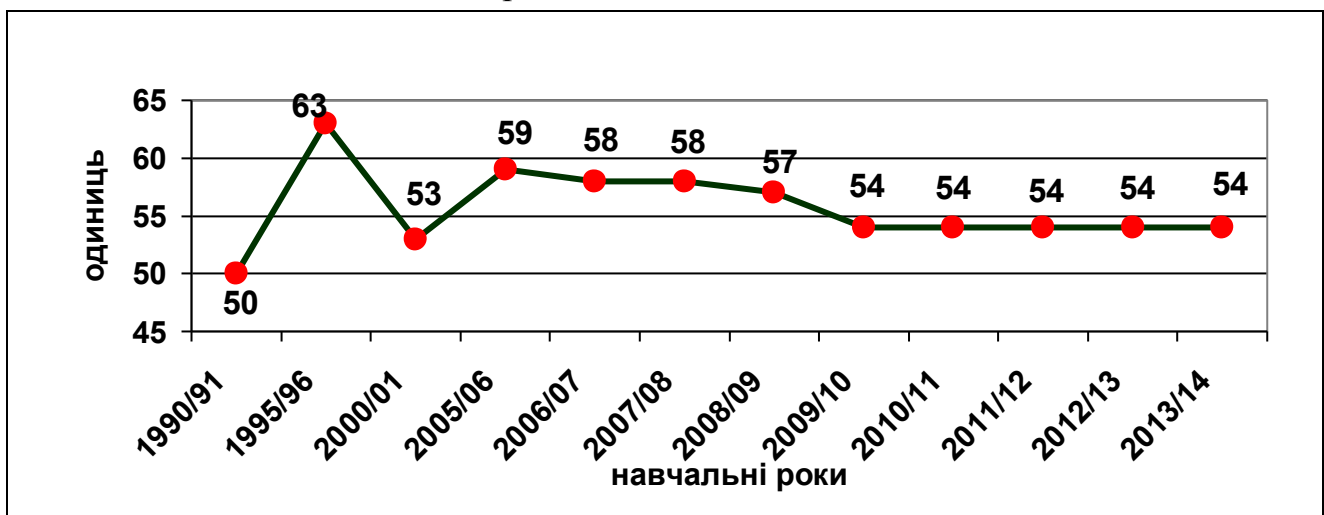

Рис. 2.44. Динаміка кількості професійно-технічних навчальних закладів у Харківській області за період з 1990/1991 – 2013/2014 н. рр. (побудовано за даними [149 – 154])

За кількістю ПТНЗ у межах Харківської області можна виділити чотири групи районів (рис. 2.45): райони, у межах яких відсутні ПТНЗ; райони, у межах яких функціонує 1 ПТНЗ; райони, у межах яких функціонує 2-3 ПТНЗ; в

окрему групу варто виділити місто Харків, де сконцентрована майже половина всіх ПТНЗ області. Розподіл ПТНЗ за районами міста Харкова демонструє картосхема на рис. 2.46. Переважна більшість закладів ПТО сконцентрована у двох районах Харкова – Московському та Комінтернівському. Найменше ПТНЗ функціонує в Орджонікідзевському та Фрунзенському районах.

Таблиця 2.4

Деякі статистичні показники діяльності закладів професійно-технічної освіти окремих регіонів України у 2007 році (складено за даними [119])

<i>Регіон</i>	<i>Кількість закладів всього (одиниць)</i>	<i>Частка від загальноукраїнської кількості (%)</i>	<i>З них заклади, які готують робітників з наданням повної загальної середньої освіти</i>	<i>Чисельність учнів, слухачів всього (осіб)</i>	<i>Відсоток від загальноукраїнської чисельності учнів, слухачів (%)</i>
Україна	1022	100	844	454352	100
Донецька обл.	120	11,7	100	49801	11,0
Луганська обл.	81	7,9	73	32513	7,2
Дніпропетровська обл.	68	6,7	63	34382	7,6
Львівська обл.	62	6,1	53	32113	7,1
Харківська обл.	58	5,7	44	19581	4,3
Запорізька обл.	44	4,3	40	20440	4,5
Вінницька обл.	38	3,7	30	19992	4,4
м. Київ	31	3,0	25	21009	4,6
Чернівецька обл.	16	1,6	15	7693	1,7
м. Севастополь	6	0,6	5	3241	0,7

У Харківській області станом на початок 2007/08 н. р. заклади ПТО здійснювали навчання за 143 професіями та 4 спеціальностями [108], в той час як у 2013/14 н.р. підготовка кваліфікованих робітників здійснювалася за 121 професією. На рис. 2.45 та рис. 2.46. представлено профіль підготовки ПТНЗ в Харківській області. Напрями підготовки за професіями наведені у табл. 2.5.

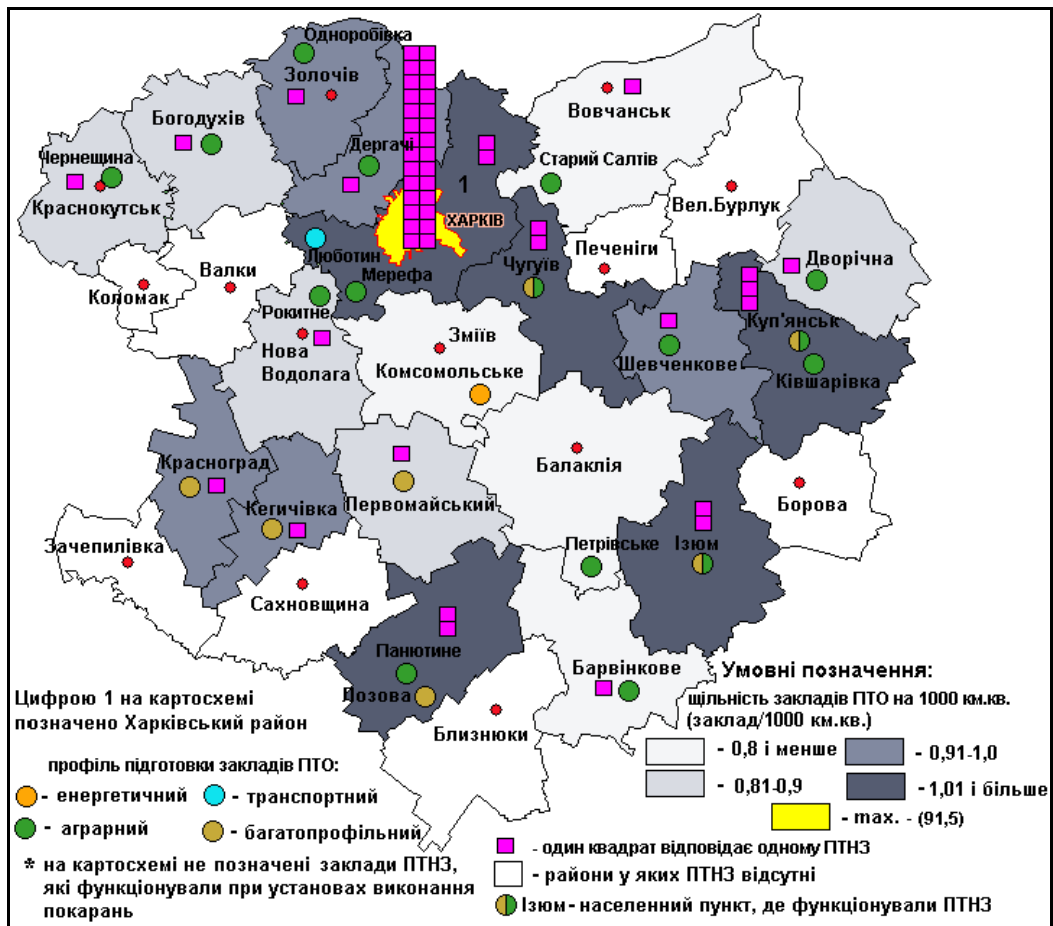

Рис. 2.45. Територіальні особливості підсистеми професійно-технічної освіти в Харківській області на початок 2007/2008 н. р. (побудовано за даними [152])

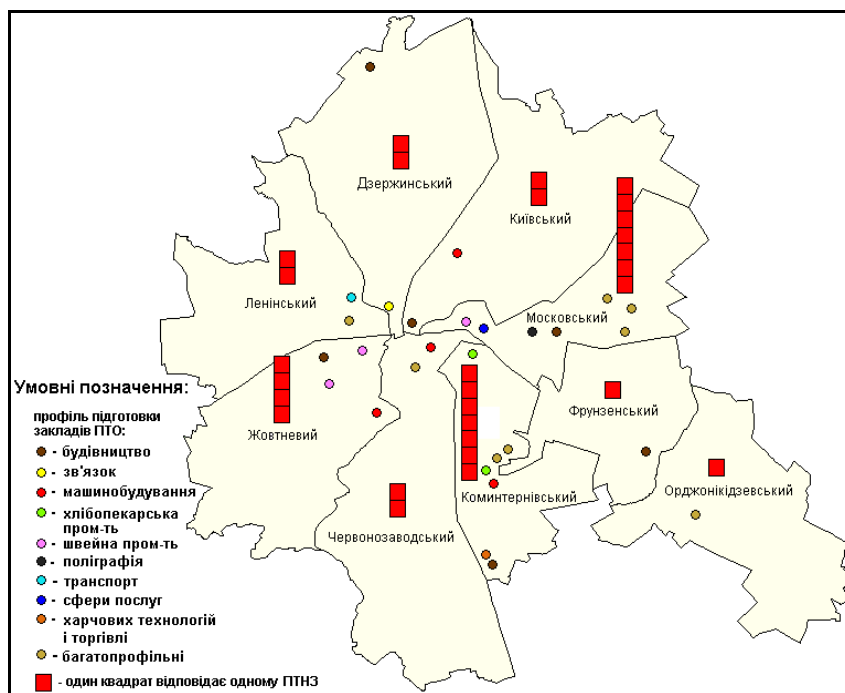

Рис. 2.46. Розміщення та профіль підготовки закладів професійно-технічної освіти міста Харкова на початок 2007/2008 н. р. (побудовано за даними [152])

Напрямок підготовки за професіями професійно-технічних навчальних закладів у Харківській області (складено за даними [112])

<i>Напрямок підготовки за професіями</i>	Загальна кількість закладів ПТНЗ
Професії загальні для всіх галузей економіки <i>(електромонтери, оператори комп'ютерного набору, конторські службовці (бухгалтерія), касир, секретар керівника тощо)</i>	30
Загальні професії електротехнічного виробництва <i>(зварники, верстатники, рихтувальники кузовів, слюсарі-ремонтники тощо)</i>	25
Професії будівельних, монтажних і ремонтно-будівельних робіт <i>(лицювальники, плиточники, маляри, штукатури, монтажники з монтажу сталевих та залізобетонних конструкцій, муляри, столяри будівельні, теслярі тощо)</i>	19
Професії автомобільного транспорту <i>(водій автотранспортних засобів, слюсар з ремонту автомобілів)</i>	22
Професії швейного виробництва <i>(швачка, кравець, закрійник)</i>	12
Професії громадського харчування <i>(кухар, кондитер, офіціант, бармен, буфетник)</i>	30
Професії торгівельно-комерційної діяльності <i>(продавець продовольчих і продавець не продовольчих товарів)</i>	9
Професії сфери обслуговування <i>(перукар)</i>	14
Професії сільського господарства <i>(тракторист-машиніст сільськогосподарського виробництва, бджоляр)</i>	16

Дані табл. 2.5. свідчать про те, що найбільш популярними професіями у закладах ПТО Харківщини є такі професії, як оператори комп'ютерного набору, конторські службовці тощо, а також професії громадського харчування. За цими напрямками підготовки в області працювало більше половини всіх ПТНЗ. І тільки 9 ПТНЗ Харківської області готували фахівців за професіями торгівельно-комерційної діяльності.

Серед типів ПТНЗ на Харківщині станом на початок 2007/08 н. р. переважали професійні ліцеї, яких нараховувалось 40 одиниць. Однак, на початок 2013/14 н. р. їх кількість зменшилась до 34 одиниць (рис. 2.47).

Рис. 2.47. Розподіл професійно-технічних навчальних закладів Харківської області за типами (одиниць) (побудовано за даними [108, 154])

Суттєвих змін за досліджуваний період зазнали і кількісні показники наповнюваності закладів ПТО Харківської області. Якщо в 1990/91 н. р. чисельність учнів та слухачів у ПТНЗ складала більше 33 тис. осіб, то у 2013/14 н. р. вона скоротилась більше ніж на 15,9 тис. (у 1,93 рази до рівня 1990/91 н. р.) і дорівнювала 17,1 тис. осіб (рис. 2.48).

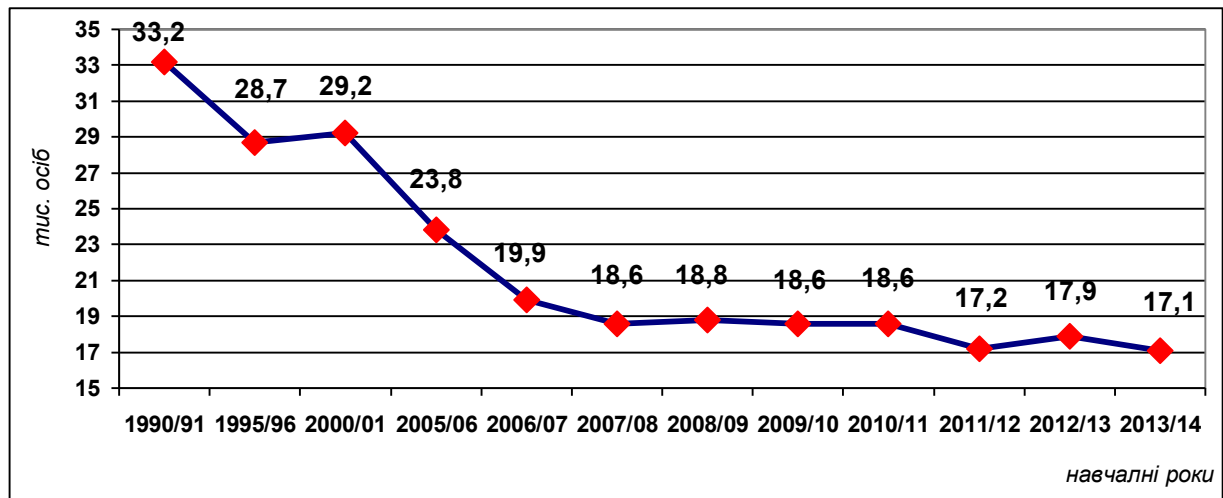

Рис. 2.48. Динаміка чисельності учнів та слухачів у закладах ПТО Харківської області за період 1990/91 – 2013/14 н. рр. (побудовано за даними [89,149 – 154])

За чисельністю учнів та слухачів у закладах ПТО Харківська область у 2013 році зайняла восьме місце серед регіонів України, поступившись Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Львівській, Луганській та Одеській областям та місту Києву. Однак, за чисельністю учнів та слухачів у закладах ПТО у розрахунку на 10 тис. населення регіон посів одне із останніх місць (рис. 2.49). Така ситуація з підготовки фахівців робітничих професій є загрозливою, адже для сталого зростання суспільного виробництва регіону необхідно мати

стабільне забезпечення не тільки матеріальними, а й трудовими ресурсами, які відповідають сучасним вимогам ринку праці.

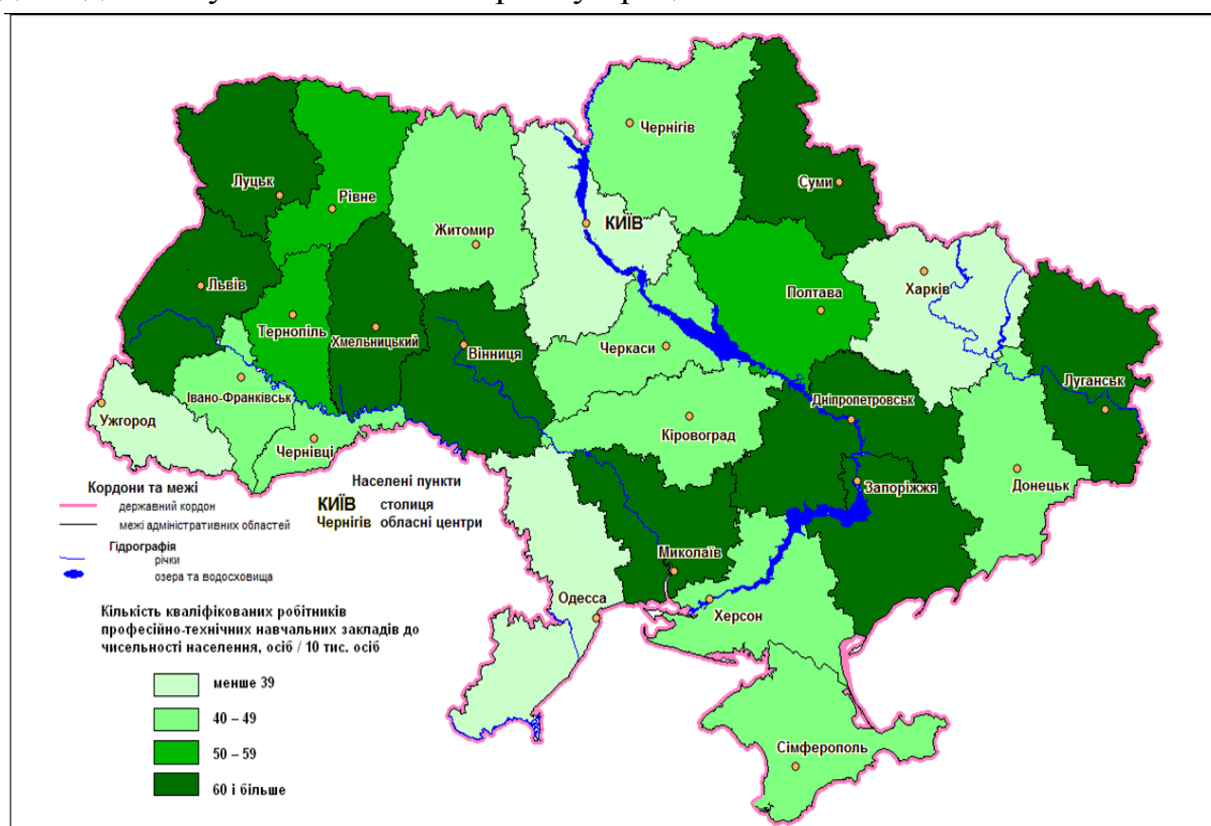

Рис. 2.49. Приведена кількість кваліфікованих робітників ПТНЗ до населення регіонів України у 2013 р. (побудовано за даними [127])

Зменшення чисельності учнів та слухачів у закладах ПТО пов'язане не тільки з сучасною демографічною ситуацією, а й зі зростанням престижу ВО, небажанням сучасної молоді займатися фізичною працею, неефективною державною і регіональною політикою у сфері зайнятості населення, недостатньою інформованістю випускників шкіл, щодо потреб сучасного ринку праці, слабкою роботою відповідних служб у напрямку професійної орієнтації серед школярів та абітурієнтів, низькою матеріальною та соціальною мотивацією майбутніх фахівців з боку роботодавців тощо [22].

У 2007 році ПТНЗ Харківщини випустили 12391 особу [119]. За цим показником Харківська область займала 7 місце в Україні після Донецької, Дніпропетровської, Львівської, Луганської, Вінницької та Запорізької областей. Частка випускників ПТНЗ Харківської області у 2007 році склала 4,4 % від їх загальної чисельності в Україні. Однак, у 2013 році ПТНЗ Харківщини випустили 9,2 тис. осіб, що на 3,2 тис. осіб менше у порівнянні з 2007 роком.

Проблемною у ПТО залишається ситуація з кадровим забезпеченням. За статистичними даними на початок 2013/14 н. р. навчально-виховний процес у

закладах ПТО здійснювали 2305 працівників (88 % від потреб), з яких 809 викладачів та 1015 майстрів виробничого навчання.

Окрім освітньої функції, заклади ПТО виконують важливу соціальну роль. Для дітей-сиріт та дітей із малозабезпечених сімей колишні ПТУ – фактично єдиний шанс отримати робочу спеціальність. У 2013/14 н. р. у закладах ПТО Харківщини навчались 3501 дитина пільгових категорій, серед яких учнів-сиріт – 887 осіб, учнів з обмеженими можливостями – 282 особи, дітей, які мають одного з батьків – 2241 особа, дітей-чорнобильців – 91 особа. У порівнянні з 2007/08 н. р. кількість дітей пільгових категорій у ПТНЗ Харківської області збільшилась з 3070 осіб до 3501 особи.

У віковій структурі учнів та слухачів ПТНЗ Харківської області у 2013/14 н. р. переважали особи у віці від 15 до 18 років, частка яких складала 81,5 % від загальної чисельності учнів та слухачів ПТНЗ. Найменш чисельною віковою групою були особи у віці 14 років і менше, частка яких становила 0,3 %. Також незначною групою були особи у віці 30 років і старше, загальна чисельність яких у 2007/08 н. р. складала всього 88 осіб (0,5 %). Вікова структура учнів та слухачів ПТНЗ Харківської області станом на початок 2013/14 н. р. представлена на рис. 2.50., а порівняльні характеристики вікової структури учнів та слухачів ПТНЗ за 2007/08 та 2013/14 н. рр. демонструють діаграми у додатку Б (рис. Б.4, рис. Б.5).

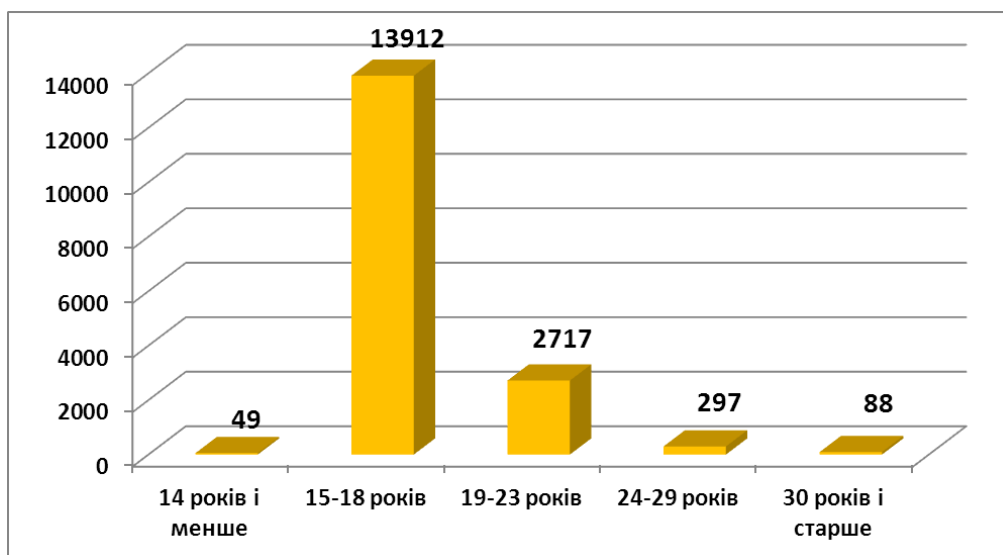

Рис. 2.50. Розподіл учнів та слухачів професійно-технічних навчальних закладів Харківської області за віком на початок 2013/2014 н. р. (осіб)
(побудовано за даними [154])

Проведений аналіз свідчить про важливе місце підсистеми ПТО у СО Харківського регіону. Саме вона забезпечує провідні галузі економіки

висококваліфікованими, мобільними на ринку праці працівниками, особливо робітничих професій, брак яких відчуває регіональний ринок праці. Однак, нормальному функціонуванню цієї освітньої підсистеми заважають проблеми та протиріччя, які потребують скорішого вирішення. Найбільш важливими з них є наступні:

- система ПТО має низький рівень фінансування, який не дозволяє оновлювати матеріально-технічну та навчальну базу, що, у свою чергу, веде до зниження якості підготовки майбутніх робітників;
- зменшення загальної кількості закладів ПТО та контингенту учнів і слухачів у них веде до дисбалансу на ринку праці і це при тому, що в останні роки стрімко зростає попит на фахівців робочих спеціальностей;
- у межах 12 адміністративно-територіальних одиниць Харківської області взагалі відсутні ПТНЗ, а ще в 15 районах – функціонує по одному закладу ПТО;
- для більшості районів Харківщини, в яких функціонують ПТНЗ, характерна однобока спеціалізація у підготовці фахівців;
- проблемним питанням залишається кадрове забезпечення ПТНЗ та покращення вікової структури викладачів і майстрів виробничого навчання, більша частина яких досягла пенсійного віку.

2.3.5. Вища освіта

Наступною ланкою СО виступає підсистема ВО, яка виконує важливі соціальні, економічні, інституціональні та духовні функції у сучасному суспільстві. Вона безпосередньо впливає на формування інтелектуального, наукового та кадрового потенціалу соціуму, забезпечуючи фундаментальну, наукову, професійну та практичну підготовку людини. Головним завданням ВО є всебічний і гармонійний розвиток особистості, створення необхідних умов для розкриття її здібностей, виявлення талентів тощо.

ВО має сформовану законодавчу базу, яка базується на Конституції України і складається з законів України «Про освіту», «Про вищу освіту», «Про наукову і науково-технічну діяльність» та інших нормативно-правових актів прийнятих відповідно до чинного законодавства [105].

Згідно з національним законодавством ВО здійснюється на базі повної загальної середньої освіти. До ВНЗ, що здійснюють підготовку за освітньо-кваліфікаційним рівнем «молодший спеціаліст», можуть прийматися особи, які мають базову загальну середню освіту (стаття 42 Закону «Про освіту»).

Структурними елементами ВО, відповідно до Закону «Про вищу освіту», виступають освітні й освітньо-кваліфікаційні рівні, які зображені на рисунку 2.51.

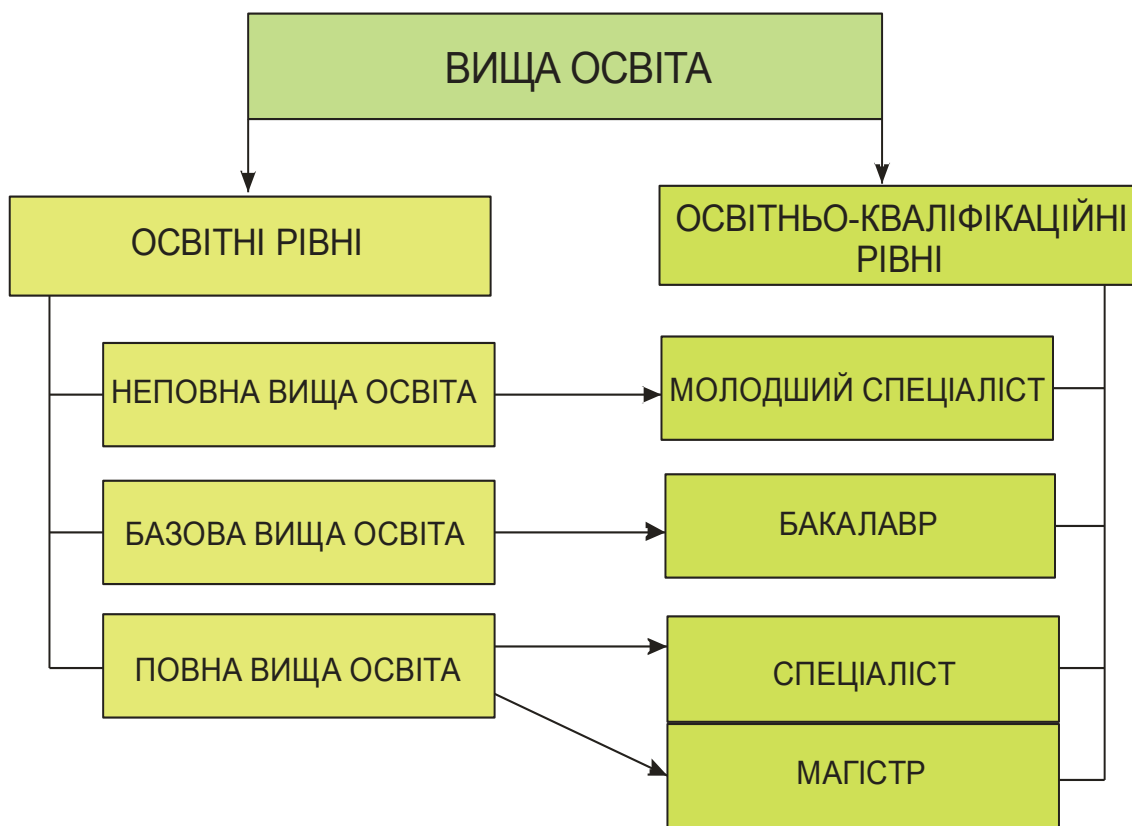

Рис. 2.51. Структурні елементи вищої освіти (побудовано за даними [105])

Отримання відповідного освітнього рівня ВО та здобуття певного освітньо-кваліфікаційного рівня забезпечують ВНЗ, до яких належать технікуми (училища), коледжі, інститути, консерваторії, академії, університети та інші НЗ. У відповідності до чинного законодавства України для ВНЗ встановлено чотири рівні акредитації – від I до IV (рис. 2.52). Вони здійснюють підготовку фахівців за певним освітньо-кваліфікаційним рівнем в залежності від наявного рівня акредитації. Навчання у ВНЗ може здійснюватися за денною (очною), вечірньою, заочною, дистанційною формою та екстернатом [105].

Станом на початок 2013/14 н. р. у Харківській області функціонувало 70 ВНЗ I-IV р. а. (33 - ВНЗ I-II р. а. та 37 – ВНЗ III-IV р. а.), що становить 8,2 % від їх загальної кількості по Україні. За кількістю ВНЗ I-IV р. а. Харківщина поступається тільки місту Києву, де функціонує 118 ВНЗ I-IV р. а. та Донецькій області (89 ВНЗ) [127]. Однак, за чисельністю студентів у ВНЗ (209,3 тис. осіб) Харківська область зайняла друге місце в Україні після м. Києва.

У ВНЗ I - IV р. а. Харківської області здійснюється підготовка фахівців за 370 напрямками (ВНЗ III - IV р. а.) та 184 спеціальностями (ВНЗ I - II р. а.). У

2013/14 н. р. у ВНЗ регіону відкрито 8 нових напрямів підготовки та спеціальностей. У ВНЗ I - IV р. а. Харківської області проходять підготовку понад 25 тис. іноземних громадян зі 122 країн світу.

У 2013/14 н. р. на I курс до ВНЗ Харківщини за всіма формами навчання зараховано 40,2 тис. студентів, з них на місця державного замовлення – 22,1 тис. студентів.

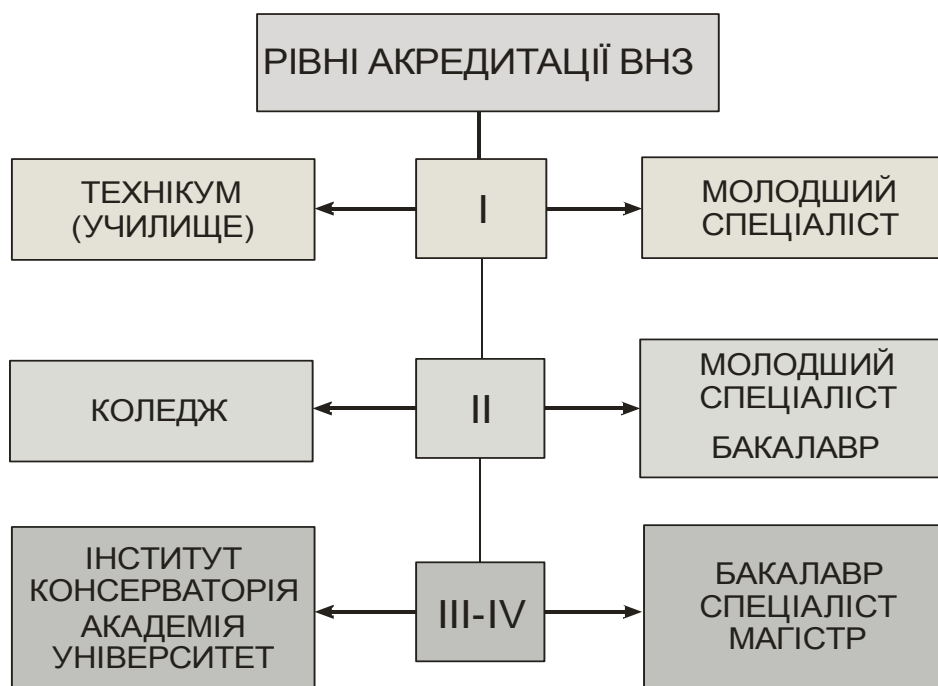

Рис. 2.52. Рівні акредитації вищих навчальних закладів та відповідні освітньо-кваліфікаційні рівні підготовки (побудовано за даними [105])

Важливим принципом здобуття ВО є принцип наступності, який базується на поетапному отриманні людиною певних освітніх рівнів, починаючи з неповної вищої освіти, який забезпечують ВНЗ I-II р. а. До них належать технікуми (училища), коледжі та інші прирівняні до них ВНЗ. Вони проводять освітню діяльність, пов'язану зі здобуттям неповної ВО і базової ВО за освітньо-кваліфікаційними рівнями «молодший спеціаліст» та «бакалавр» [105].

Станом на початок 2013/14 н. р. за даними Головного управління статистики у Харківській області в регіоні функціонувало 33 ВНЗ I-II р. а. [154], що становить 6,9 % від їх загальної кількості по Україні. За цим показником Харківщина посіла третє місце серед регіонів України після м. Києва та Донецької області (рис. 2.53).

У порівнянні з 1990/91 н. р. кількість ВНЗ I-II р. а. скоротилась у 1,48 рази з 49 до 33 закладів (у 2013/14 н. р.). Динаміка кількості ВНЗ I - II р. а. представлена на рис. 2.54.

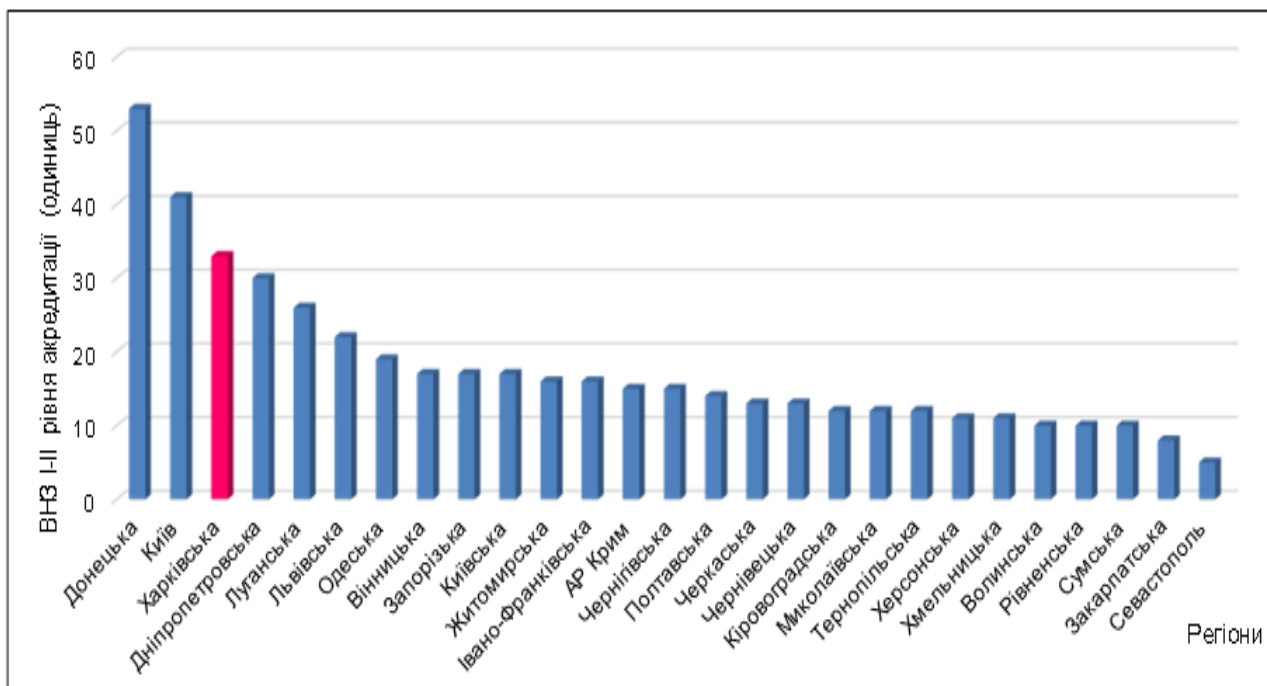

Рис. 2.53. Місце Харківської області за кількістю вищих навчальних закладів I-II р. а. серед регіонів України станом на початок 2013/2014 н. р. (побудовано за даними [127])

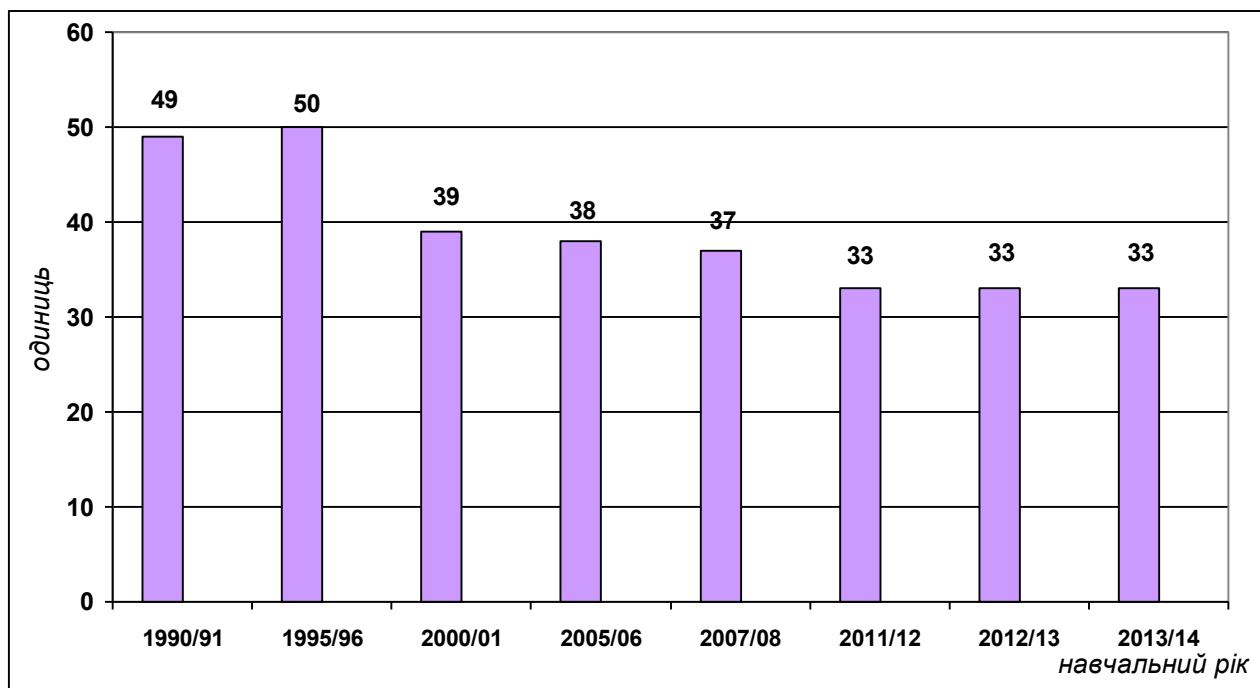

Рис. 2.54. Динаміка кількості вищих навчальних закладів I-II р. а. в Харківській області (побудовано за даними [89, 149 – 154])

Скорочення кількості ВНЗ I - II р. а. пов'язано з кількома чинниками. Зокрема, частина цих закладів отримали вищий рівень акредитації і стали ВНЗ III-IV р. а., оскільки за період з 1990/91 по 2007/08 н. рр. кількість ВНЗ III-IV р. а.

збільшилась на 15 одиниць. Крім того, на мережу ВНЗ I-II р. а. вплинула структурна перебудова економіки у 90-х роках ХХ ст., коли суттєво зменшився попит на випускників колишніх ПТУ.

Станом на початок 2013/14 н. р. переважна більшість ВНЗ I-II р. а. Харківського регіону була зосереджена у м. Харкові, де за даними Головного управління статистики у Харківській області функціонувало 23 з 33 закладів. Однак, за даними Головного управління освіти і науки Харківської ОДА станом на вересень 2013 р. на Харківщині функціонувало не 33, а 46 ВНЗ I-II р. а. Різниця у кількості ВНЗ I-II р. а. пояснюється різними методиками їх обліку. Головне управління статистики при підрахунку кількості ВНЗ I-II р. а. не враховує ті заклади, які є філіями або структурними підрозділами ВНЗ III-IV р. а. Натомість Головне управління освіти і науки враховує всі ВНЗ I-II р. а., незалежно від їх юридичного статусу. Розміщення ВНЗ I-II р. а. по території м. Харкова представлено на рис. 2.55.

На початок 2013/14 н. р. ВНЗ I - II р. а. також функціонували у містах Краснограді, Куп'янську, Богодухові, Вовчанську, Ізюмі, Лозовій, а також у Нововодолазькому і Чугуївському районах (рис. 2.56). Тільки два ВНЗ I-II р. а. були розташовані поза межами райцентрів – це Липкуватівський аграрний коледж (Нововодолазький р-н.) та Чугуєво-Бабчанський лісний коледж (сmt. Кочеток, Чугуївський р-н.).

За типами НЗ серед ВНЗ I-II р. а. у Харківській області переважали коледжі - 17 закладів (рис. 2.57). В регіоні також функціонують 8 технікумів. Частка коледжів та технікумів становить 75,8% від загальної кількості ВНЗ I-II р. а. в області. 17 ВНЗ I-II р. а. у 2013/14 н. р. мали державну форму власності, 13 закладів – комунальну і тільки 3 заклади – приватну [154].

Суттєвих змін за період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. зазнав контингент студентів ВНЗ I-II р. а. у Харківському регіоні. Станом на початок 2013/14 н. р. чисельність студентів у ВНЗ I - II р. а. становила 21,7 тис. осіб (6,6 % від їх загальної кількості в Україні). За чисельністю студентів у ВНЗ I-II р. а. Харківщина у 2013/14 н. р. посіла четверте місце серед регіонів України (рис. 2.58) після Донецької області (37,6 тис. осіб), міста Києва (28,2 тис. осіб) та Дніпропетровської області (23,1 тис. осіб) [127]. Однак, за чисельністю студентів у ВНЗ I-II р. а. у розрахунку на 10 тис. населення (79 осіб/10 тис. населення, що у 2,2 рази менше, порівняно з 1990/91 н. р.) Харківська область у 2013/14 н. р. залишилась поза групи лідерів.

Рис. 2.55. Розміщення вищих навчальних закладів I-II р. а. по території міста Харкова (побудовано за даними [86])

У порівнянні з попередніми роками чисельність студентів у ВНЗ I - II р. а. у Харківському регіоні скоротилась у 2,56 рази з 55,6 тис. (у 1990/91 н. р.) до 21,7 тис. (у 2013/14 н. р.) [154]. Динаміка чисельності студентів у ВНЗ I - II р. а. за період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. представлена на рис. 2.60.

Аналіз сучасного ринку праці свідчить про те, що економіка регіону, як і держави в цілому, має дефіцит не тільки фахівців робітничих професій, а й спеціалістів з освітньо-кваліфікаційним рівнем «молодший спеціаліст», яких готують, переважно, ВНЗ I-II р. а.

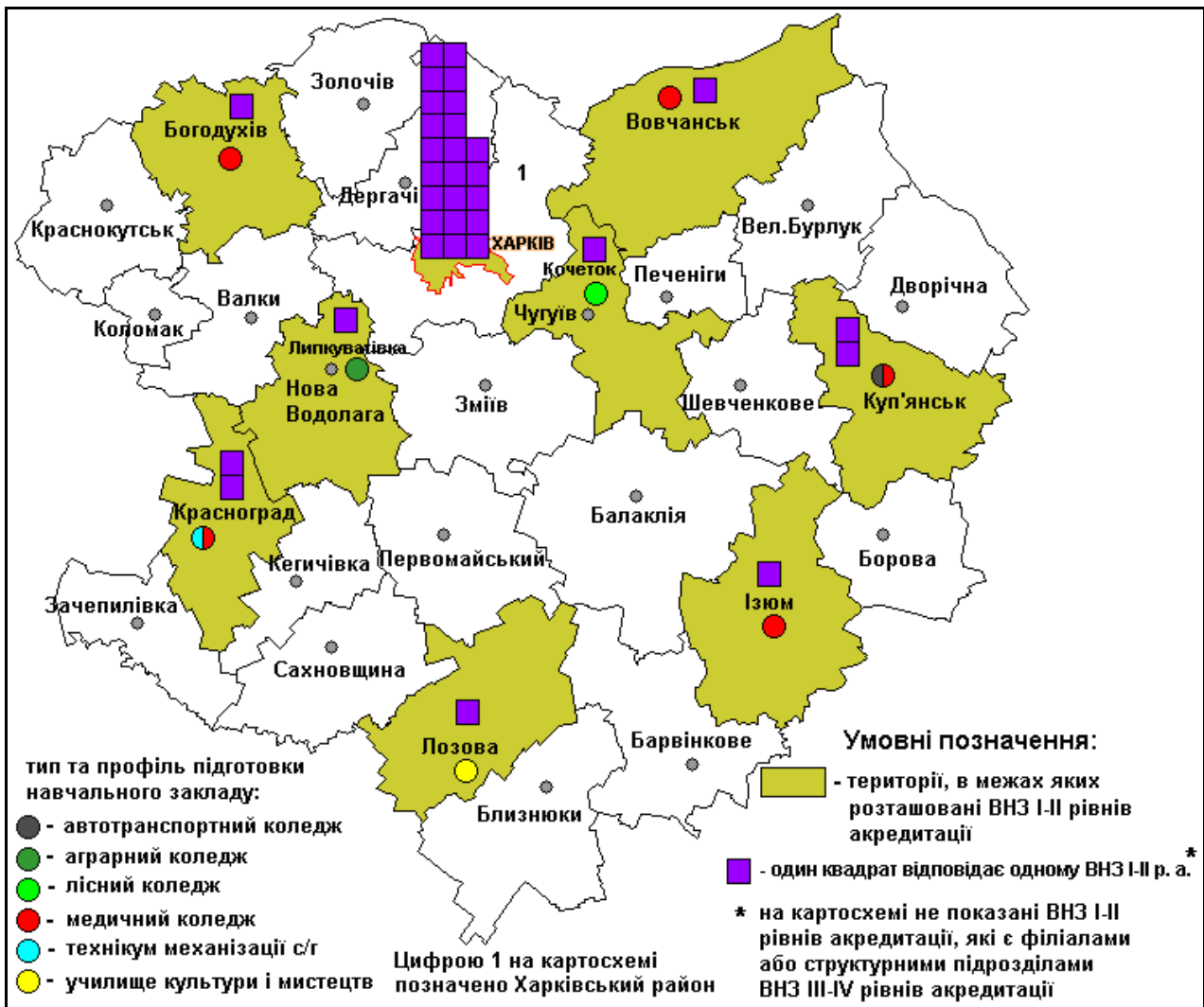

Рис. 2.56. Розміщення вищих навчальних закладів I - II р. а. по території Харківської області (побудовано за даними [86])

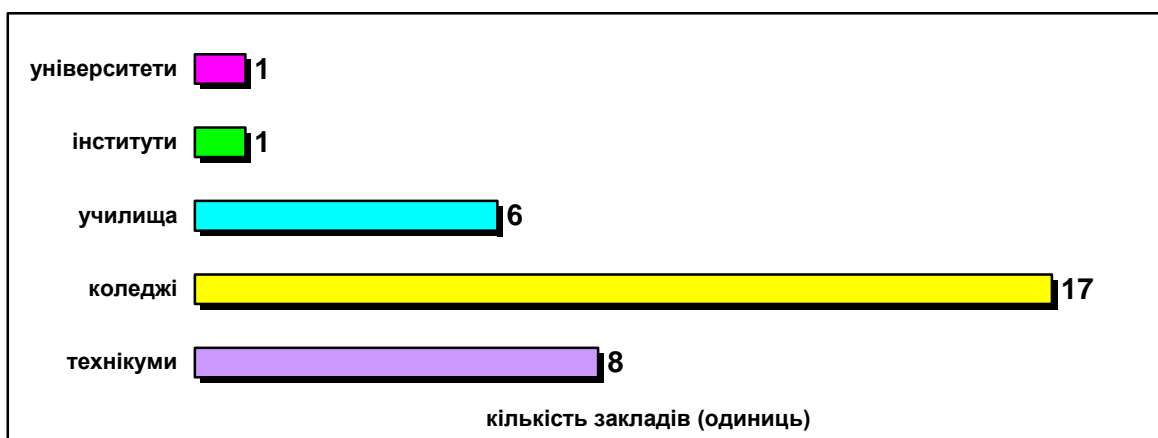

Рис. 2.57. Розподіл вищих навчальних закладів I - II р. а. Харківської області за типами станом на початок 2013/14 н. р. (побудовано за даними [154])

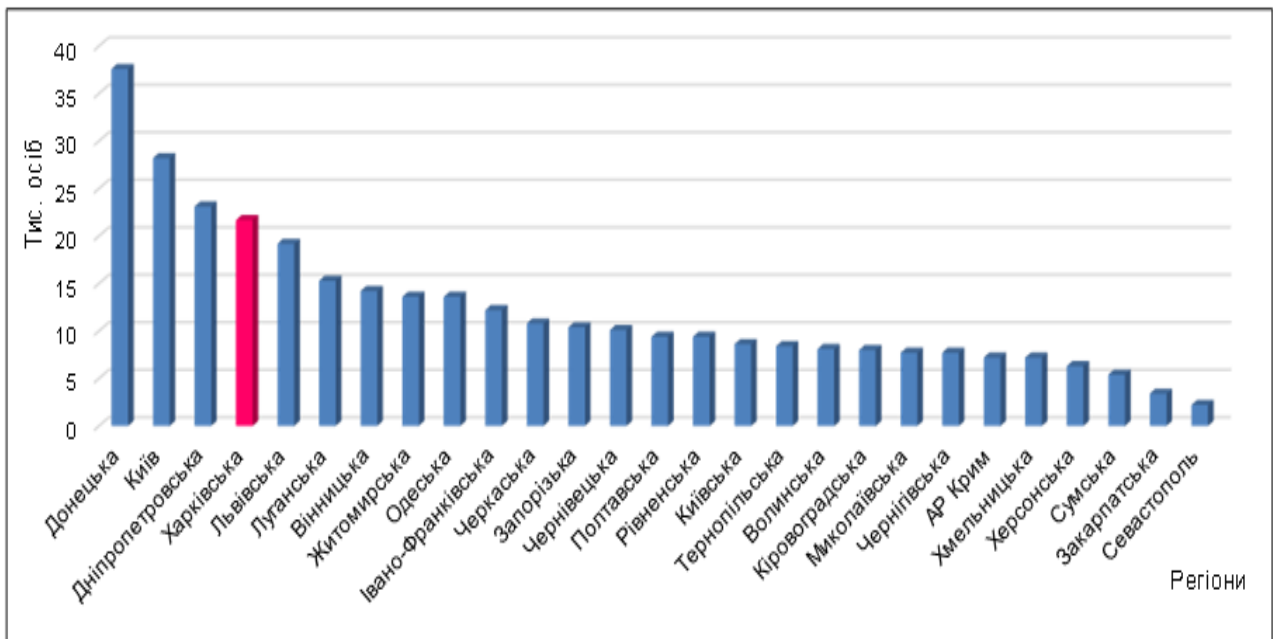

Рис. 2.58. Місце Харківської області за чисельністю студентів у вищих навчальних закладах серед регіонів України станом на початок 2013/2014 н. р. (побудовано за даними [127])

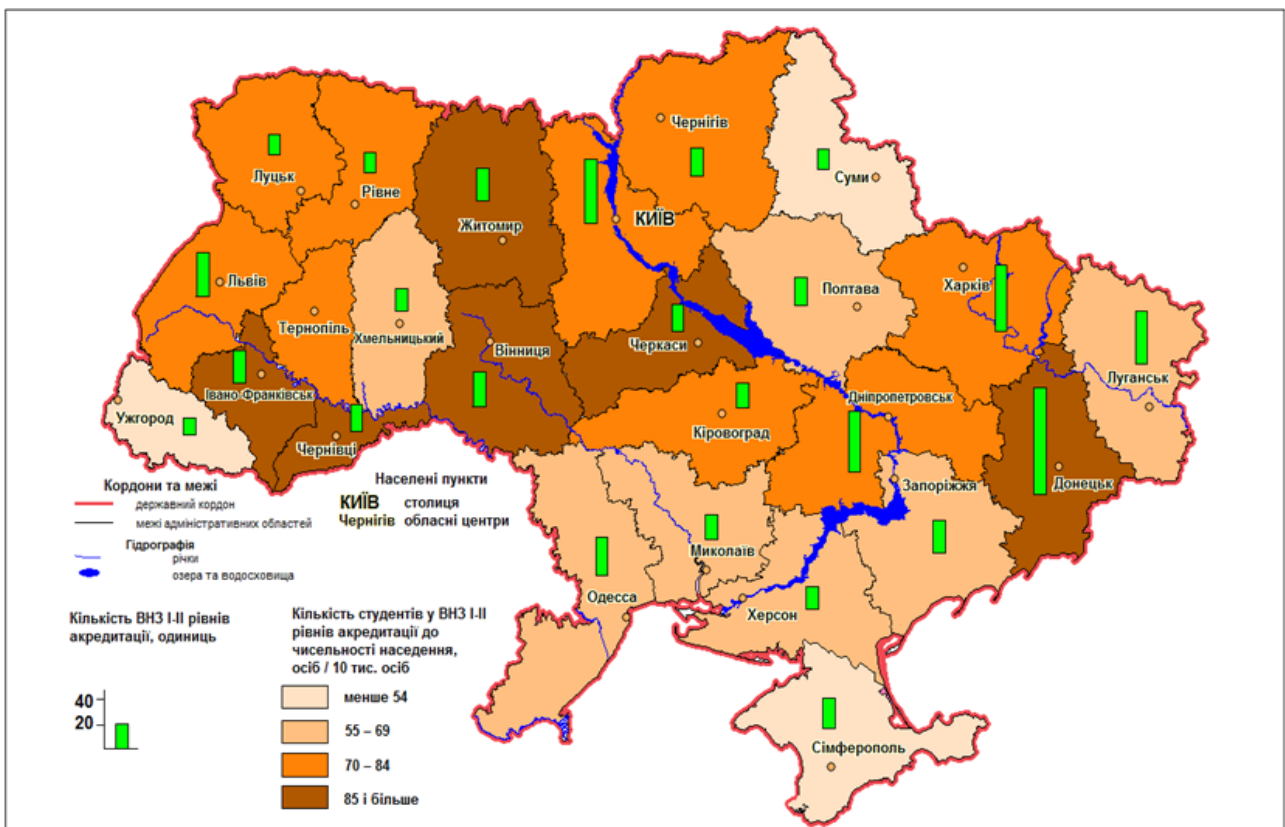

Рис. 2.59. Основні характеристики ВНЗ I - II р. а. за регіонами України станом на початок 2013/2014 н. р. (побудовано за даними [127])

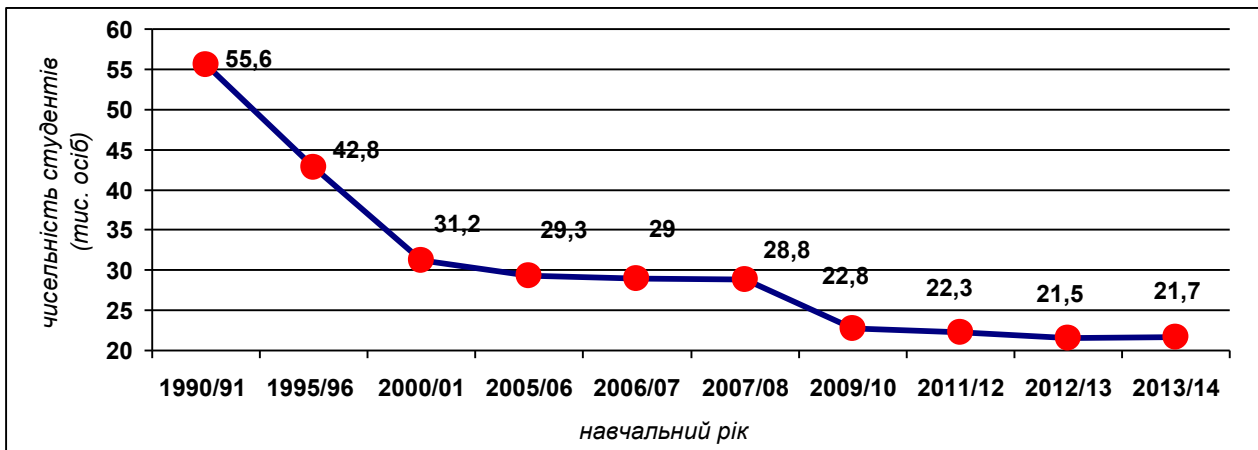

Рис. 2.60. Динаміка кількості студентів у вищих навчальних закладах I-II р. а. Харківської області за період 1990/91 – 2013/14 н. рр. (побудовано за даними [89, 149 – 154])

Скорочення контингенту студентів у ВНЗ I - II р. а. пов'язано з кількома чинниками. Зокрема, за останні роки серед населення підвищився престиж повної ВО, отриманої у ВНЗ III-IV р. а. Про це свідчить той факт, що кількість студентів у ВНЗ III-IV р. а. на Харківщині у 2007/08 н. р. збільшилась у порівнянні з 1990/91 н. р. майже у 2 рази. Крім того, структурна перебудова економіки, яка відбувалась у 90-х роках ХХ ст., вплинула на зниження попиту на ринку праці на професії, які отримували студенти колишніх ПТУ.

Розподіл студентів ВНЗ I - II р. а. за адміністративно-територіальними одиницями Харківської області станом на початок 2007/08 н. р. представлений на рис. 2.61. Максимальна кількість студентів була у м. Харкові – 24298 осіб, а мінімальна – у Лозівському районі, де навчалось всього 172 студента. Більшість студентів ВНЗ I - II р. а. (21,2 тис. осіб) у 2007/08 н. р. навчались за денною формою навчання. На заочній формі навчались 26,4% студентів. В деяких районах Харківщини у ВНЗ I - II р. а. 100 % студентів навчались за денною формою. Зокрема, це стосується Богодухівського, Вовчанського, Ізюмського та Красноградського районів (рис. 2.61).

Якщо у 2007/08 н. р. до ВНЗ I - II р. а. в Харківській області було прийнято 8,9 тис. студентів, то у 2013/14 н. р. – лише 6,3 тис. студентів. А у порівнянні з 1990/91 н. р. кількість вступників до ВНЗ I - II р. а. скоротилась на 12,7 тис. осіб.

Чисельність випускників ВНЗ I - II р. а. Харківщини у 2013/14 н. р. становила 5,5 тис. осіб, що на 0,7 тис. осіб менше ніж у попередньому навчальному році й на 11,4 тис. осіб менше, ніж у 1990/91 н. р. [154]. Найбільше випускників ВНЗ I-II р. а. у 2013/14 н. р. було у м. Харкові – 4,5 тис. осіб (81,8 %). Більшість студентів (68,5%), прийнятих до ВНЗ I - II р. а. Харківщини у

2013/14 н. р. отримували освіту в НЗ державної форми власності, ще 24,4 % – у комунальних ВНЗ та 7,1 % – у приватних. Більше половини студентів ВНЗ I-II р. а. Харківського регіону (14973 осіб) навчалися за рахунок державного та місцевого бюджетів. Частка студентів, які навчалися за кошти фізичних осіб складала 30,9 % .

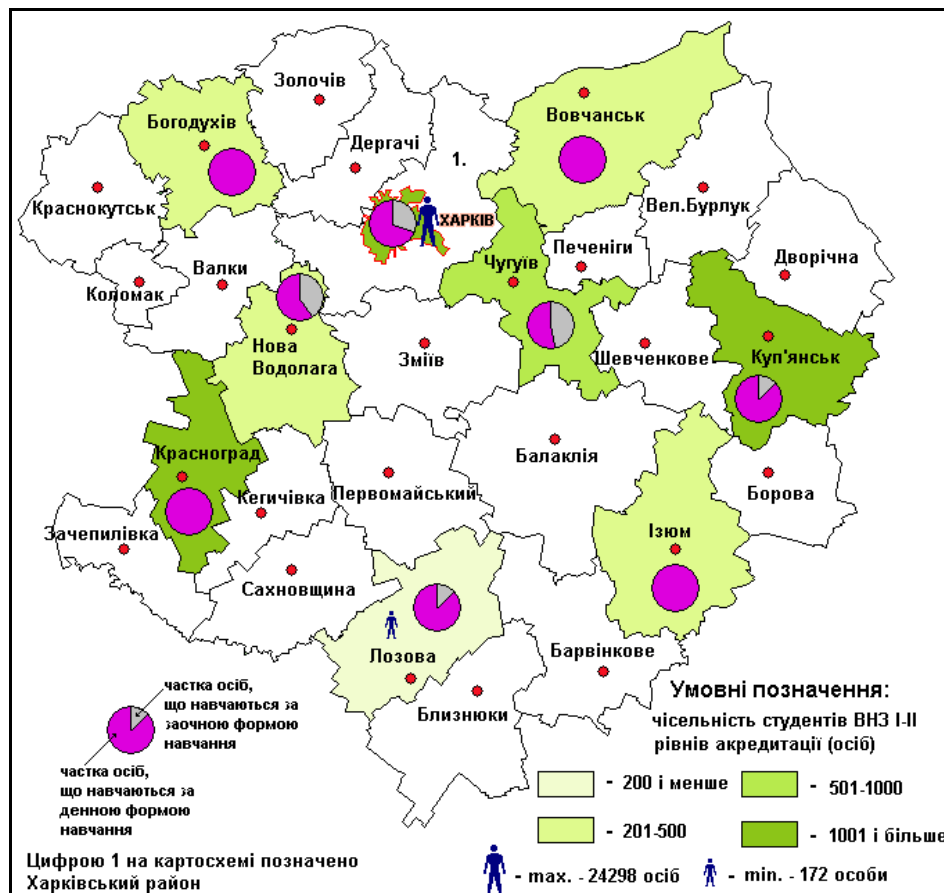

Рис. 2.61. Чисельність студентів у ВНЗ I - II р. а. та їх розподіл за формами навчання станом на 2007/08 н. р. за районами Харківської області (побудовано за даними [107])

У віковій структурі студентів ВНЗ I-II р. а. Харківської області станом на 1 січня 2014 року переважали особи у віці від 15 до 19 років, їх частка склала 79,6 % (рис. 2.62). Найменш чисельною віковою групою були студенти у віці 14 років та менше, кількість яких склала всього 70 осіб або 0,3 %. Діаграма вікової структури студентів ВНЗ I - II р. а. на початок 2008 року у Харківській області представлена у додатку Б (рис. Б.6).

У статевій структурі студентів ВНЗ I - II р. а. в Харківській області переважають чоловіки – 55,5% від загальної кількості студентів.

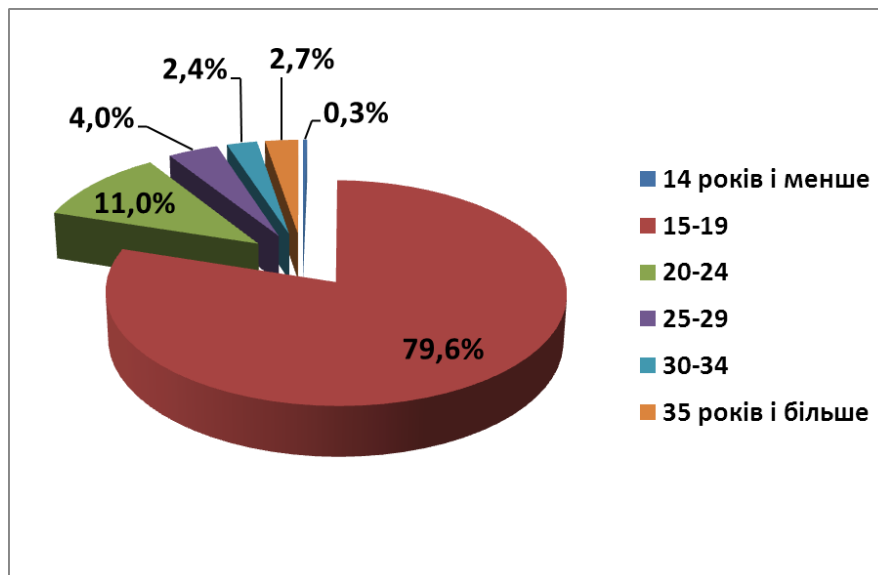

Рис. 2.62. Вікова структура студентів вищих навчальних закладів I - II р. а. в Харківській області станом на 1 січня 2014 року (побудовано за даними [127])

У ВНЗ I - II р. а. Харківської області станом на початок 2013/14 н. р. навчалось 407 дітей-інвалідів (1,9 % від загальної чисельності студентів ВНЗ I-II р. а.), 240 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (1,1 %) віком до 18 років [127]. Найбільша чисельність студентів зазначених категорій отримували освіту у ВНЗ I-II р. а. м. Харкова.

На Харківщині у ВНЗ I-II р. а. у 2013 році навчалось 66 іноземних студентів, переважно з арабських країн та Російської Федерації.

Станом на початок 2007/08 н. р. у ВНЗ I - II р. а. Харківського регіону навчання здійснювали 2686 педагогічних працівників, з яких 84,3 % (2264 особи) були штатними працівниками [106]. Загальну чисельність штатних педагогічних працівників у ВНЗ I-II р. а. Харківщини та співвідношення між кількістю студентів та штатних педагогічних працівників за районами демонструє картосхема на рис. 2.63. Найбільше навантаження на одного штатного викладача у 2007/08 н. р. було зафіксовано у Чугуївському районі, де на одного викладача припадало 20 студентів. Мінімальний показник був у Лозівському районі – 4 студента/викладач.

Станом на початок 2013/14 н. р. чисельність педагогічних працівників у ВНЗ I - II р. а. Харківського регіону зменшилась до 2296 осіб, що пов'язано, як зі скороченням кількості самих ВНЗ I-II р. а., так й зі зменшенням загальної чисельності студентів у ВНЗ I-II р. а.

За останні роки у ВНЗ I - II р. а. в Харківській області погіршились окремі якісні характеристики педагогічних працівників. Так, якщо у 2007/08 н. р. 159 осіб серед педагогічних працівників мали науковий ступінь та 89 учене звання, то

у 2013/14 році науковий ступінь мали 78 осіб, а учене звання – всього 28 осіб (рис. 2.64).

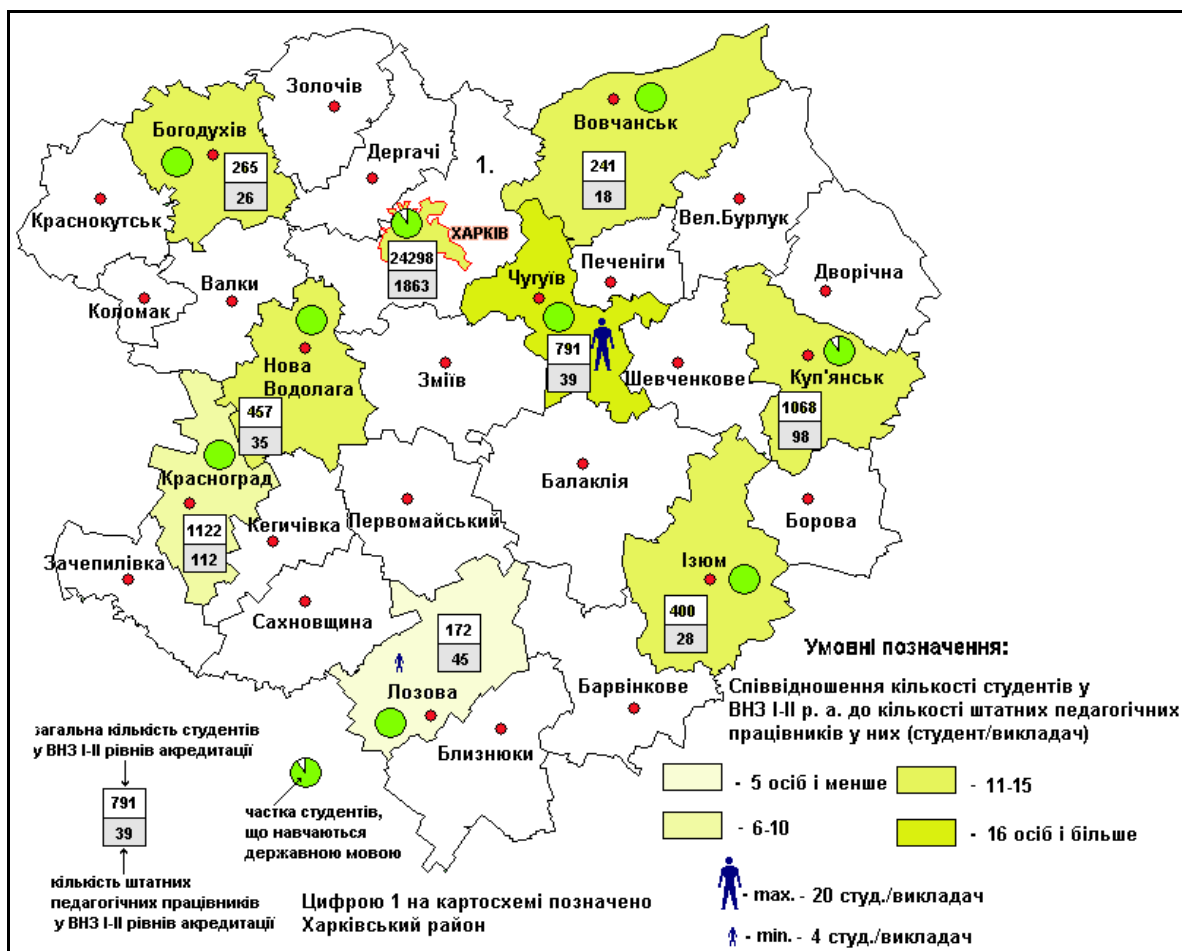

Рис. 2.63. Співвідношення кількості студентів у вищих навчальних закладах I-II р. а. до кількості штатних викладачів за районами Харківської області на початок 2007/08 н. р. (побудовано за даними [106,107])

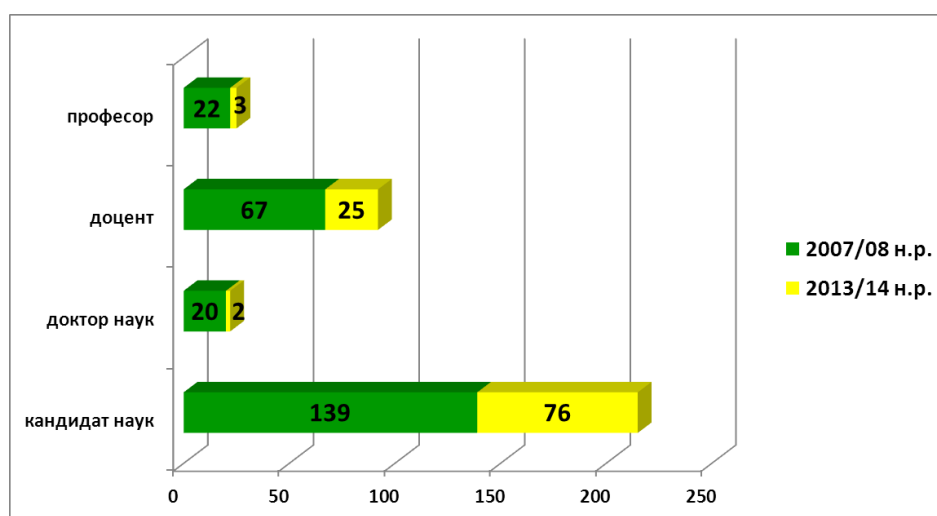

Рис. 2.64. Якісний стан викладачів ВНЗ I - II р. а. в Харківській області (побудовано за даними [106, 127])

За чисельністю осіб з науковими ступенями та ученими званнями, які працювали у ВНЗ I-II р. а. у 2013/14 н. р. Харківська область зайняла четверте місце в Україні після Львівської області, міста Києва та Запорізької області [127].

Для створення сприятливих умов навчання студентів важливе значення має наявність у ВНЗ відповідної навчальної та соціально-побутової інфраструктури. Окремі її характеристики наведені на рис. 2.65. Станом на початок 2007/08 н. р. у Харківському регіоні загальна площа будівель ВНЗ I - II р. а. складала 363,3 тис. м.², з якої 231,6 тис. м.² становила площа учбово-лабораторних приміщень [107]. Станом на початок 2013/14 н. р. загальна площа будівель ВНЗ I - II р. а. в області склала 330,4 тис. м.², що на 32,9 м² менше, ніж у 2007/08 н. р. Всі ВНЗ I - II р. а. Харківщини станом на 2013/14 н. р. мали бібліотеки та гуртожитки. Більшість ВНЗ I-II р. а. також мали підприємства громадського харчування, за виключенням закладів, розташованих у Ізюмському та Лозівському районах.

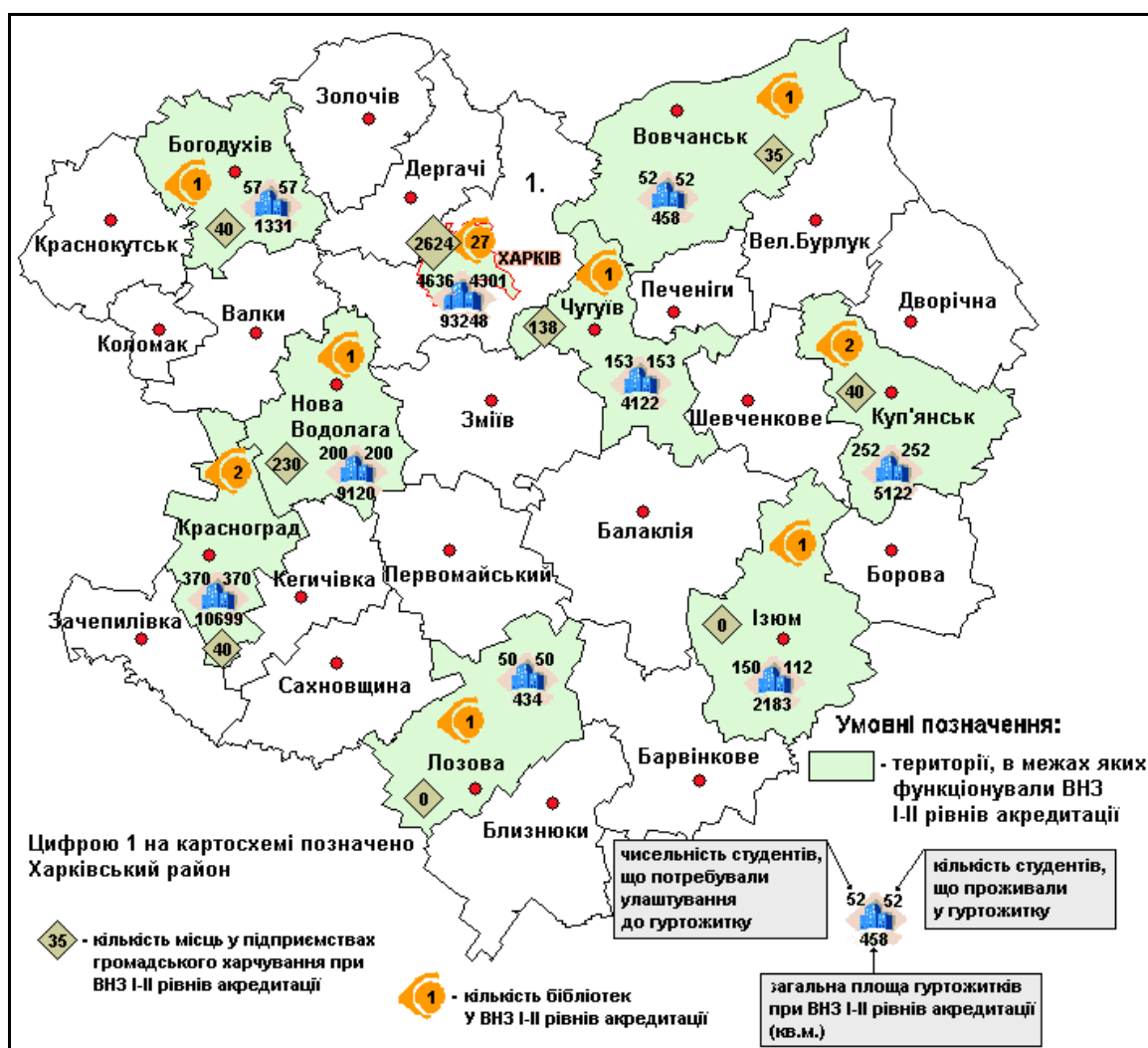

Рис. 2.65. Соціально-побутова інфраструктура вищих навчальних закладів I - II р. а. в Харківській області на початок 2007/08 н. р. (побудовано за даними [107])

До ВНЗ III-IV р. а. належать інститути, консерваторії, академії, університети, які забезпечують підготовку фахівців за освітньо-кваліфікаційними рівнями «бакалавр», «спеціаліст» та «магістр».

Станом на початок 2013/14 н. р. у Харківському регіоні функціонувало 37 ВНЗ III-IV р. а., що складало 11,4 % від їх загальноукраїнської кількості. За цим показником Харківщина поступилась тільки м. Києву (рис. 2.66), де нараховувалось 72 ВНЗ III-IV р. а. [127].

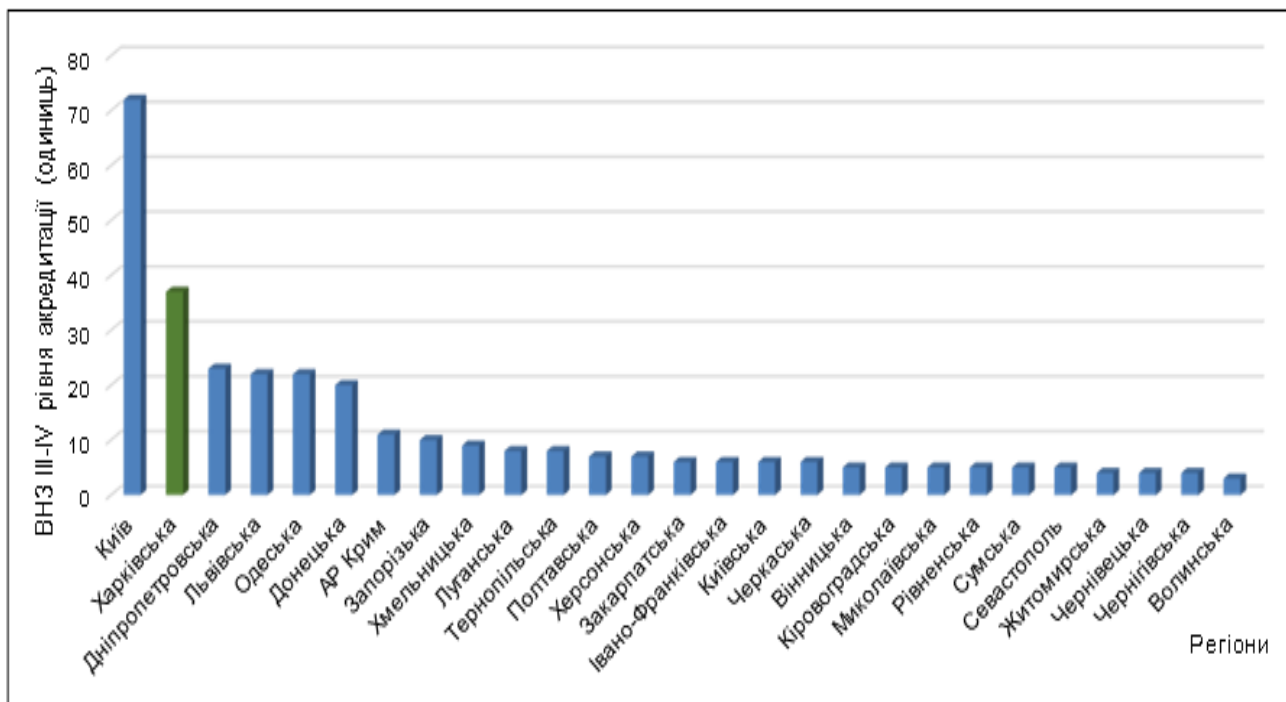

Рис. 2.66. Місце Харківської області за кількістю вищих навчальних закладів III-IV р. а. серед регіонів України станом на початок 2013/14 н. р. (побудовано за даними [127])

За період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. кількість ВНЗ III-IV р. а. у Харківській області збільшилась майже в 1,7 рази, з 22 закладів у 1990/91 н. р. до 37 закладів у 2013/14 н. р. Динаміка кількості ВНЗ III-IV р. а. представлена на рис. 2.67. Збільшення кількості ВНЗ III-IV р. а. пов'язано, перш за все, з тим, що розбудова інформаційного суспільства вплинула на процес інтелектуалізації суспільного виробництва. Це позначилося на зростанні попиту на ВО серед населення. Ринок освітніх послуг відповідним чином відреагував на збільшення попиту, що й привело до збільшення числа ВНЗ III-IV р. а.

Рис. 2.67. Динаміка кількості вищих навчальних закладів III-IV р. а. в Харківській області за період 1990/91 – 2013/14 н. рр. (побудовано за даними [149 – 154])

Переважає більшість ВНЗ III-IV р. а. Харківського регіону була зосереджена у м. Харкові (рис. 2.68), де за даними Головного управління статистики у Харківській області функціонувало 35 з 37 закладів. Тільки 2 ВНЗ III-IV р. а. функціонували за межами м. Харкова – це Харківська державна зооветеринарна академія (Дергачівський район) та Харківський національний аграрний університет ім. В. В. Докучаєва (Харківський район).

Серед районів міста Харкова найбільша кількість ВНЗ III-IV р. а. була розташована у Київському районі – 14 закладів (рис. 2.68). У Дзержинському районі діяло 12 ВНЗ III-IV р. а., у Ленінському та Орджонікідзевському районах ВНЗ III-IV р. а. немає [154].

За типами НЗ серед ВНЗ III-IV р. а. Харківщини переважають університети (21 заклад), частка яких становить 56,8% (рис. 2.69).

Істотних змін за період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. зазнав контингент студентів ВНЗ III-IV р. а. у Харківському регіоні. Станом на початок 2013/14 н. р. чисельність студентів у ВНЗ III-IV р. а. області становила 187,6 тис осіб, або 10,9% від їх загальної кількості по Україні. За цим показником Харківська область поступилась тільки місту Києву (рис. 2.70), де навчалось у 1,8 рази більше студентів (425,5 тис. осіб, 24,7% від загальноукраїнської чисельності) [127].

Чисельність студентів у ВНЗ III-IV р. а. Харківського регіону збільшилась з 128,7 тис. осіб у 1990/91 н. р. до 187,6 тис. осіб у 2013/14 н. р. (рис. 2.71) Найвищою чисельність студентів у ВНЗ III-IV р. а. була у 2007/08 н. р. – 262,8 тис. осіб. Однак, починаючи з 2008/09 н. р. у ВНЗ III-IV р. а. Харківщини спостерігається поступове зменшення кількості студентів, що пов'язано зі складною демографічною ситуацією в Україні.

Рис. 2.68. Розміщення вищих навчальних закладів III-IV р. а. Харківської області станом на 2013/14 н. р. (побудовано за даними Головного управління освіти і науки Харківської ОДА)

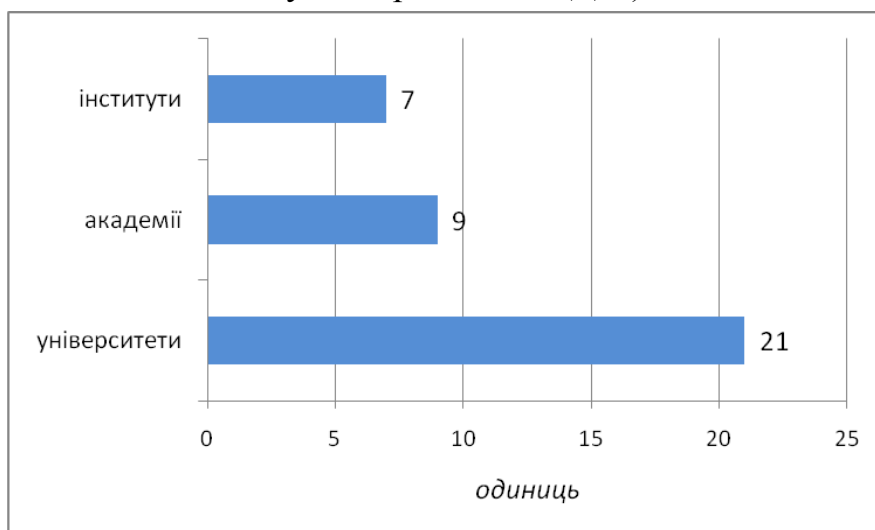

Рис. 2.69. Розподіл вищих навчальних закладів III-IV р. а. Харківської області за типами станом на 2013/14 н. р. (побудовано за даними [154])

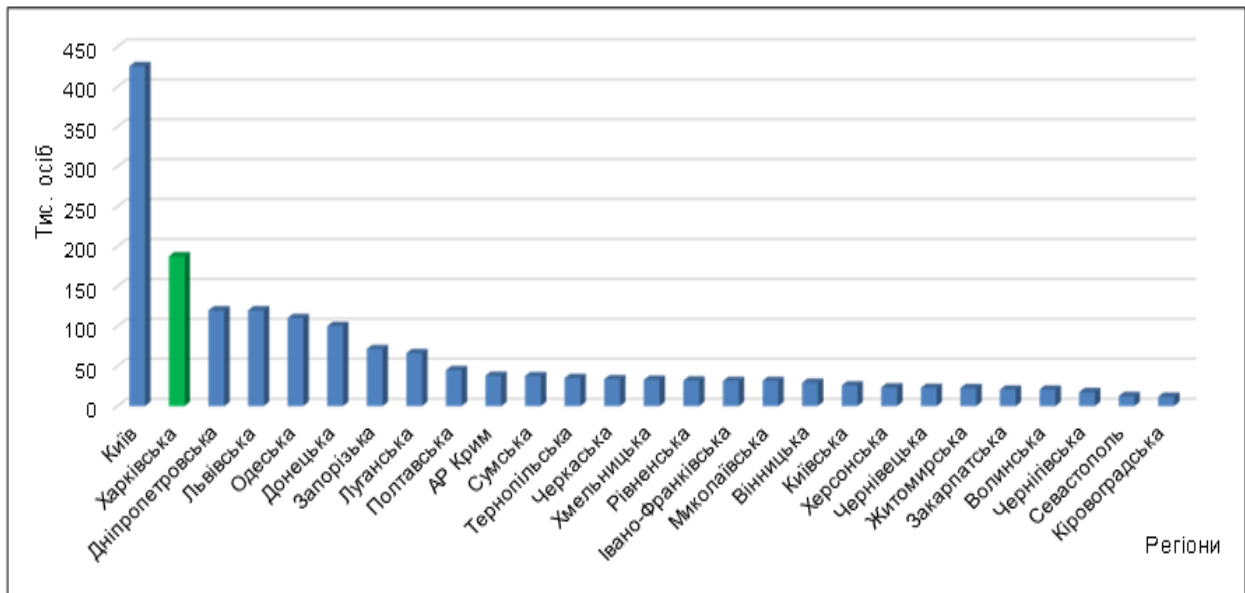

Рис. 2.70. Місце Харківської області за чисельністю студентів у ВНЗ III-IV р. а. серед регіонів України станом на початок 2013/14 н. р. (побудовано за даними [127])

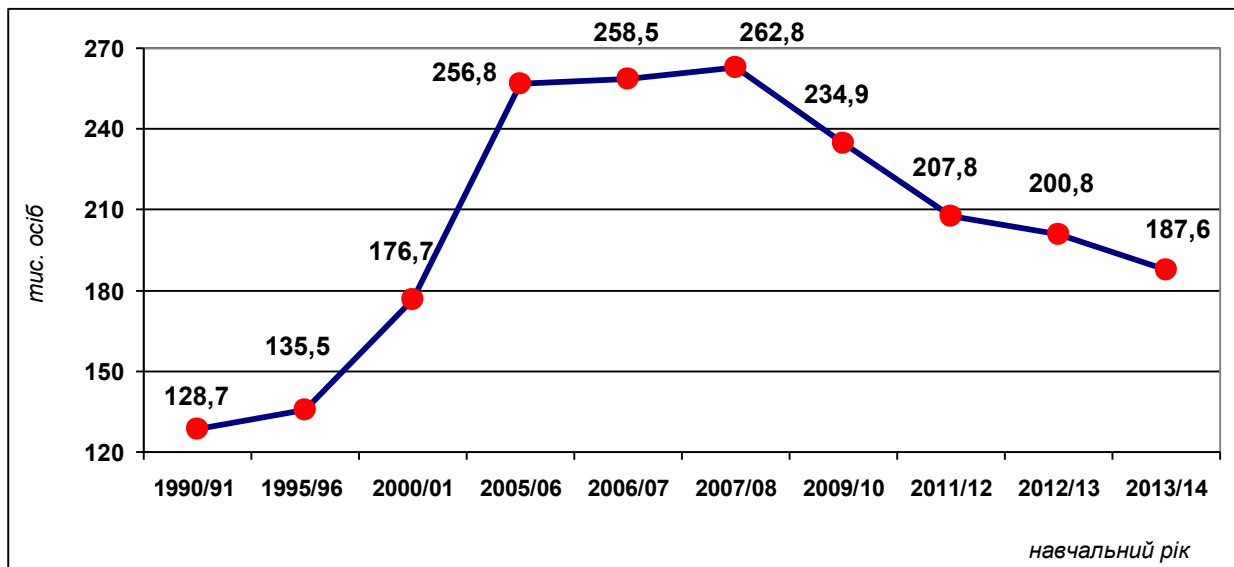

Рис. 2.71. Динаміка кількості студентів у ВНЗ III-IV р. а. в Харківській області за період 1990/91 – 2013/14 н. рр. (побудовано за даними [89, 149 – 154])

У Харківському регіоні продовжує зберігатися тенденція щодо підвищення питомої ваги студентів, які в перспективі стануть дипломованими фахівцями з повною ВО у загальній чисельності населення регіону. Це свідчить про зростання рівня освіти суспільства, що підтверджується й показником інтенсивності здобуття ВО, тобто кількості осіб, що навчаються у ВНЗ у розрахунку на 10 тис. осіб наявного населення (рис. 2.72).

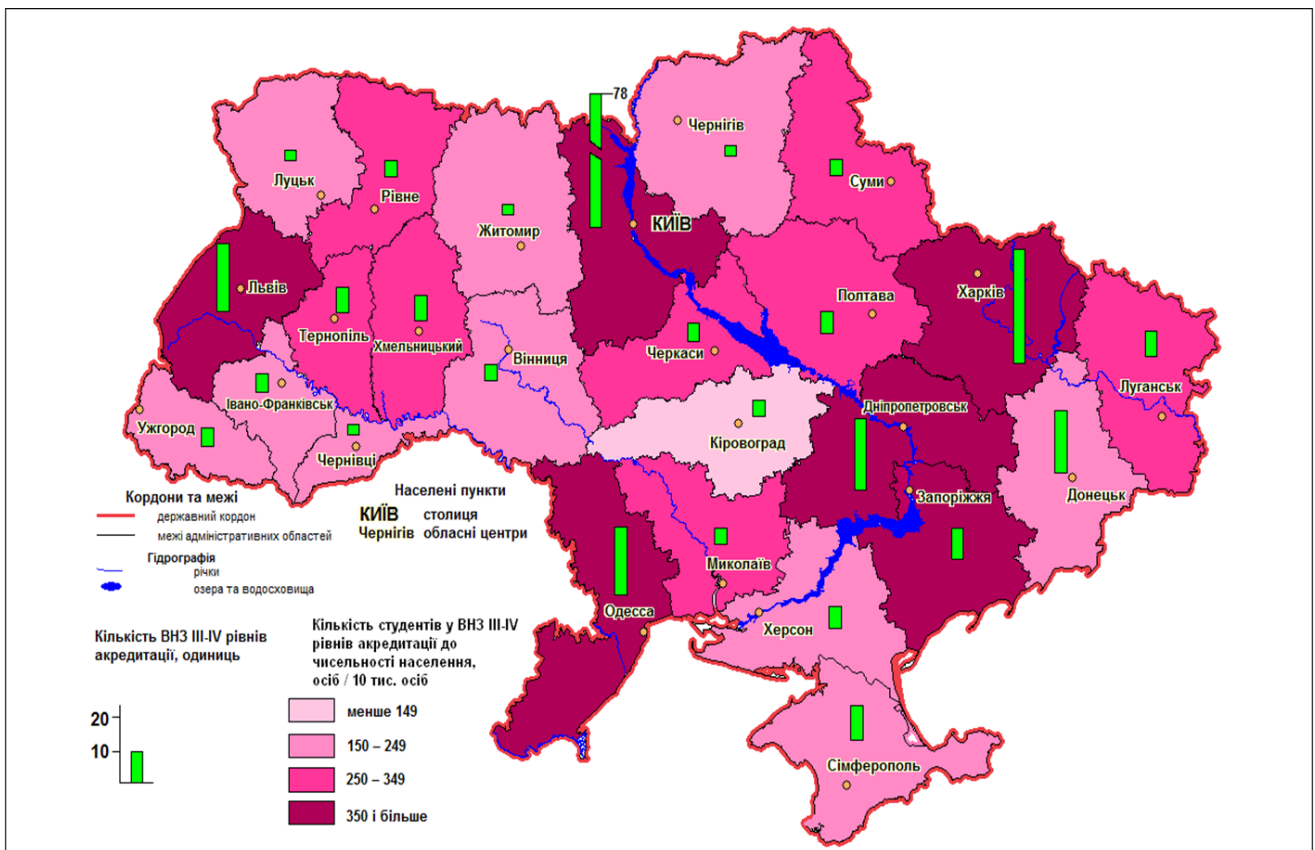

Рис. 2.72. Приведена кількість студентів у ВНЗ III-IV р. а. до населення регіонів України у 2013/14 н. рр. (побудовано за даними [127])

У розрахунку на 10 тис. населення чисельність студентів у ВНЗ III-IV р. а. в Харківській області у 2013/14 н. р. становила 686 осіб, що у 1,7 р. більше, ніж у 1990/91 н. р. Збільшення числа студентів у ВНЗ III-IV р. а. пов'язане зі зростанням попиту на ВО, який виник внаслідок інформатизації та інтелектуалізації суспільства.

Більше половини студентів (57,7 %) у ВНЗ III-IV р. а. Харківської області у 2013/14 н. р. навчалися за денною формою навчання, 42,2 % – за заочною і 0,1 % – за вечірньою формою навчання. За період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. чисельність студентів, які навчалися за денною формою навчання збільшилась з 70,4 тис. осіб у 1990/91 н. р. до 108,3 тис. осіб у 2013/14 н. р. Однак, пік чисельності студентів, які навчалися за денною формою навчання, прийшовся на 2006/07 н. р. (рис. 2.73). Проте, починаючи з 2007/08 н. р. чисельність студентів денної форми навчання поступово знижується. У найближчій перспективі ця тенденція буде зберігатися, оскільки зменшується кількість випускників ЗНЗ.

У 2013/14 н. р. високою також була частка студентів, які навчалися за заочною формою (42,2 %). За період з 1990/91 по 2013/14 н. рр. їх чисельність збільшилась у 1,7 рази і практично наблизилась до кількості студентів денної форми навчання. Несуттєвою була частка осіб, які навчалися у ВНЗ III-IV р. а. за

вечірньою формою навчання. Крім цього, у порівнянні з 1990/91 н. р. їх кількість зменшилась більше, ніж у 10 тис. разів з 12 тис. осіб (у 1990/91 н. р.) до 0,3 тис. осіб (2013/14 н. р.). Починаючи з 2006/07 н. р., на вечірню форму навчання до ВНЗ III-IV р. а. Харківщини взагалі не було прийнято жодного студента. Цей факт може свідчити про те, що вечірня форма навчання на сучасному етапі розвитку суспільства вичерпала себе. У нинішніх реаліях на зміну вечірній формі навчання приходять екстернат, дистанційне та електронне навчання.

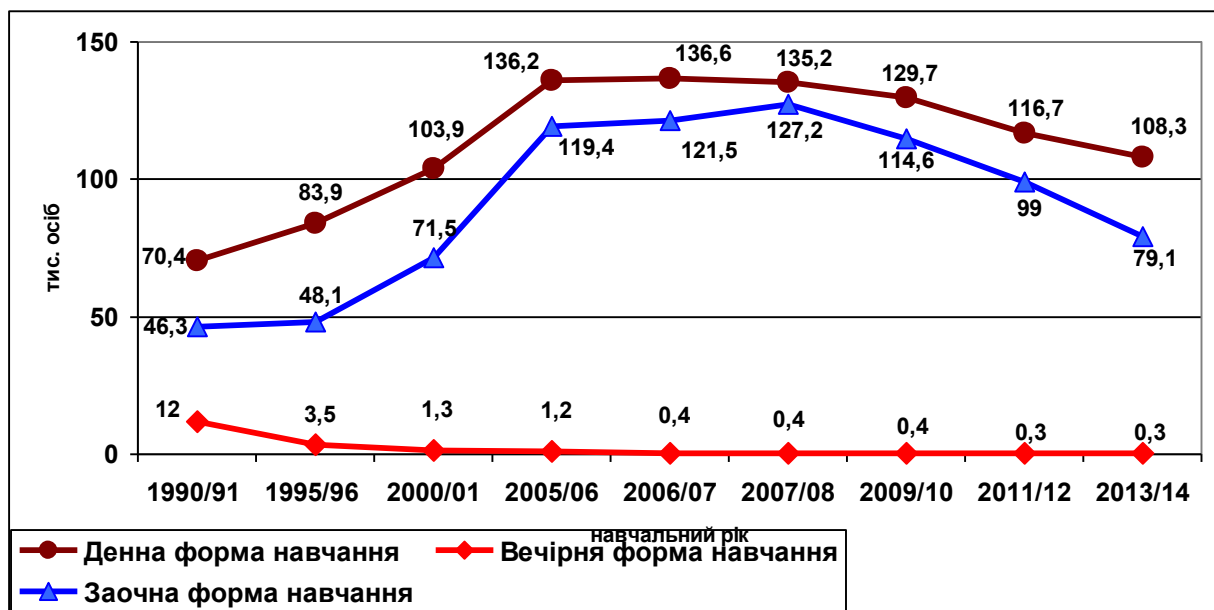

Рис. 2.73. Динаміка кількості студентів ВНЗ III-IV р. а. за формами навчання за період 1990/91 – 2013/14 н. рр. (побудовано за даними [149 – 154])

У 2013/14 н. р. до ВНЗ III-IV р. а. Харківського регіону було прийнято 34,1 тис. студентів, що на 27,8 тис. осіб більше у порівнянні з 1990/91 н. р.

Чисельність випускників ВНЗ III-IV р. а. Харківського регіону у 2013/14 н. р. складала 50,0 тис. осіб, що на 3,8 тис. осіб більше, ніж у попередньому н. р. [154].

Більшість студентів, прийнятих до ВНЗ III-IV р. а. Харківського регіону у 2013/14 н. р. отримували освіту у НЗ державної форми власності, їх частка становила 97,7 %. Майже половина студентів ВНЗ III-IV р. а. Харківщини навчались за кошти фізичних осіб (49,7%), 49,1 % – за рахунок державного бюджету, решта – за кошти місцевих бюджетів та центральних органів виконавчої влади і юридичних осіб.

У віковій структурі студентів ВНЗ III-IV р. а. Харківської області станом на 1 січня 2014 року переважали особи у віці від 20 до 24 років, частка яких

становила 50,0 %. Найменш чисельною віковою групою були студенти у віці 14 років та менше, кількість яких складала 7 осіб. У статевій структурі студентів ВНЗ III-IV р. а. Харківського регіону станом на початок 2013/14 н. р. переважали жінки, частка яких склала 50,2 %.

Станом на початок 2013/14 н. р. у ВНЗ III-IV р. а. Харківської області навчалось 1309 дітей-інвалідів (0,72 % від загальної чисельності студентів ВНЗ III-IV р. а.) та 338 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування віком до 18 років.

У Харківській області у ВНЗ III-IV р. а. у 2013/14 н. р. навчалось 18879 іноземних студентів, переважна більшість яких з країн, що розвиваються.

Успішне навчання студентів багато в чому залежить від якісних характеристик викладацького складу ВНЗ. Станом на початок 2013/14 н. р. у Харківській області у ВНЗ III-IV р. а. навчання студентів забезпечували 17614 осіб, з яких 15709 осіб були штатними працівниками [154]. В регіоні працює 11,1 % від загальної кількості викладачів України. За цим показником область поступається тільки м. Києву.

Викладацький склад ВНЗ III-IV р. а. Харківщини станом на початок 2013/14 н. р. мав наступний вигляд: педагогічні працівники – 765 осіб (з яких 701 штатні); науково-педагогічні працівники – 16849 (з яких 14008 штатні). Серед науково-педагогічних працівників ВНЗ III-IV р. а. Харківщини станом на початок 2013/14 н. р. 8889 осіб мали науковий ступінь кандидата наук і 1867 осіб – доктора наук.

У розпорядженні студентів ВНЗ всіх рівнів акредитації Харківщини у 2013/14 н. р. було 107 бібліотек та 225 бібліотечних пунктів із загальним книжковим фондом 21,9 млн. примірників. Загальна кількість читачів у бібліотеках та бібліотечних пунктах Харківської області становила 325,3 тис. читачів. Крім того, у більшості ВНЗ III-IV р. а. Харківщини діяли підприємства громадського харчування із загальною чисельністю 16,9 тис. місць [154].

Важливу роль у підготовці спеціалістів високої кваліфікації відіграє діяльність аспірантури та докторантури. Станом на 1 січня 2013 року в Харківській області діяло 63 організації, які мали аспірантуру та 39 організацій, які мали докторантуру [154].

Загальна чисельність аспірантів у Харківській області станом на 1 січня 2013 року склала 3603 особи (11,4% від їх кількості по Україні), докторантів – 222 особи (12,1% від їх кількості по Україні). Динаміка чисельності аспірантів та докторантів в Харківській області представлена на рис. 2.74

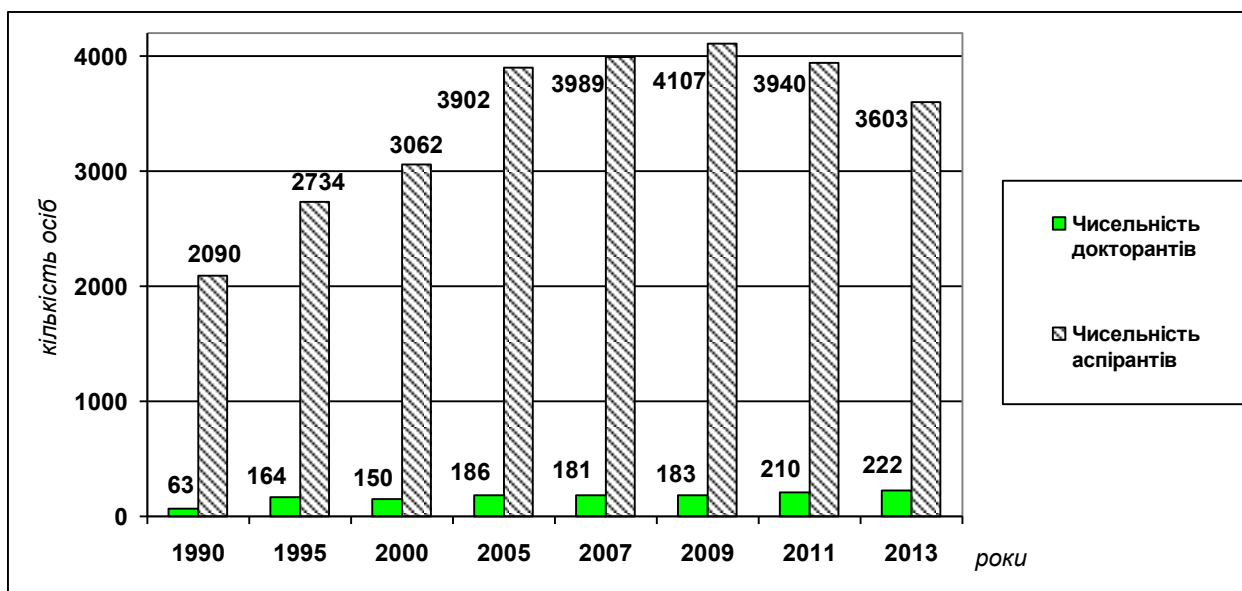

Рис. 2.74. Динаміка кількості аспірантів та докторантів у Харківській області за період 1990 – 2013 рр. (побудовано за даними [89,149 – 154])

В останні роки в Харківській області спостерігається тенденція до зростання чисельності осіб, які бажають отримати науковий ступінь (рис. 2.75).

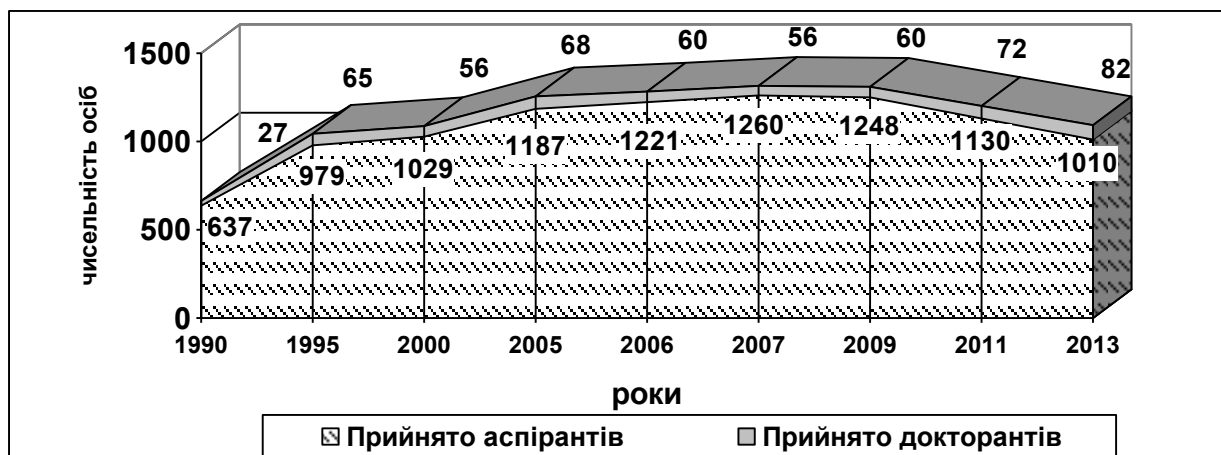

Рис. 2.75. Динаміка кількості осіб, прийнятих на навчання до аспірантури та докторантури у Харківській області за період 1990 – 2013 рр. (побудовано за даними [89,149 – 154])

У 2013 році до аспірантури у Харківському регіоні було прийнято 1010 осіб, що на 373 особи більше, ніж у 1990 році, однак, на 122 особи менше, ніж у попередньому році. В той же час, прийом і до докторантури у 2013 році у порівнянні з 1990 роком збільшився на 55 осіб.

РОЗДІЛ 3

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

3.1. Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку освітніх підсистем

Важливим засобом удосконалення СО виступає просторова оптимізація мережі закладів освіти на регіональному рівні. Проведене дослідження СО Харківського регіону, з одного боку, засвідчило високий рівень її розвитку у загальнодержавному вимірі, з іншого – дозволило виявити її територіальні диспропорції на регіональному рівні.

Первинними освітніми послугами для будь-якої людини виступають дошкільна та середня освіта. Тому НЗ цих підсистем мають бути максимально наближені до своїх споживачів. Крім того, мережа ДНЗ та ЗНЗ має враховувати поточну демографічну ситуацію, особливості системи розселення та можливості місцевих бюджетів по утриманню цих НЗ.

Проведений аналіз просторової структури дошкільної освіти засвідчив, що більше половини ДНЗ Харківщини розташовані у міських населених пунктах. Важливим показником, що характеризує мережу ДНЗ будь-якої території та впливає на її просторову структуру є охоплення населення відповідного віку дошкільною освітою. У різних вікових групах в Харківській області цей показник мав суттєві відмінності (рис. 3.1). Зростання даного показника у старших вікових групах свідчить про те, що більшість дошкільників починають відвідувати ДНЗ у старшому дошкільному віці. Таким чином, при проведенні заходів, щодо оптимізації мережі ДНЗ слід також враховувати вікову структуру населення.

Майже третина ДНЗ Харківщини мали чисельність дітей до 50 осіб, тобто належали до малокомплектних закладів. Однак, в умовах дефіциту місцевих бюджетів утримувати такі ДНЗ є економічно невиправданими, особливо це стосується міських поселень. Тому, для надання якісної дошкільної освіти потрібно створювати НВК, що дозволить не тільки зекономити кошти на будівництві окремих приміщень для дитячих садків та шкіл, а й знизити витрати на їх утримання та обслуговування.

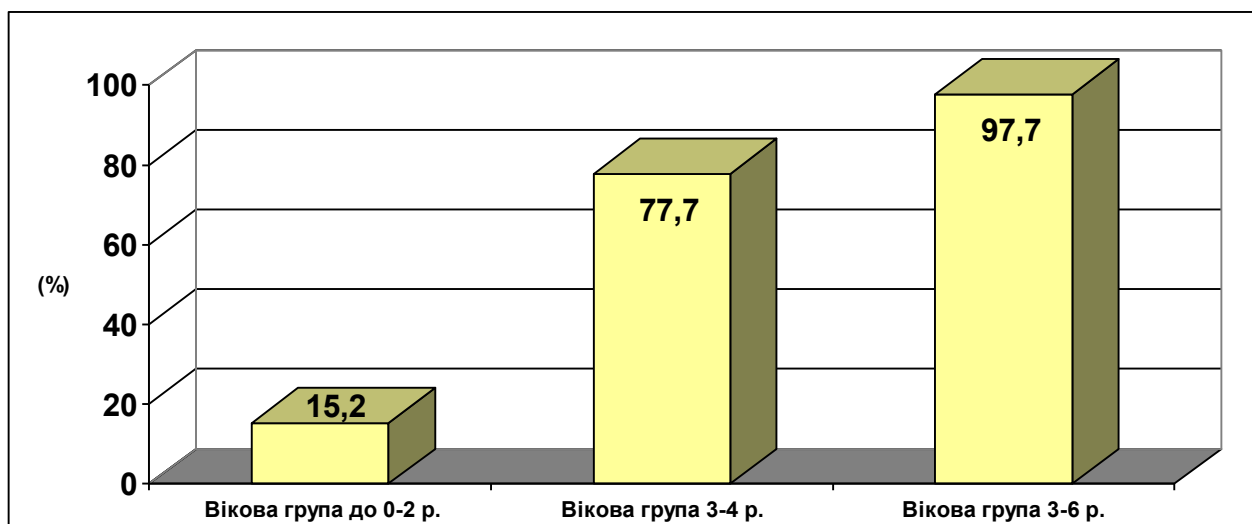

Рис. 3.1. Охоплення дітей дошкільною освітою у Харківській області за різними віковими групами на кінець 2013 року (побудовано за розрахунками за даними [154])

У 16 районах Харківської області чисельність ДНЗ у сільській місцевості була меншою за чисельність сільських рад (рис. 3.2, додаток В, рис. В.1). Тільки у Валківському, Первомайському та Печенізькому районах області чисельність ДНЗ у сільській місцевості дорівнювала кількості сільських рад, що можна вважати оптимальним показником для сільської місцевості. Ще у восьми районах Харківщини (Барвінківському, Близнюківському, Борівському, Дергачівському, Коломацькому, Красноградському, Лозівському та Харківському) чисельність ДНЗ у сільській місцевості перевищувала чисельність сільських рад, що свідчить про більш щільну мережу ДНЗ у сільській місцевості цих районів області у порівнянні з іншими (додаток В, табл. В.1).

ЗНЗ також розміщені по території Харківської області нерівномірно. Незважаючи на те, що більше половини ЗНЗ області функціонували у сільській місцевості, у значній частині сільських населених пунктів області ЗНЗ були відсутні (рис. 3.3).

Суттєво відрізнялось і середнє навантаження учнів на один ЗНЗ (рис. 3.4). Максимальним цей показник був у Ізюмському районі – 567 осіб/заклад, а мінімальним – у Дворічанському районі – 92 особи/заклад, в той час як в середньому по області це показник становив 260 осіб/заклад. Крім того, більше третини ЗНЗ області належали до малокомплектних (до 50 осіб/заклад).

Розподіл міст та районів Харківської області за показником середнього навантаження на один ЗНЗ станом на 2007/08 та 2013/14 н. рр. наведено у додатку В (рис. В.2, рис. В.3).

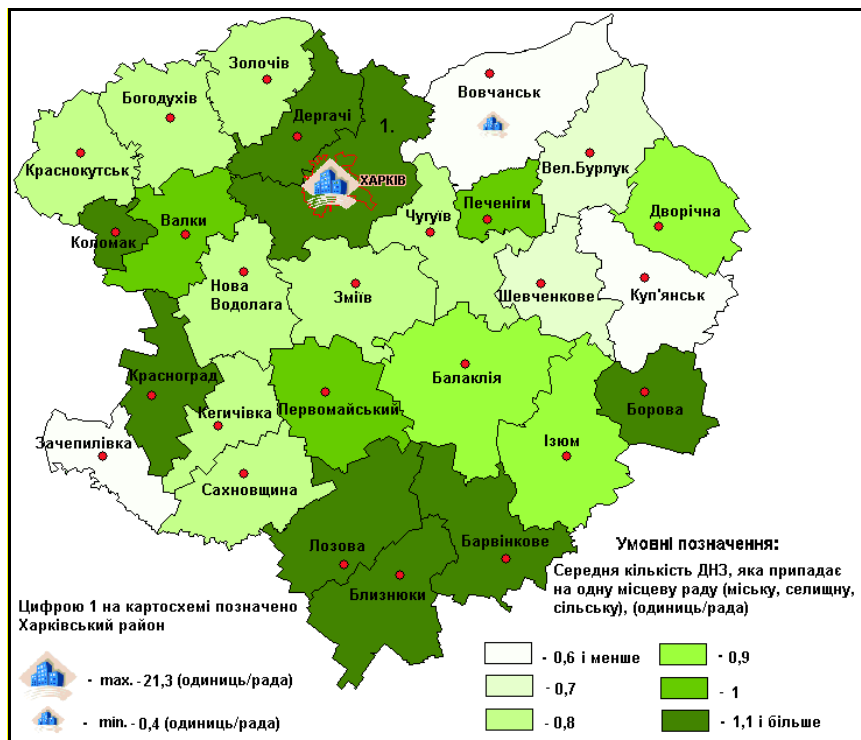

Рис. 3.2. Середня кількість дошкільних навчальних закладів на одну місцеву раду (міську, селищну, сільську) за районами Харківської області на кінець 2013 року (побудовано за розрахунками за даними [154])

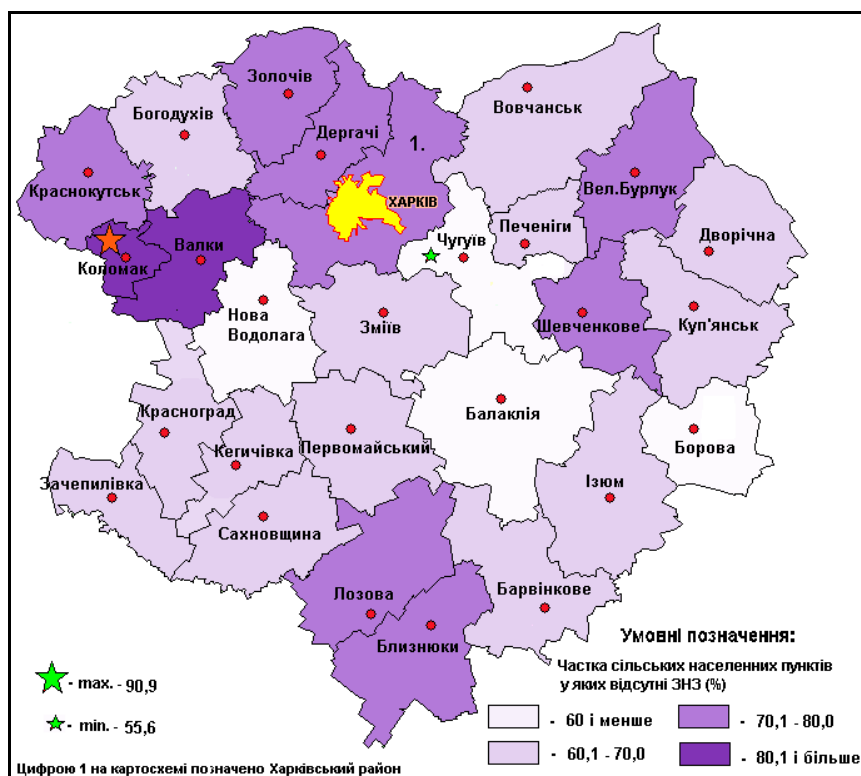

Рис. 3.3. Частина сільських населених пунктів Харківської області, у яких відсутні загальноосвітні навчальні заклади (побудовано за власними розрахунками)

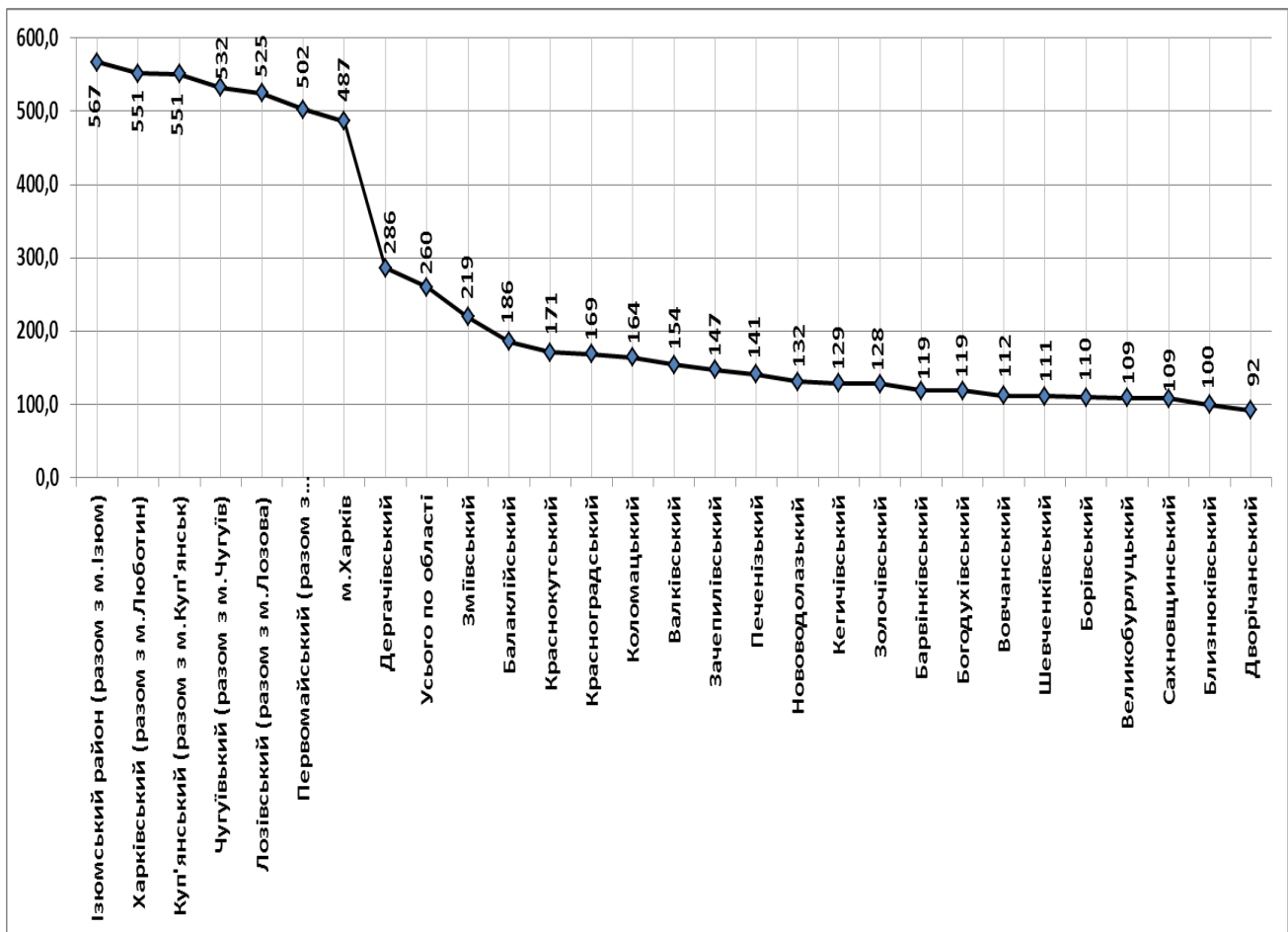

Рис. 3.4. Розподіл районів та міст Харківської області за показником середнього навантаження на один загальноосвітній навчальних заклад на початок 2013/14 н. р. (побудовано за розрахунками за даними [154])

Особливої уваги потребує аналіз розміщення НЗ підсистем ПТО та ВО та питання їх просторової оптимізації.

Фахівців робітничих професій переважно готують НЗ підсистеми ПТО. Майже половина всіх ПТНЗ Харківської області (48,3%) розміщені в обласному центрі – місті Харкові. У 8 районах області заклади ПТО взагалі відсутні, що створює нерівні умови доступу населення цих районів до ПТО. Крім того, застаріла матеріальна база ПТНЗ суттєво знижує можливості підсистеми ПТО у якісній підготовці фахівців різних професій.

В умовах значного дефіциту фахівців робітничих професій оптимальним варіантом вирішення цієї важливої проблеми сучасного українського суспільства є запровадження обов'язкового отримання початкової професійної освіти для всіх випускників ЗНЗ. Це дасть змогу молодій людині не тільки отримати певні практичні навички праці та визначитись з подальшою

професійною кар'єрою, а й дозволить зрозуміти, чи є необхідність у подальшому навчанні і за яким фахом його треба продовжувати.

В умовах зростаючої інформатизації та інтелектуалізації сучасного суспільства підвищується роль підсистеми ВО, яка має велике значення як для формування інноваційної складової країни, так і для розвитку людського капіталу. Головним аргументом на користь ВО виступає її безпосередній вплив на створення інноваційних технологій і розповсюдження науково-технічних досягнень, які забезпечують еволюцію суспільства та його інноваційний і інтелектуальний розвиток. Крім того, вища школа є опорою дошкільної, загальної середньої та професійно-технічної освіти, адже забезпечує ці підсистеми професійними кадрами. І від їх високої кваліфікації залежить якість навчання на всіх його етапах.

Україна входить до першої десятки провідних країн світу за чисельністю спеціалістів з ВО. Однак, тільки третина з них працює за отриманим фахом, а через низьку наукомісткість існуючих робочих місць їх творчий потенціал використовується тільки на 25 – 30% [146, с. 33]. Невідповідність обсягів підготовки фахівців за певними спеціальностями до потреб сучасного суспільства залишається суттєвою проблемою розвитку ВО, як на регіональному, так і на загальнодержавному рівнях вже не один рік. Проведений аналіз спеціальностей, за якими здійснювалась підготовка фахівців у ВНЗ I-II р. а. та напрямів підготовки спеціалістів ВНЗ III-IV р. а. в Харківській області у 2013/14 н. р. показав, що ВНЗ I-II р. а. проводили навчання студентів за 184 спеціальностями (для порівняння – у 2007/08 н. р. ВНЗ I-II р. а. проводили навчання студентів за 126 спеціальностями). Переважна більшість ВНЗ I-II р. а. регіону здійснювали підготовку фахівців за базовим профілем НЗ. Найбільша кількість ВНЗ I-II р. а. вели підготовку студентів за спеціальністю «бухгалтерський облік».

ВНЗ III-IV р. а. в Харківській області у 2013/14 н. р. здійснювали підготовку спеціалістів за 370 напрямками (для порівняння – у 2007/08 н. р. ВНЗ III-IV р. а. здійснювали підготовку спеціалістів за 116 напрямками). Значна частка ВНЗ III-IV р. а. Харківського регіону працювала за напрямками підготовки, що є найбільш популярними серед сучасної молоді – менеджмент, облік і аудит, фінанси і кредит тощо. Однак, сучасний ринок праці перенасичений спеціалістами зазначених спеціальностей. Крім того, практично всі ВНЗ III-IV р. а. приватної форми власності дублювали державні за напрямками підготовки з популярних серед молоді спеціальностей.

Для оцінки ефективності функціонування регіональної системи освіти та розробки рекомендацій щодо оптимізації існуючої мережі навчальних закладів варто провести районування регіональної СО. Для цього спочатку була проведена типізація районів Харківської області за їх функціональним типом, потім – групування локальних (районних) СО Харківського регіону на основі рейтинг-показника рівня розвитку основних освітніх підсистем та визначені зони їх впливу.

Типізація районів за функціональним типом освітніх підсистем дозволила у межах Харківської області виділити чотири типи локальних СО (табл. 3.1).

Для районів з I типом характерна наявність НЗ тільки допрофесійної освіти (дошкільної, загальної середньої та позашкільної освіти). До групи з II типом потрапили райони, в межах яких окрім НЗ допрофесійної освіти функціонують ПТНЗ. У районах з III типом функціонують не тільки НЗ допрофесійної освіти та ПТНЗ, а й ВНЗ I-II р. а. Для районів з IV типом характерна наявність НЗ всіх освітніх підсистем, від дошкільної до повної вищої.

Таблиця 3.1

Групування міст та районів Харківської області за функціональним типом освітніх підсистем

	<i>Типи районів за функціонуючими в них освітніми підсистемами</i>			
	I тип (з базовою освітою)	II тип (з базовою та професійно-технічною освітою)	III тип (з базовою, професійно-технічною та неповною вищою освітою)	IV тип (з базовою, професійно-технічною та повною вищою освітою)
Райони, які входять до складу групи	Близнюківський, Борівський, Валківський, Великобурлуцький, Зачепилівський, Коломацький, Печенізький, Сахновщинський	Балаклійський, Барвінківський, Дворічанський, Зміївський, Золочівський, Кегичівський, Краснокутський, Первомайський, Шевченківський	Богодухівський, Вовчанський, Ізюмський, Красноградський, Куп'янський, Лозівський, Нововодолазький, Чугуївський	Дергачівський, Харківський, місто Харків
Всього районів у складі групи	8	9	8	3

Типізація районів за функціонуючими в них освітніми підсистемами дозволила встановити, що НЗ різних підсистем освіти, за винятком ВНЗ III-IV р. а., майже пропорційно розміщені у межах регіону.

Групування районів Харківської області за рівнем розвитку СО проводилось на основі рейтингового оцінювання за методикою, описаною у п. 1.5. Для прикладу обрано 2007/08 н. р.

Для визначення рівня розвитку освітніх підсистем були відібрані ключові показники діяльності дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти, які, на нашу думку, найбільше впливають на її розвиток, зокрема, це:

- щільність НЗ на 1 км²;
- щільність учнів/студентів у НЗ на 1 км²;
- приведена кількість НЗ до населення району;
- приведена чисельність учнів/студентів у НЗ до населення району;
- середній показник охоплення осіб, що навчаються, відповідним рівнем освіти;
- випуск учнів/студентів навчальними закладами;
- забезпечення НЗ педагогічними та науково-педагогічними працівниками.

На основі проведеного рейтингового оцінювання райони Харківської області утворили чотири групи – з низьким, середнім, достатнім та високим рівнем розвитку певної освітньої підсистеми.

За розвитком дошкільної освіти було отримано наступні результати. Найвищий рейтинг-показник одержав Лозівський район – 16,4 бали, найнижчий – був зафіксований у Зачепилівському районі – 7,7 балів (рис. 3.5). За результатами групування районів за розвитком дошкільної освіти до групи з низьким рівнем розвитку потрапили райони, які набрали 9,9 рейтингових балів і менше, зокрема, це Вовчанський, Зачепилівський, Нововодолазький та Шевченківський райони (рис. 3.6).

Групу з середнім рівнем розвитку дошкільної освіти утворили райони з рейтинг-показниками від 10,0 до 12,1 балів. До неї потрапило дев'ять районів Харківської області, які, переважно, знаходяться на периферії регіону й належать до депресивних територій за рівнем економічного розвитку (за винятком Куп'янського). Райони, які отримали від 12,2 до 14,3 балів, віднесені до групи з достатнім рівнем розвитку дошкільної освіти. Таких районів виявилось 8. П'ять районів та місто Харків отримали найвищі бали і тому потрапили до групи з високим рівнем розвитку дошкільної освіти (табл. 3.2).

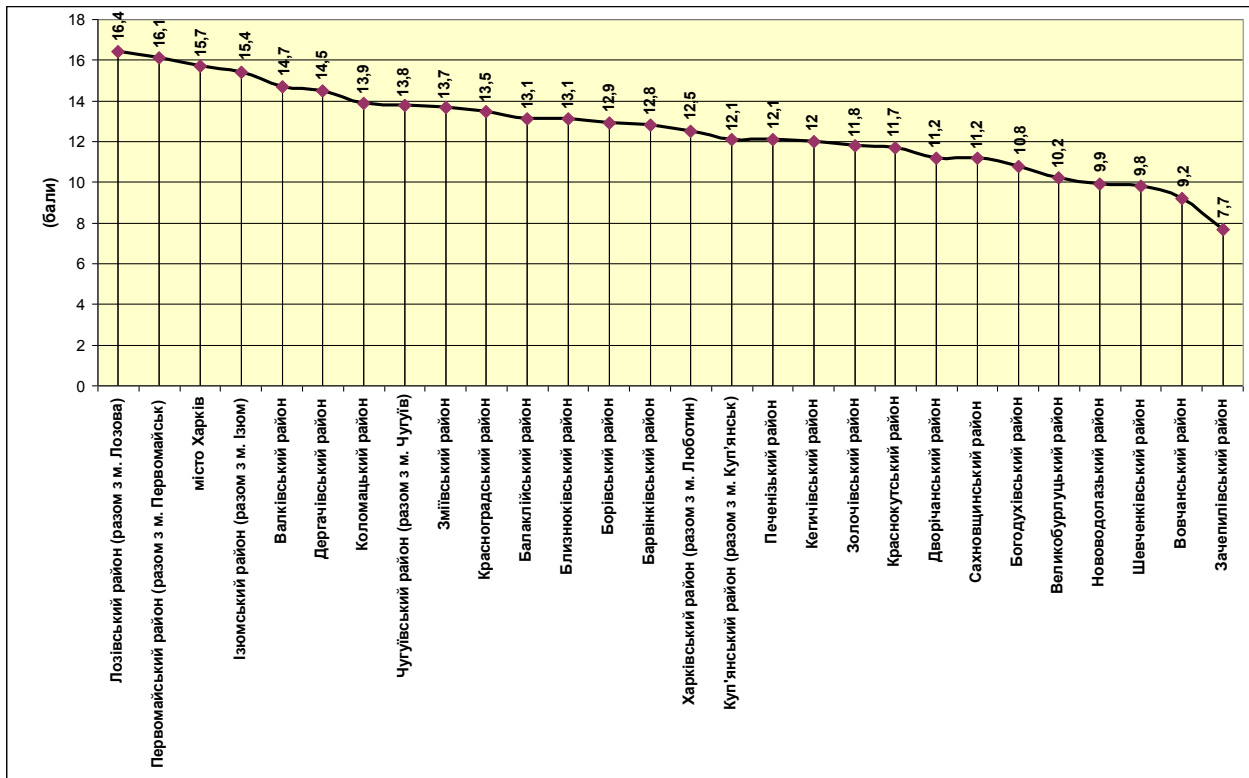

Рис. 3.5. Графік Парето для рейтинг-показника розвитку підсистеми дошкільної освіти в Харківській області

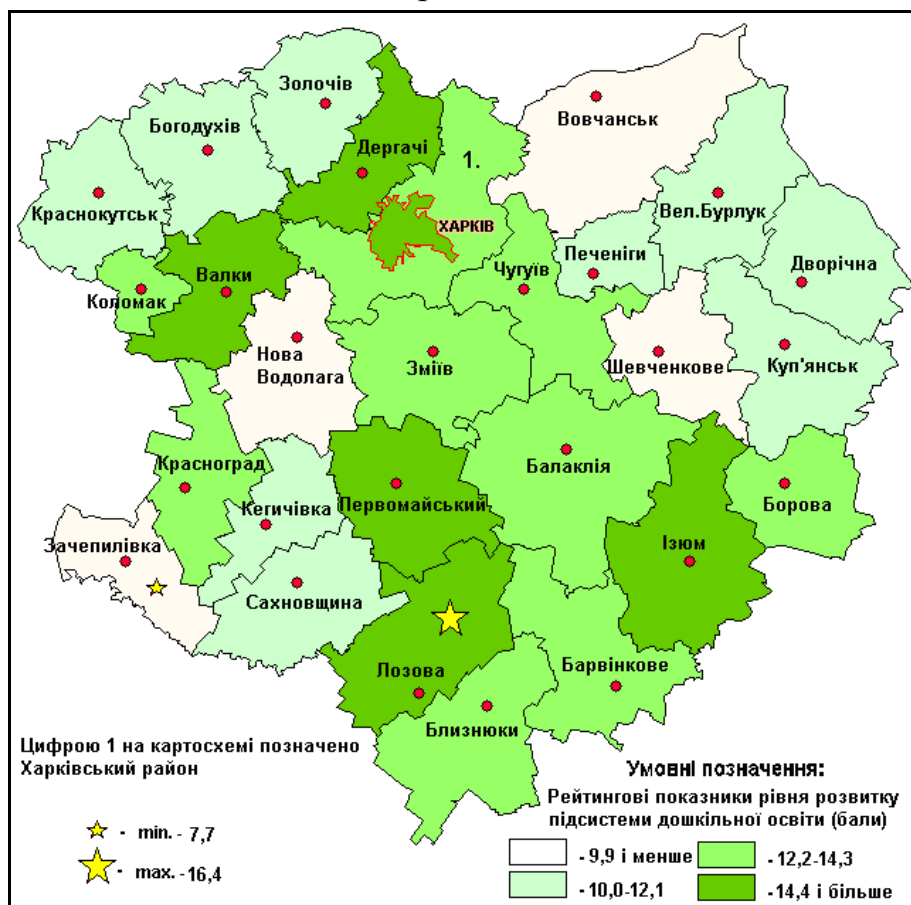

Рис. 3.6. Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку підсистеми дошкільної освіти

Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку дошкільної освіти

Райони з низьким рівнем розвитку дошкільної освіти (9,2 б. і менше)	Райони з середнім рівнем розвитку дошкільної освіти (9,3 – 12,1 б.)	Райони з достатнім рівнем розвитку дошкільної освіти (12,2 – 15,0 б.)	Райони з високим рівнем розвитку дошкільної освіти (15,1 б. і більше)
Вовчанський, Зачепилівський, Нововодолазький, Шевченківський	Великобурлуцький, Богодухівський, Сахновщинський, Дворічанський, Краснокутський, Золочівський, Кегичівський, Печенізький, Куп'янський	Харківський Барвінківський, Борівський, Близнюківський, Балаклійський, Красноградський, Зміївський, Чугуївський, Коломацький	Дергачівський, Валківський, Ізюмський, Первомайський, Лозівський, м. Харків

Розрахунки рейтинг-показників для підсистеми загальної середньої освіти (рис. 3.7) покладені в основу групування районів (рис. 3.8). До групи з низьким рівнем розвитку ЗСО потрапило 6 районів Харківської області, які набрали 9,2 бали і менше. Це переважно периферійні райони – Близнюківський, Вовчанський, Дворічанський, Золочівський, Краснокутський, Шевченківський.

Райони, які отримали від 9,3 до 12,1 балів, віднесені до групи з середнім рівнем розвитку підсистеми середньої освіти, це 11 районів – Великобурлуцький, Коломацький, Валківський, Сахновщинський, Первомайський, Нововодолазький, Печенізький, Богодухівський, Борівський, Зачепилівський та Барвінківський. Інші 6 районів Харківської області потрапили до групи із достатнім рівнем розвитку підсистеми ЗСО. Зокрема, це Балаклійський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Красноградський та Кегичівський райони, які набрали від 12,2 до 15 балів. Останню групу, з високим рівнем розвитку підсистеми середньої освіти, утворили 4 райони (Лозівський, Чугуївський, Дергачівський, Харківський) та місто Харків (табл. 3.3).

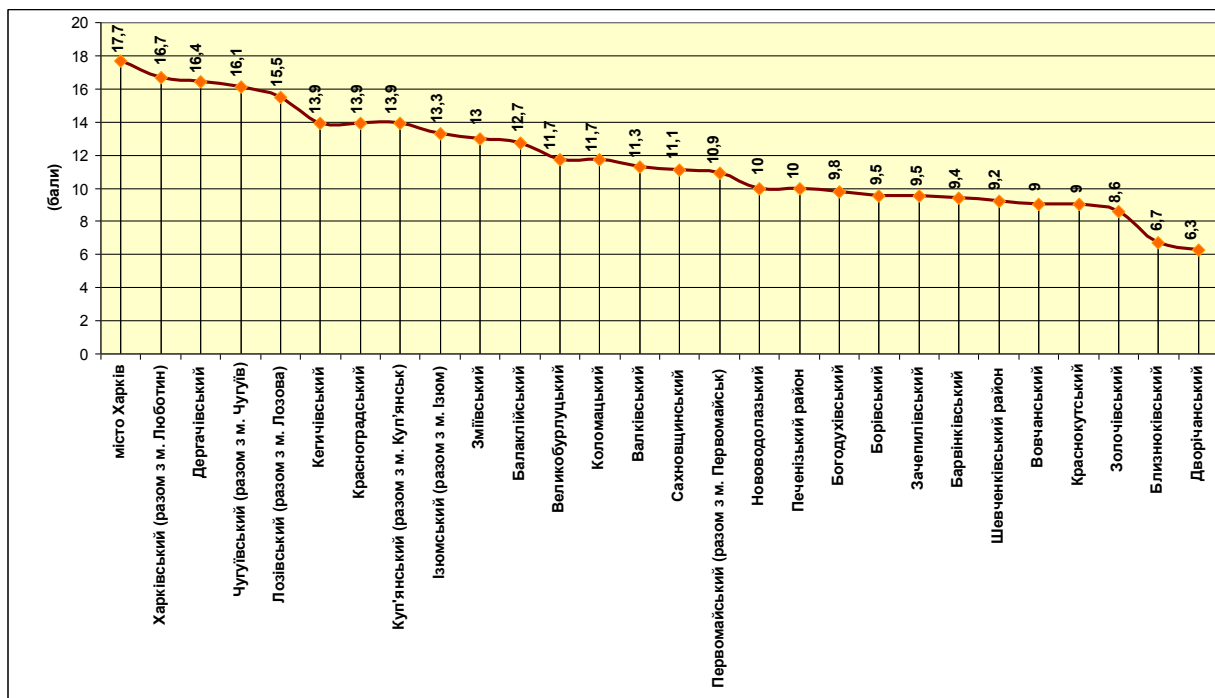

Рис. 3.7. Графік Парето для рейтинг-показника розвитку підсистеми загальної середньої освіти в Харківській області

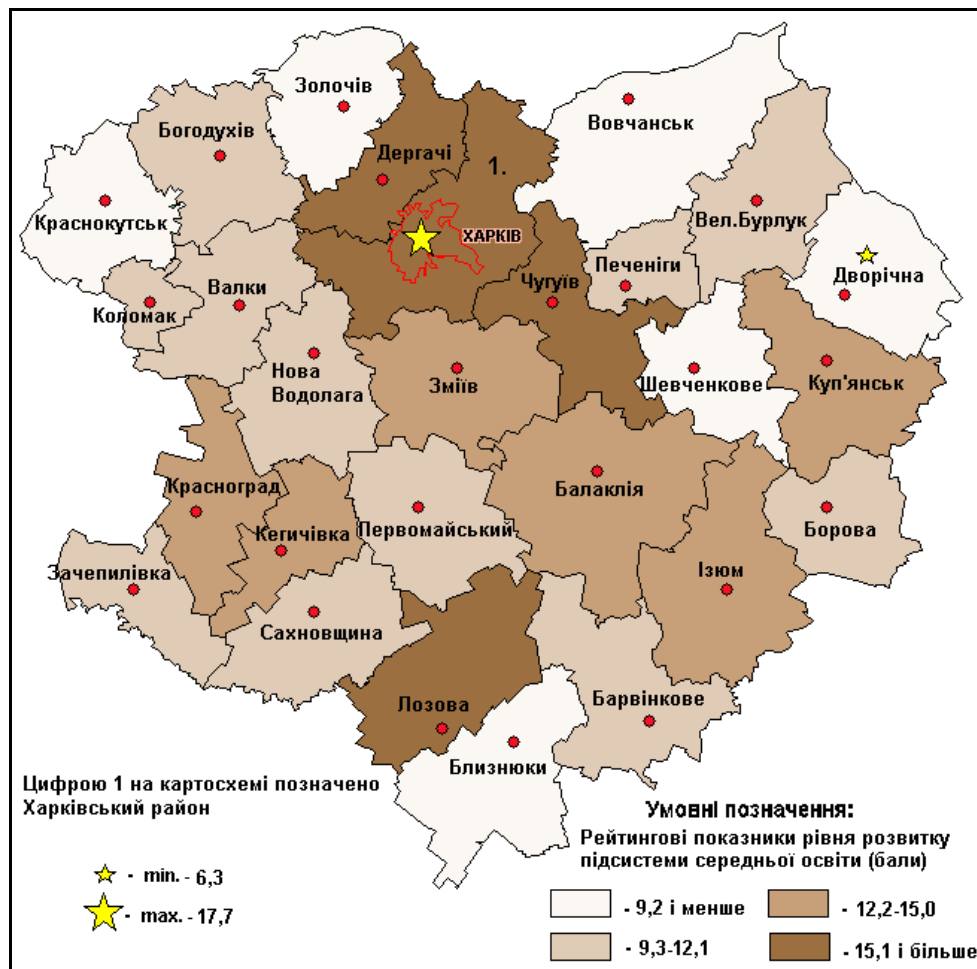

Рис. 3.8. Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку підсистеми загальної середньої освіти

Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку загальної середньої освіти

Райони з низьким рівнем розвитку середньої освіти (9,2 б. і менше)	Райони з середнім рівнем розвитку середньої освіти (9,3 – 12,1 б.)	Райони з достатнім рівнем розвитку середньої освіти (12,2 – 15,0 б.)	Райони з високим рівнем розвитку середньої освіти (15,1 б. і більше)
Близнюківський, Вовчанський, Дворічанський, Золочівський, Краснокутський, Шевченківський	Великобурлуцький, Коломацький, Валківський, Сахновщинський, Первомайський, Нововодолазький, Печенізький, Богодухівський, Борівський, Зачепилівський, Барвінківський	Балаклійський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Красноградський, Кегичівський	Лозівський, Чугуївський, Дергачівський, Харківський, місто Харків

У рейтингу за показниками розвитку підсистеми ПТО серед міст та районів Харківської області лідируючі позиції займає м. Харків (загальна сума балів – 13,1). Останнє місце посів Зміївський район (8,3 бали) (рис. 3.9). Проведене рейтингове оцінювання показало, що підсистема ПТО, на відміну від дошкільної та загальної середньої освіти, має значно меншу різницю між найвищим та найнижчим рейтинг-показниками.

На основі проведеного рейтингового оцінювання підсистеми ПТО було здійснено групування адміністративно-територіальних одиниць Харківщини (рис. 3.10). Всі райони, у межах яких функціонували ПТНЗ, було згруповано у чотири групи, відповідно до отриманих рейтингових балів (табл. 3.4).

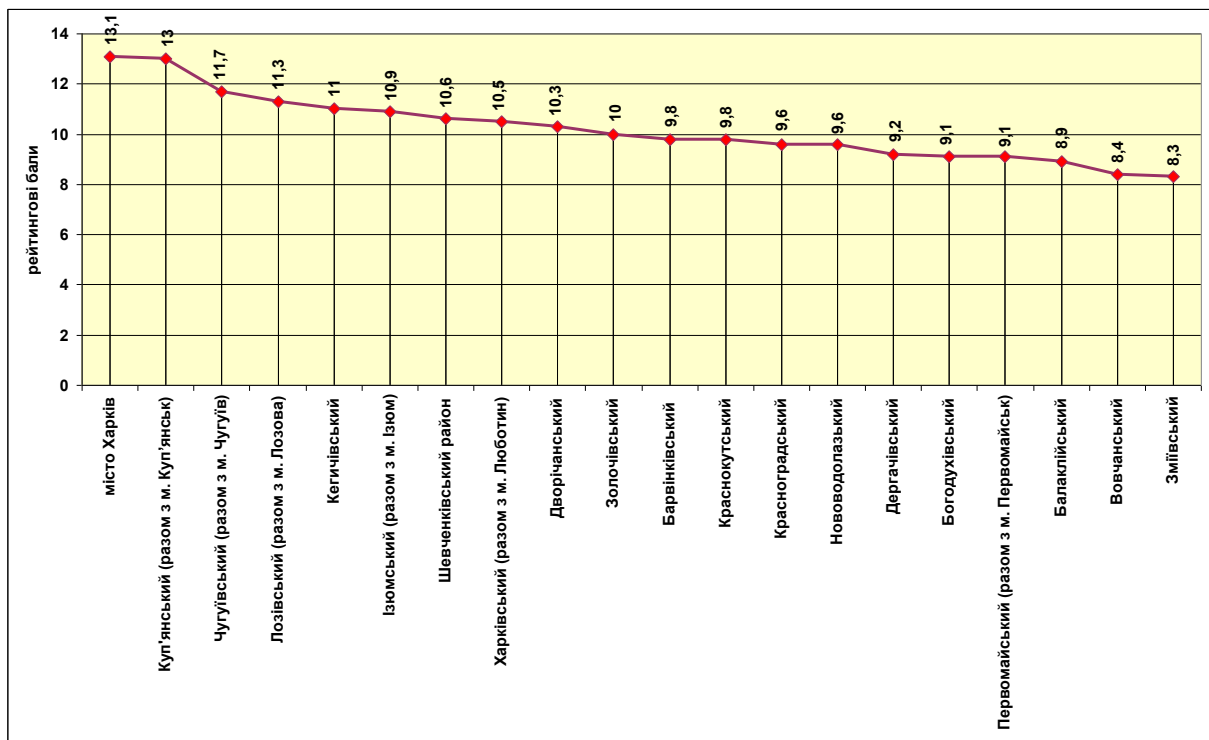

Рис. 3.9. Графік Парето для рейтинг-показника розвитку підсистеми професійно-технічної освіти в Харківській області

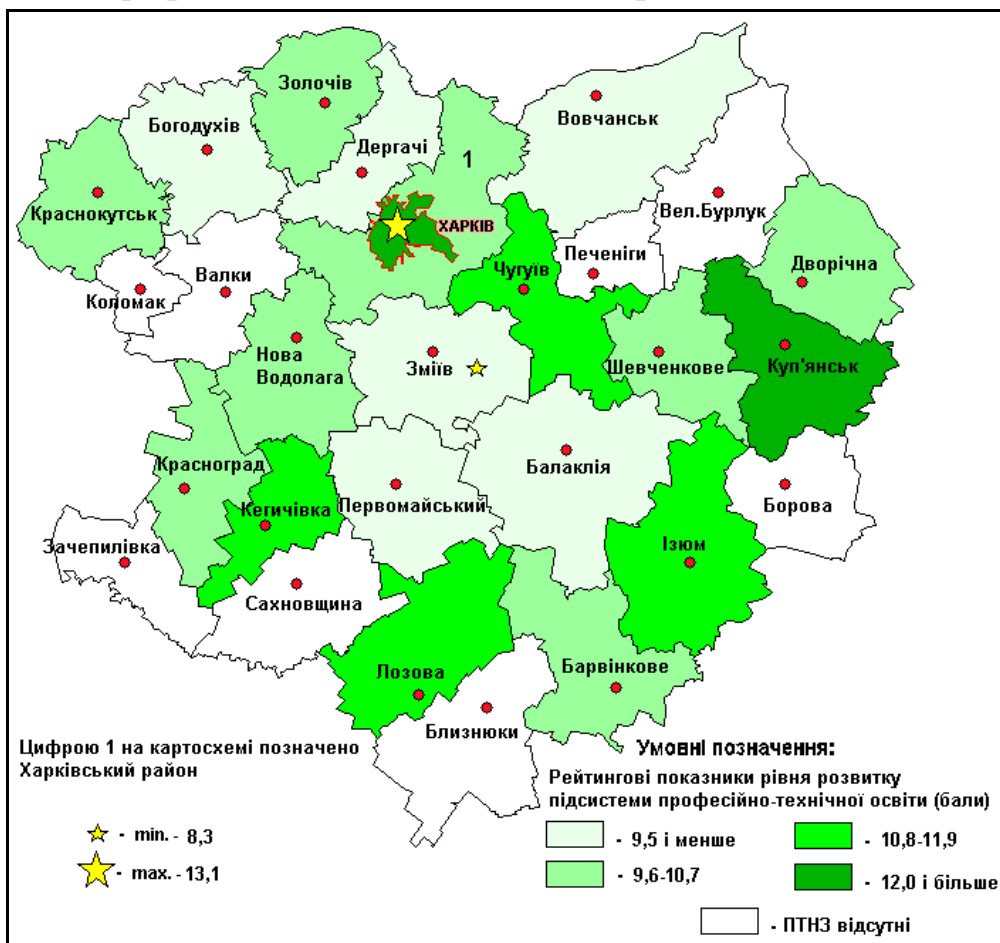

Рис. 3.10. Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку підсистеми професійно-технічної освіти

Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку професійно-технічної освіти (складено за власними розрахунками)

Райони з низьким рівнем розвитку ПТО (9,5 б. і менше)	Райони з середнім рівнем розвитку ПТО (9,6 – 10,7 б.)	Райони з достатнім рівнем розвитку ПТО (10,8 – 11,9 б.)	Райони з високим рівнем розвитку ПТО (12,0 б. і більше)
Зміївський, Вовчанський, Балаклійський, Первомайський, Богодухівський, Дергачівський	Нововодолазький, Красноградський, Краснокутський, Барвінківський, Золочівський, Дворічанський, Харківський, Шевченківський	Ізюмський, Кегичівський, Лозівський, Чугуївський	Куп'янський, місто Харків

До першої групи з низьким рівнем розвитку ПТО потрапило шість районів – Зміївський, Вовчанський, Балаклійський, Первомайський, Богодухівський та Дергачівський. Райони з середнім рівнем розвитку ПТО увійшли до другої групи, це Нововодолазький, Красноградський, Краснокутський, Барвінківський, Золочівський, Дворічанський, Харківський і Шевченківський. Ізюмський, Кегичівський, Лозівський та Чугуївський райони потрапили до третьої групи – з достатнім рівнем розвитку ПТО. Території, які отримали найвищі рейтингові бали (Куп'янський район та місто Харків) увійшли до четвертої групи – з високим рівнем розвитку ПТО.

За результатами рейтингового оцінювання функціонування підсистеми ВО беззаперечним лідером є місто Харків, яке посіло перше місце у рейтингу із загальної сумою 17,8 балів (рис 3.11). Останнє місце у рейтингу серед адміністративно-територіальних одиниць Харківської області, в межах яких функціонували НЗ підсистеми ВО, посів Лозівський район.

На основі загальної суми балів рейтинг-показників за всіма освітніми підсистемами Харківської області був отриманий підсумковий результат, який демонструє графік Парето на рис. 3.12.

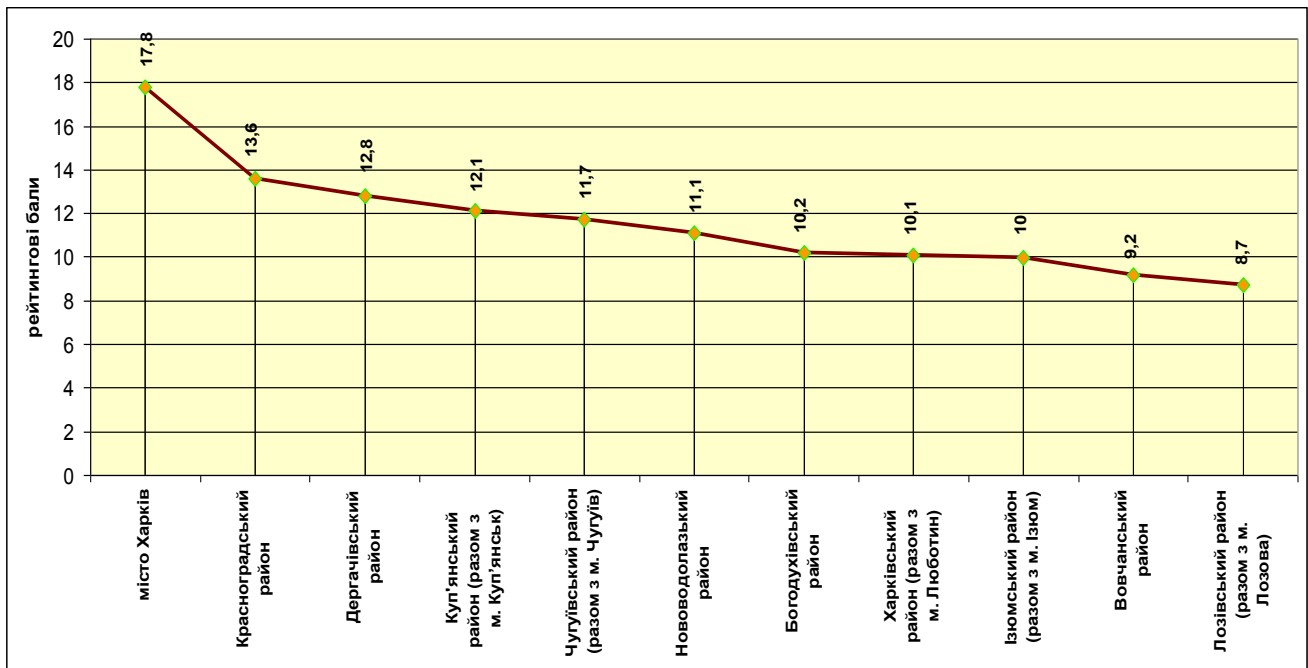

Рис. 3.11. Графік Парето для рейтинг-показника розвитку підсистеми вищої освіти в Харківській області

Найвищу суму балів отримало місто Харків, де сконцентрована переважна більшість ВНЗ I-IV р. а., наукових та науково-дослідних установ області тощо. Найнижчі бали отримав – Зачепилівський район. У додатку В (табл. В.2) наведені підсумкові рейтинг-показники розвитку локальних (районних) СО Харківського регіону. Суттєва різниця між найвищим та найнижчим рейтинг-показником свідчить про значні відмінності у рівні розвитку СО серед адміністративно-територіальних одиниць Харківської області. Незначні суми балів отримали переважно периферійні райони, які мають низький рівень розвитку за більшістю соціально-економічних показників.

На основі підсумкових результатів загального рейтингового оцінювання було проведено групування районів Харківської області за рівнем розвитку локальних СО (рис. 3.13). Райони Харківської області майже пропорційно розподілилися у три групи. Зокрема, до групи з низьким рівнем розвитку системи освіти потрапило 9 районів Харківщини (табл. 3.5), які набрали менше 29,5 балів. Групу з середнім рівнем розвитку також утворили 9 районів із сумою балів від 29,6 до 41,3. У третю групу (з достатнім рівнем розвитку СО) увійшло 8 районів Харківщини, які набрали від 41,4 до 53,2 балів. До четвертої групи потрапило тільки місто Харків, яке набрало майже 65 балів і має високий рівень розвитку СО.

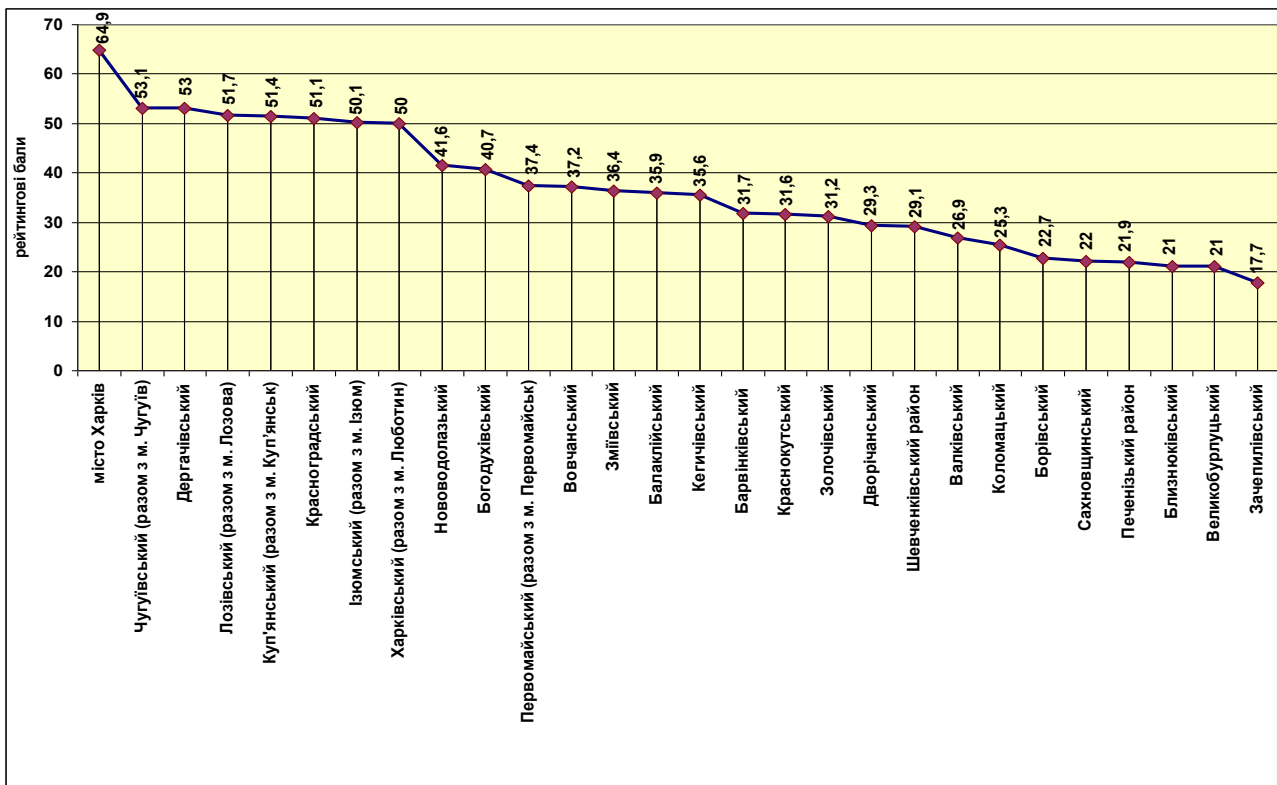

Рис. 3.12. Графік Парето для підсумкового рейтинг-показника функціонування системи освіти в Харківській області

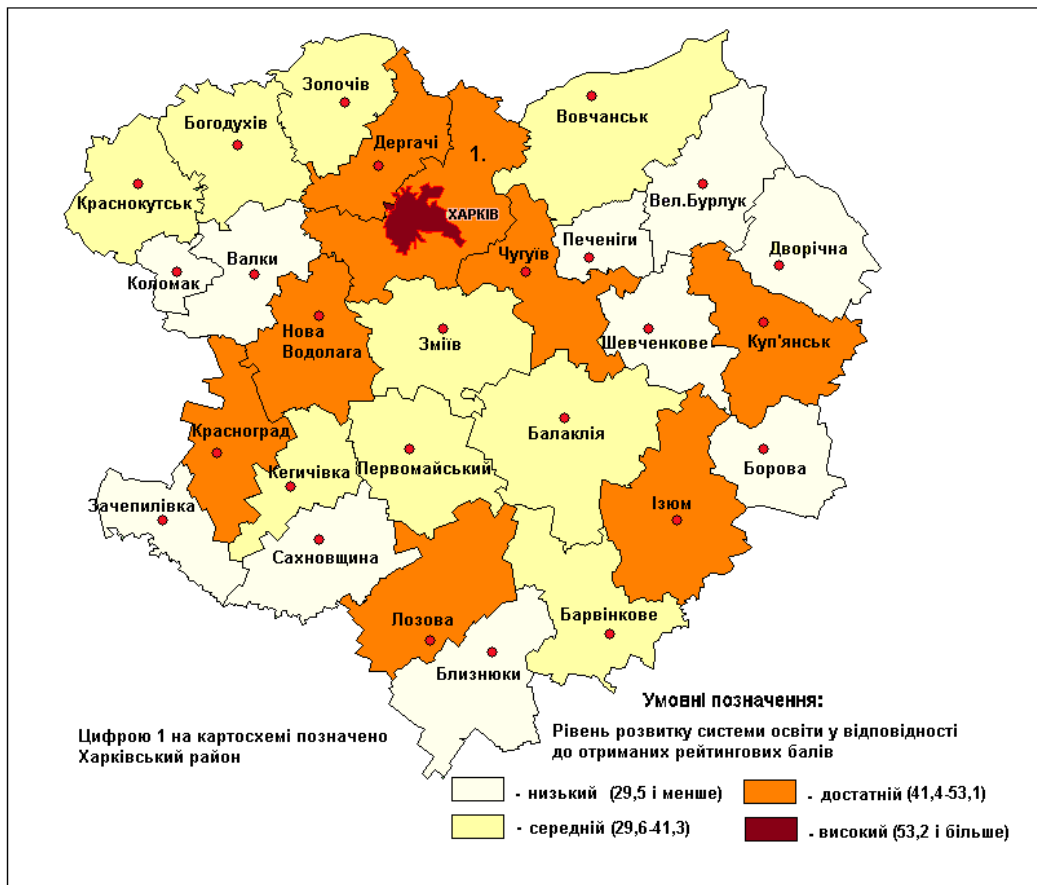

Рис. 3.13. Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку локальних систем освіти

**Групування міст та районів Харківської області за рівнем розвитку
локальних систем освіти**

Райони з низьким рівнем розвитку системи освіти (29,5 б. і менше)	Райони з середнім рівнем розвитку системи освіти (29,6 – 41,3 б.)	Райони з достатнім рівнем розвитку системи освіти (41,4 – 53,1 б.)	Райони з високим рівнем розвитку системи освіти (53,2 б. і більше)
Близнюківський, Борівський, Валківський, Великобурлуцький, Дворічанський, Зачепилівський, Коломацький, Печенізький, Сахновщинський, Шевченківський	Балаклійський, Барвінківський, Богодухівський, Вовчанський, Зміївський, Золочівський, Кегичівський, Краснокутський, Первомайський	Дергачівський, Ізюмський, Красноградський, Куп'янський, Лозівський, Нововодолазький, Харківський, Чугуївський	місто Харків

Для визначення зони впливу районних СО було використано аналіз просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів на основі побудови полів інтегральної функції впливу за методикою, що описана у підрозділі 1.3.

Для просторового аналізу структури систем НЗ використані дані управління статистики, а також Головного управління освіти та науки Харківської обласної державної адміністрації. Аналізувалися три групи НЗ: а) ДНЗ; б) ЗНЗ; в) ПТНЗ та ВНЗ I-II р. а. Обсяги вибірових сукупностей для вказаних груп НЗ складають сотні об'єктів. ВНЗ III-VI р. а. зосереджені практично на території м. Харкова, тому просторовий аналіз НЗ цієї групи не має сенсу.

Враховуючи особливості вихідних даних, для ДНЗ та ЗНЗ, для яких були сформовані повні вектори даних, будувалися моделі поля функції впливу з урахуванням кількості відвідувачів (рис. 3.14, 3.15). Для ПТНЗ, для яких не була відома точна кількість відвідувачів, будувалися моделі поля інтегральної функції впливу (рис. 3.16).

На рис. 3.14, 3.15, 3.16 помітна важлива роль міста Харкова у територіальній структурі всіх підсистем РСО.

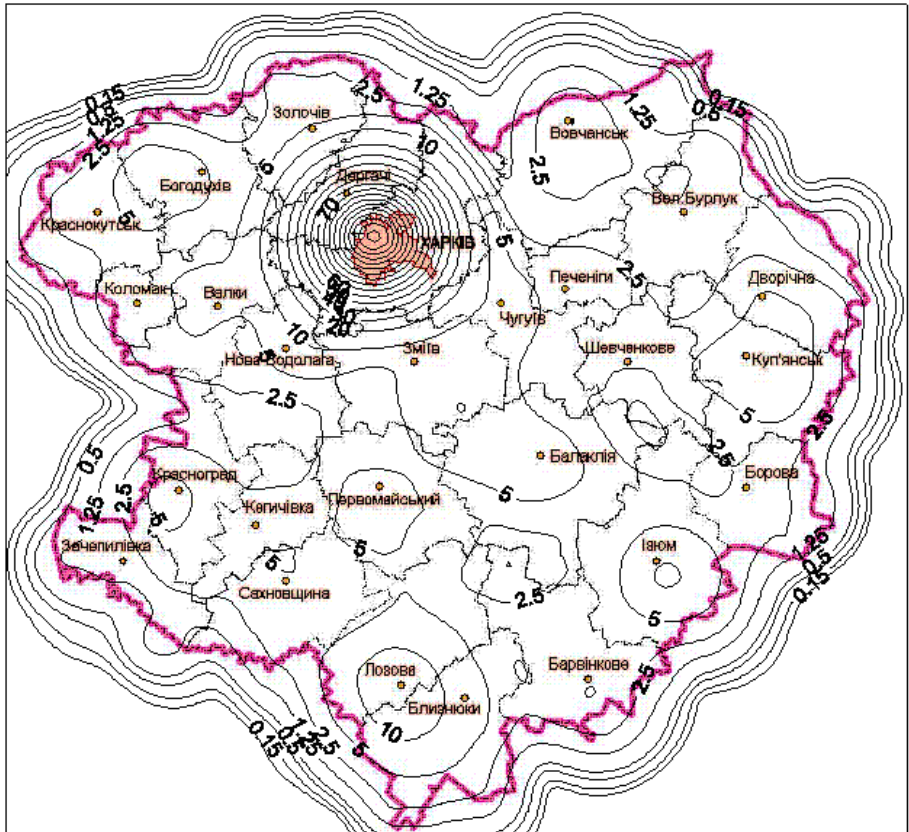

Рис. 3.14. Модель поля чисельності відвідувачів ДНЗ за районами Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км.

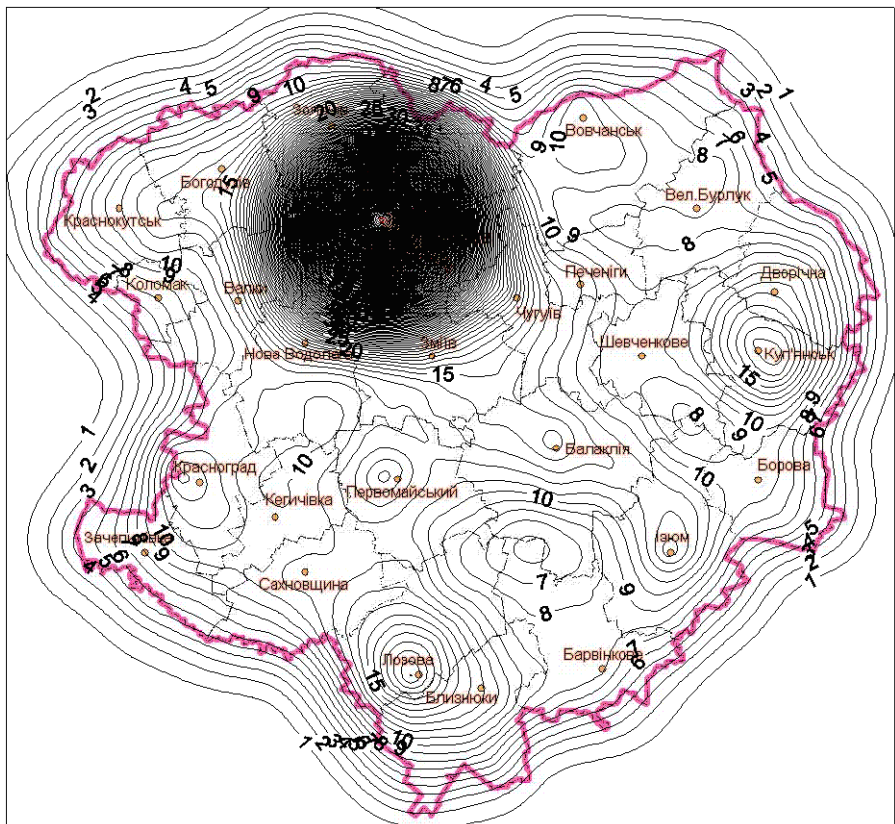

Рис. 3.15. Модель поля чисельності відвідувачів ЗНЗ за районами Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 10$ км

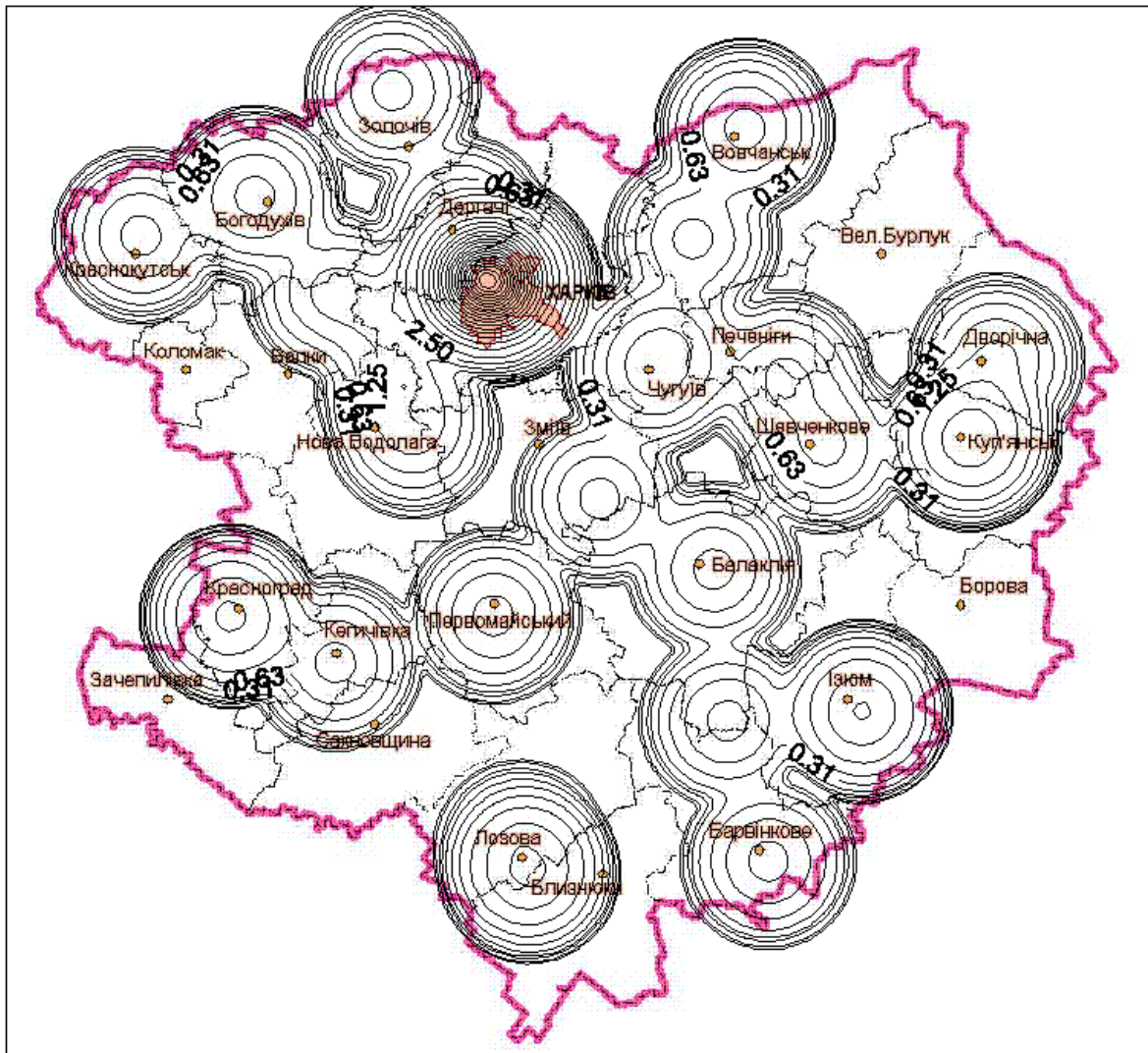

Рис. 3.16. Модель поверхні інтегральної функції впливу ПТНЗ та ВНЗ I-II р. а. за районами Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 25$ км.

У діяльності загальної середньої освіти також помітна роль Лозової, Куп'янська, Ізюму, Краснограда (рис. 3.17). З рис. 3.17 чітко видно зони впливу ПТНЗ та ВНЗ I-II р. а., які формуються переважно навколо центрів адміністративних районів. Збільшення базового радіусу з 25 до 50 дозволяє проаналізувати інший зріз інтегральної функції впливу ПТНЗ та ВНЗ I-II р. а. На рис. 3.17 чітко помітно зони впливу Харкова, Лозової, Краснограда, Куп'янська, Ізюму. Використання методики визначення інтегральної функції впливу дозволяє застосовувати її не тільки для аналізу просторової структури локальних СО, а і як один з етапів проведення районування суспільно-географічних систем.

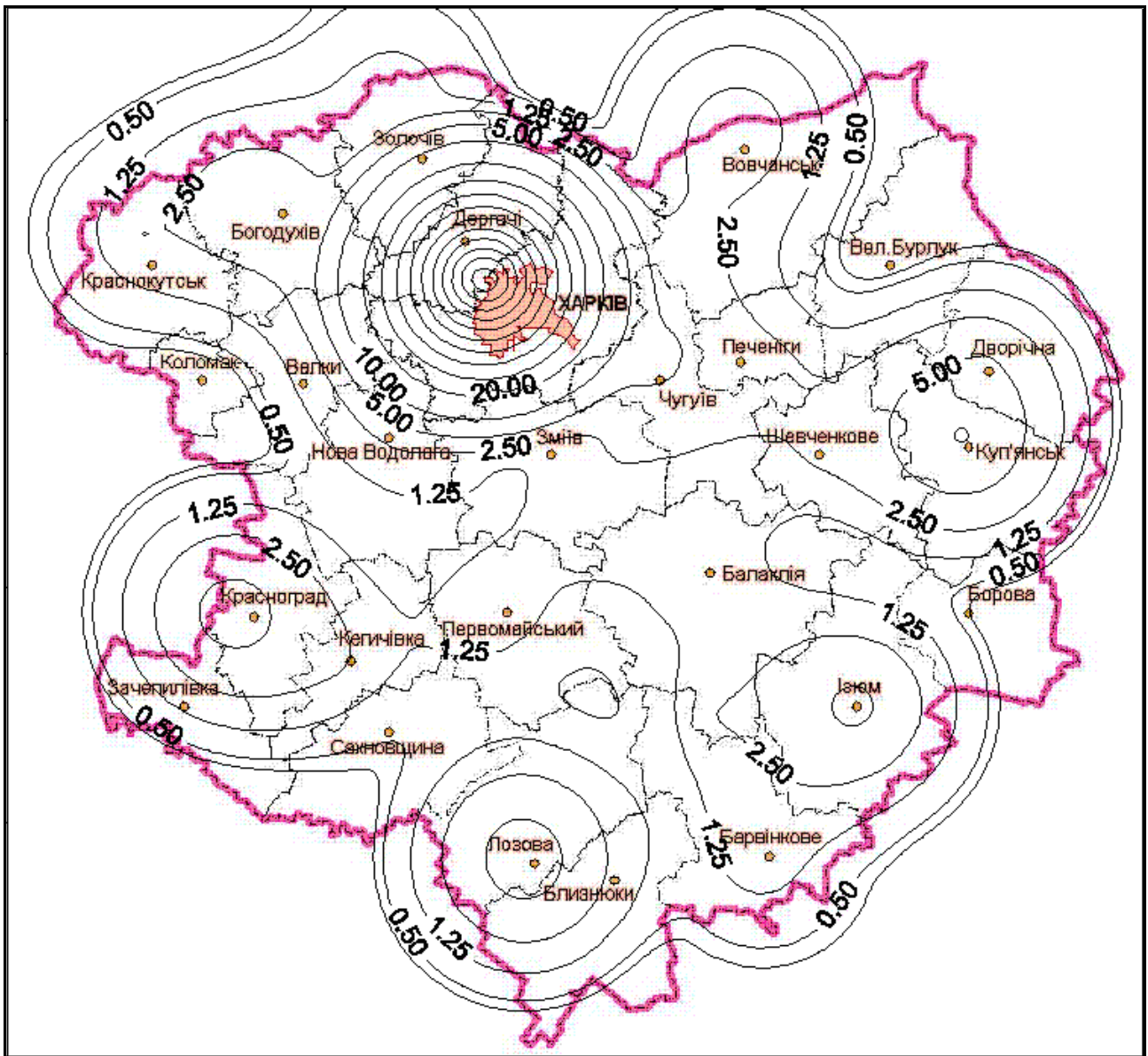

Рис. 3.17. Модель поверхні інтегральної функції впливу ПТНЗ та ВНЗ I-II р. а. за районами Харківської області з базовим радіусом впливу $R_0 = 50$ км.

3.2. Характеристика освітніх субкластерів

На основі проведеного групування районів за рівнем розвитку СО та, враховуючи функціональні типи, територіальну близькість, транспортну доступність і зони впливу локальних СО, було проведено районування регіональної СО Харківської області, у межах якої виділено сім освітніх округів (рис. 3.18). Щоб не плутати їх з освітніми округами, які вже функціонують на локальному рівні, у межах окремих сільських та селищних рад, пропонуємо називати їх освітніми субкластерами.

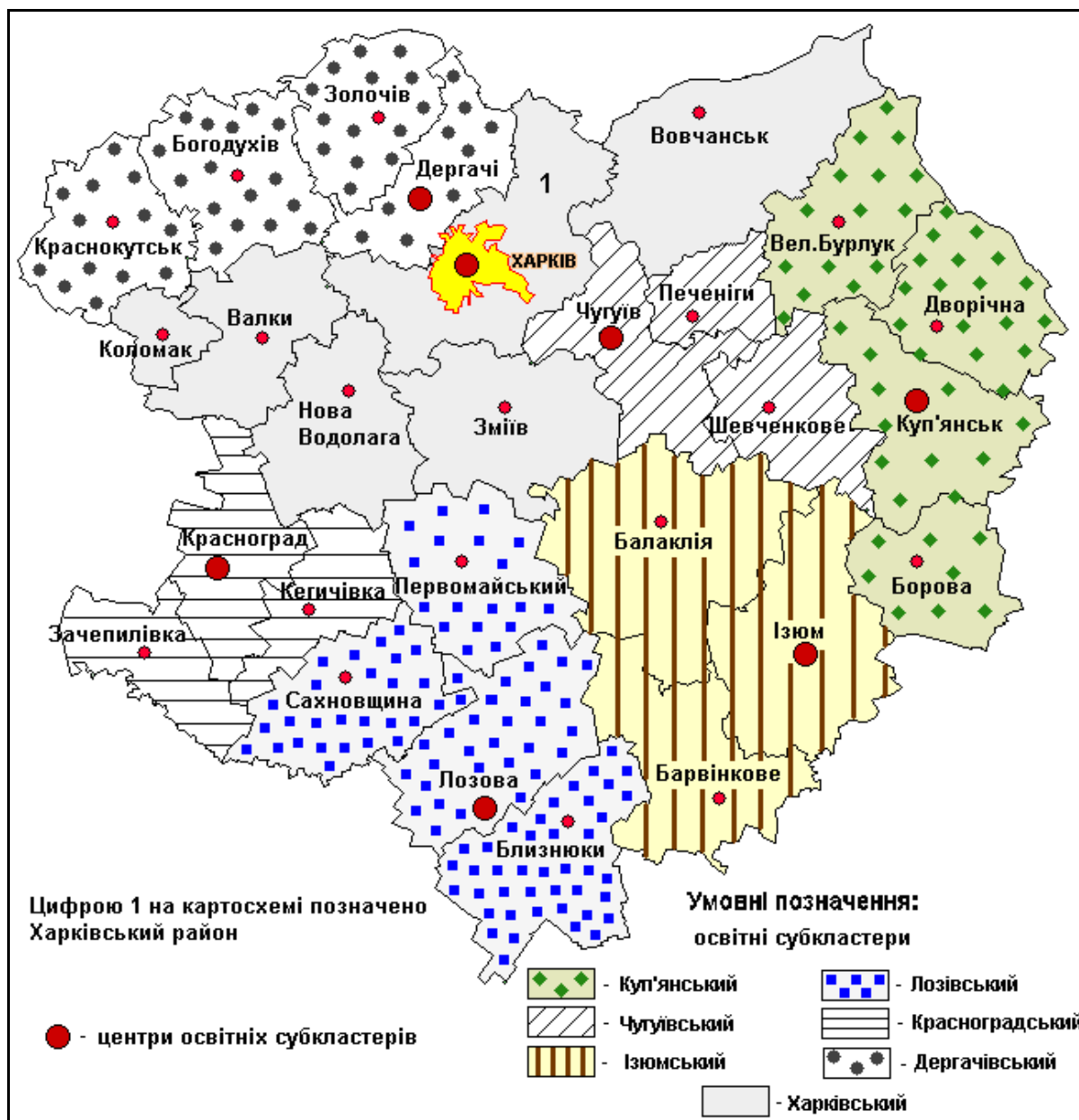

Рис. 3.18. Освітні субкластери Харківської області [32, 33]

У сучасному суспільстві формування кластерів виступає важливим інструментом його економічного і соціального розвитку. Чисельність кластерних ініціатив швидко розповсюджується по всьому світу. Така тенденція, на нашу думку, відображає їх ефективність і життєздатність. Засновник кластерної теорії Майкл Портер [117] підкреслює, що взаємовигідне співробітництво супутніх галузей і суспільних інститутів можуть суттєво підвищити національну і регіональну конкурентоспроможність. Таким чином, виділені в результаті районування освітні округи можуть бути основою для формування у межах Харківської області у найближчій перспективі освітніх субкластерів. Під *освітнім субкластером* (ОСК) слід розуміти сукупність НЗ всіх типів, ступенів та рівнів акредитації, які розташовані в межах кількох

адміністративних районів, що надають населенню освітні послуги дошкільної, загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної і вищої освіти на субрегіональному рівні та відрізняються своєю освітньою спеціалізацією. Назви ОСК отримали від населених пунктів, які визначені їх центрами, а це міста, що є освітніми центрами регіонального рангу або освітніми вузлами [32].

До складу більшості ОСК входить переважно 3-4 адміністративні райони. Виключенням є тільки Харківський ОСК, який нараховує у своєму складі шість районів та місто Харків. Це пов'язано з кількома чинниками. Зокрема, території, що входять до складу Харківського ОСК, мають територіальну близькість до обласного центру міста Харкова, зручне транспортне сполучення з ним та знаходяться у зоні його безпосереднього впливу (рис. 3.19).

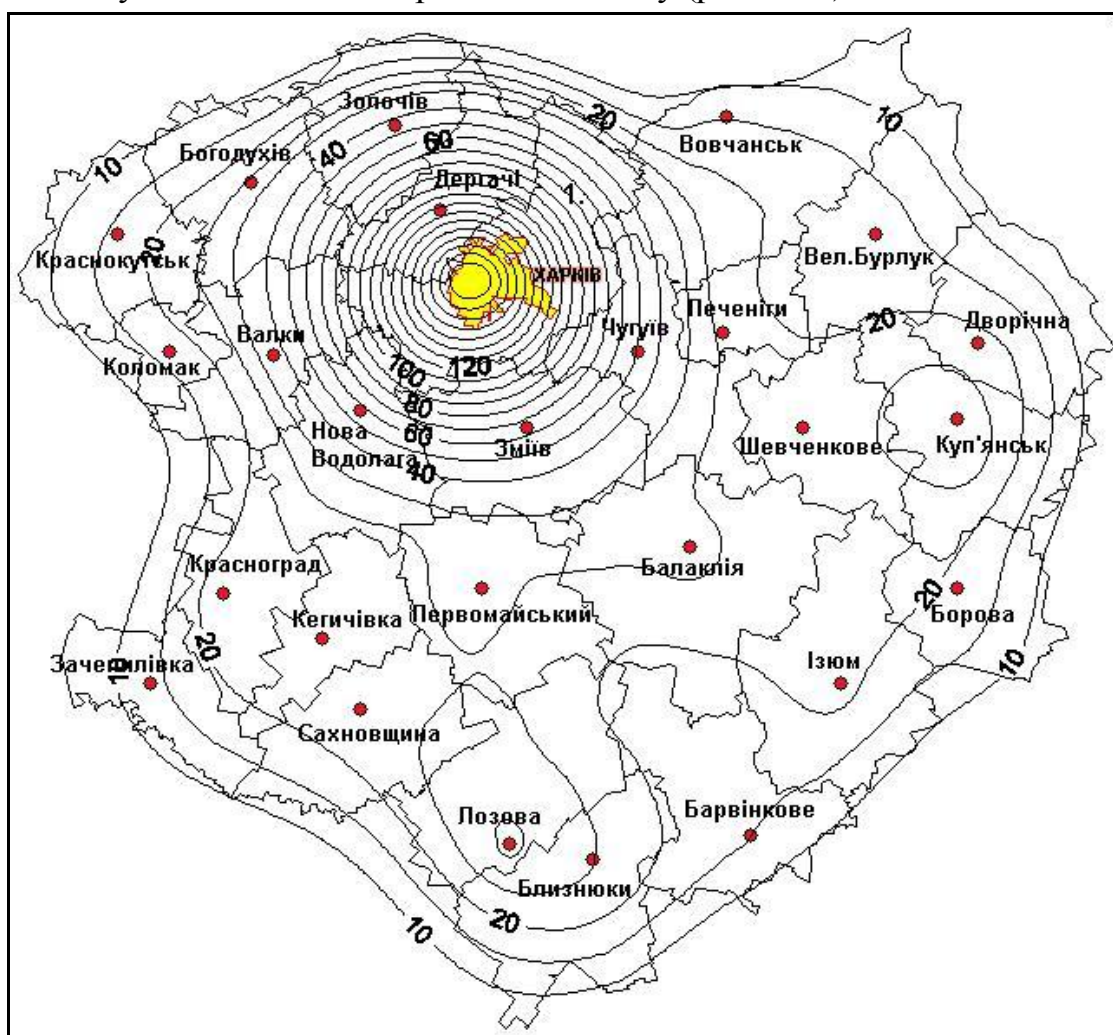

Рис. 3.19. Модель поверхні впливу системи освіти м. Харкова [32, 33]

До складу більшості ОСК увійшли райони з низьким та середнім рівнем розвитку СО та території з I і II функціональним типом освітніх підсистем (табл. 3.6). Для виділених ОСК був визначений наближений рівень їх початкового

розвитку, який визначався за кількістю територій, що входять до його складу з низькими рейтинг-показниками рівня розвитку СО та I і II функціональним типом освітніх підсистем, де відсутні ПТНЗ та ВНЗ (табл. 3.7).

Найбільші диспропорції у розвитку первинних освітніх підсистем (дошкільної та загальної середньої освіти) спостерігаються у межах Вовчанського та Шевченківського районів, які входять до складу Харківського та Чугуївського ОСК. Саме ці території потрапили до групи з низьким розвитком дошкільної та загальної середньої освіти і першочергово потребують оптимізації мережі саме цих освітніх підсистем.

Таблиця 3.6

Склад освітніх субкластерів Харківської області

Освітні субкластери	Кількість міст та районів, що входять до складу освітнього субкластера	Міста та райони, що входять до складу освітнього субкластера			
		Райони з низьким рівнем розвитку СО	Райони з середнім рівнем розвитку СО	Райони з достатнім рівнем розвитку СО	Райони з високим рівнем розвитку СО
Куп'янський	4	Великобурлуцький, Борівський, Дворічанський		Куп'янський	-
Чугуївський	3	Печенізький, Шевченківський		Чугуївський	-
Ізюмський	3	-	Барвінківський, Балаклійський	Ізюмський	-
Лозівський	4	Близнюківський, Сахновщинський	Первомайський	Лозівський	-
Красноградський	3	Зачепилівський	Кегичівський	Красноградський	-
Дергачівський	4	-	Богодухівський, Золочівський, Краснокутський	Дергачівський	-
Харківський	7	Коломацький, Валківський	Зміївський, Вовчанський	Нововодолазький, Харківський	місто Харків

Нововодолазький (Харківський ОСК) та Зачепилівський (Красноградський ОСК) райони отримали низькі рейтингові бали за рівнем розвитку дошкільної освіти і невисокі – за рівнем розвитку загальної середньої освіти. В той же час Дворічанський (Куп'янський ОСК), Краснокутський та Золочівський (Дергачівський ОСК) райони одержали низькі рейтингові бали за рівнем розвитку загальної середньої освіти та невисокі – за рівнем розвитку дошкільної освіти. Богодухівський (Дергачівський ОСК), Великобурлуцький (Куп'янський ОСК), Печенізький (Чугуївський ОСК) та Сахновщинський

(Лозівський ОСК) райони опинилися у групі з середнім рівнем розвитку первинних освітніх підсистем і також потребують удосконалення мережі ДНЗ та ЗНЗ. Крім того, до складу п'яти ОСК (Харківського, Куп'янського, Чугуївського, Лозівського, Красноградського) увійшли райони, де взагалі відсутні ПТНЗ, а ВНЗ I-IV р. а. розташовані переважно у центрах ОСК.

Таблиця 3.7

Наближений рівень розвитку освітніх кластерів на момент їх виділення
(складено за даними рейтингового оцінювання дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти)

Освітні субкластери	Кількість районів, що входять до складу освітнього субкластера				Загальна сума	Приведений показник загальної суми до кількості районів, що входять до складу освітнього субкластера
	з низьким рівнем розвитку дошкільної освіти	з низьким рівнем розвитку загальної середньої освіти	відсутні заклади ПТНЗ	відсутні ВНЗ		
Куп'янський		1	2	3	6	1,5
Чугуївський	1	1	1	2	5	1,6
Ізюмський				2	2	0,6
Лозівський		1	1	3	5	1,25
Красноградський	1		1	2	4	1,3
Дергачівський		2		2	4	1
Харківський	2	1	2	3	8	1,14

Важливою умовою виділення ОСК є визначення їхньої освітньої спеціалізації. Особливо це стосується периферійних територій, які знаходяться на значній відстані від обласного центру – міста Харкова. Зрозуміло, що саме в Харківському ОСК освітня спеціалізація буде найбільш різноманітною. Для ОСК, що знаходяться у безпосередній близькості до Харкова (Дергачівський та Чугуївський ОСК), не виправданим є функціонування НЗ, що готують спеціалістів для різних галузей промисловості, АПК, транспорту, соціальної сфери, оскільки їхньою підготовкою займаються НЗ Харківського ОСК. У той же час, для Куп'янського, Ізюмського, Лозівського та Красноградського ОСК власна освітня спеціалізація відіграє важливу роль у забезпеченні цих територій фахівцями різних професій. Спеціалізація ОСК наведена у таблиці 3.8.

Спеціалізація освітніх субкластерів Харківської області

Освітні субкластери	Спеціалізація освітніх субкластерів	Райони, що входять до складу освітнього субкластеру	Освітня спеціалізація локальних (районних) СО, що входять до складу освітнього субкластеру*
<i>Дергачівський</i>	Підготовка фахівців для: - гірничо-хімічної промисловості; - харчової промисловості; - АПК та приватних с/г господарств; - медичної галузі; - туристсько-рекреаційної інфраструктури	Богодухівський	Підготовка фахівців для: - харчової промисловості (КР); - медичної галузі (МС)
		Дергачівський	Підготовка фахівців для АПК (МС)
		Золочівський	Підготовка фахівців для приватних с/г господарств (КР)
		Краснокутський	Підготовка фахівців для: - гірничо-хімічної промисловості (КР-МС); - туристсько-рекреаційної інфраструктури (МС)
<i>Ізюмський</i>	Підготовка фахівців для: - вугільної та газової промисловості; - гірничо-хімічної промисловості; - точного машинобудування; - промисловості будівельних матеріалів; - АПК; - лісового та водного господарства; - медичної галузі; - туристсько-рекреаційної інфраструктури; - сфери послуг	Барвінківський	Підготовка фахівців для: - вугільної (МС); - промисловості та АПК (КР)
		Балаклійський	Підготовка фахівців для: - газової промисловості (МС); - промисловості будівельних матеріалів (КР)
		Ізюмський	Підготовка фахівців для: - гірничо-хімічної промисловості (КР); - точного машинобудування (Б); - лісового та водного господарства (КР-МС); - медичної галузі (МС); - туристсько-рекреаційної інфраструктури (МС); - сфери послуг (КР)

<i>Красноградський</i>	Підготовка фахівців для: - газової промисловості; - харчової промисловості; - автомобільного та залізничного транспорту; - АПК та приватних с/г господарств; - медичної та освітньої галузей; - сфери послуг	Зачепилівський	Підготовка фахівців для АПК та приватних с/г господарств (КР)
		Кегичівський	Підготовка фахівців для: - газової промисловості (КР); - харчової промисловості (КР)
		Красноградський	Підготовка фахівців для: - автомобільного та залізничного транспорту (МС); - медичної та освітньої галузей (Б); - сфери послуг (КР)
<i>Куп'янський</i>	Підготовка фахівців для: - машинобудування; - харчової промисловості; - промисловості будівельних матеріалів; - автомобільного та залізничного транспорту; - АПК; - лісового та водного господарства; - медичної та освітньої галузей; - сфери послуг	Великобурлуцький	Підготовка фахівців для АПК (КР)
		Борівський,	Підготовка фахівців для водного господарства (КР)
		Дворічанський	Підготовка фахівців для лісового господарства (КР)
		Куп'янський	Підготовка фахівців для: - машинобудування (МС); - промисловості будівельних матеріалів (КР); - харчової промисловості (КР-МС); - автомобільного та залізничного транспорту (МС-Б); - медичної та освітньої галузей (Б); - сфери послуг (КР)
<i>Лозівський</i>	Підготовка фахівців для: - транспортного машинобудування; - хімічної промисловості; - промисловості будівельних матеріалів; - харчової промисловості; - автомобільного, залізничного та трубопровідного транспорту; - АПК та приватних с/г господарств; - водного господарства; - медичної, освітньої та духовної сфери	Близнюківський	Підготовка фахівців для приватних с/г господарств (КР)
		Лозівський	Підготовка фахівців для: - транспортного машинобудування (МС); - автомобільного, залізничного та трубопровідного транспорту (КР-МС); - медичної, освітньої та духовної сфери (Б)
		Первомайський	Підготовка фахівців для: - хімічної промисловості(МС); - харчової промисловості (КР); - промисловості будівельних матеріалів (КР)
		Сахновщинський	Підготовка фахівців для: - АПК (КР); - водного господарства (КР),

<i>Харківський</i>	Підготовка фахівців майже для всіх галузей суспільного виробництва	Валківський	Підготовка фахівців для АПК (КР)
		Вовчанський	Підготовка фахівців для: - легкої промисловості (КР-МС); - АПК (КР); - медичної сфери (МС)
		Зміївський	Підготовка фахівців для: - газової промисловості (КР-МС); - теплової енергетики (МС)
		Коломацький	Підготовка фахівців для приватного сектора економіки (КР)
		Нововодолазький	Підготовка фахівців для АПК (КР-МС)
		Харківський	Підготовка фахівців для: - порцеляно-фаянсової промисловості (КР-МС); - меблевої промисловості (КР-МС); - залізничного транспорту (МС); - АПК (Б-С-М)
		місто Харків	Підготовка фахівців майже для всіх галузей суспільного виробництва (КР-МС-Б-С-М)
<i>Чугуївський</i>	Підготовка фахівців для: - теплової енергетики; - загального машинобудування; - меблевої та харчової промисловості; - АПК; - лісового та водного господарства; - туристсько-рекреаційної інфраструктури	Печенізький	Підготовка фахівців для: - водного господарства (КР); - туристсько-рекреаційної інфраструктури (КР)
		Чугуївський	Підготовка фахівців для: - теплової енергетики (МС); - загального машинобудування (МС); - меблевої промисловості (КР); - харчової промисловості (КР); - лісового господарства (Б)
		Шевченківський	Підготовка фахівців для АПК (КР)

Пояснення до таблиці:

* у четвертому стовпчику у дужках зазначено освітньо-кваліфікаційний рівень, за яким варто проводити підготовку фахівців за вказаними професіями: КР – кваліфікований робітник; МС – молодший спеціаліст; Б – бакалавр; С – спеціаліст; М – магістр

Створення ОСК у межах Харківської області дозволить більш ефективно управляти локальними СО, зменшити внутрішньо регіональні диспропорції у розвитку СО та сприятиме задоволенню потреб населення в отриманні якісної освіти. Однак для їх ефективного функціонування необхідним є розробка перспективних планів оптимізації локальних СО, що входять до складу ОСК. Важливо чітко визначити ієрархію повноважень між освітніми пунктами, центрами та вузлами, які розташовані в межах виділених ОСК. Визначення спеціалізації ОСК дозволить знайти освітню нішу РСО Харківської області у межах національного та європейського освітнього простору.

3.3. Рекомендації щодо удосконалення регіональної системи освіти

Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства висуває нові вимоги до СО. У реаліях сьогодення вона представляє собою систему державних, комунальних, приватних і громадських освітньо-виховних закладів, установ та організацій, які забезпечують єдність, наступність та взаємозв'язок всіх компонентів, ланок і підсистем цілісної СО та задовольняють потреби суспільства і окремої особистості в професійній підготовці та задоволенні інших освітніх потреб. Важливим завданням СО є формування та створення умов для всебічного і гармонійного розвитку особистості незалежно від її віку, раніше отриманої професії, місця проживання, але з обов'язковим урахуванням її індивідуальних здібностей, мотивації, інтересів, ціннісних орієнтирів тощо.

Інтелектуалізація суспільства уже сьогодні висуває нові вимоги до професійної підготовки людини, її фахових компетентностей та особистих здібностей. Цей процес буде продовжуватись і у подальшому, вимагаючи від людини отримання нових знань, умінь, навичок протягом всього її свідомого життя. Відповідним чином має реагувати на ці неминучі зміни СО, забезпечуючи потрібний суспільству рівень кваліфікації трудових ресурсів, враховуючи при цьому індивідуальний підхід до кожної людини. Ці потреби особистості та суспільства в цілому може забезпечити тільки гнучка СО, яка має оперативно реагувати на інноваційні зміни, що відбуваються у сучасному соціумі. Однак, її консервативність нерідко заважає оперативному реагуванню на новітні виклики інформаційного суспільства, що знижує мобільність та конкурентоздатність населення [29].

Регіональна система освіти є невід'ємною частиною національної СО. Реалії сьогодення вимагають кардинальних якісних структурних змін СО, які б

не тільки відповідали сучасним викликам інформаційної цивілізації, а й забезпечили її інноваційний розвиток на найближчу перспективу.

СО є сферою довгострокового вкладення капіталу і зворотній ефект виникає тільки через 15-20 років [143]. Переважна більшість закладів освіти мають державну форму власності. Однак, приналежність СО до сфери духовного виробництва деяким чином обмежує її ефективне функціонування через недостатнє державне фінансування. У табл. 3.9 наведені деякі показники фінансування системи освіти в Україні за період 2000 – 2013 рр.

Таблиця 3.9

Фінансування системи освіти України у 2000-2013 роках

(складено за даними [127])

	Загальні видатки зведеного бюджету (млн. грн.)	Видатки на освіту всього (млн. грн.)	Видатки на освіту у % до загального обсягу видатків	Видатки у % до ВВП
2000	48148,6	7085,5	14,7	4,2
2003	75792,5	14977,7	19,8	5,6
2004	101282,6	18319,7	18,1	5,3
2005	141989,5	26801,8	18,9	6,3
2006	175284,3	33785,0	19,3	6,3
2007	226054,4	44333,6	19,6	6,2
2010	377842,8	79826,0	21,1	7,4
2011	416853,6	86253,6	20,7	6,6
2012	492454,7	101560,9	20,6	7,0
2013	359044,5	75951,8	21,2	7,3

Аналіз табл. 3.9 свідчить про те, що до 2012 року включно загальні видатки на фінансування освіти дещо збільшувались. Однак, постійна і досить висока інфляція залишає фінансування СО практично на незмінному рівні. Тож при проведенні реформування СО варто враховувати дану обставину.

СО є невід’ємною частиною соціуму і саме людина формує запит на освітні послуги, громадську думку про її структуру і організацію. Від чисельності населення залежить кількість НЗ, територіальна та функціональна структура регіональної СО. Таким чином, реформи СО повинні також враховувати поточну демографічну ситуацію [29].

Неможливо провести ефективне реформування СО і без урахування сучасного стану ринку праці. Поява і розвиток нових видів діяльності, обумовлених інноваційним прогресом суспільства, вимагає від СО підготовки фахівців за новими спеціальностями, за якими спостерігається певний дефіцит спеціалістів на ринку праці.

Для оптимізації функціональних параметрів СО запропоновано внести окремі структурні зміни до існуючої моделі СО, які дозволять підвищити її ефективність, як на національному, так і на регіональному рівнях (рис. 3.20) [33]. Зокрема, дошкільну освіту діти можуть отримувати не тільки в спеціалізованих закладах, а й в домашніх умовах. За бажанням батьків це може тривати до досягнення дитиною п'ятирічного віку. Але останній рік перед школою кожна дитина має пройти дошкільну підготовку у стаціонарних ДНЗ і скласти освітній тест, за результатами якого вона має право продовжити навчання у початковій школі. У відповідності до отриманих результатів у школах варто формувати класи для дітей з різними рівнями знань. Запровадження обов'язкового однорічного навчання у стаціонарних ДНЗ дозволить краще підготувати дитину до школи, а запровадження тестування дасть можливість підвищити навчальну мотивацію особистості. Таким чином, загальна тривалість дошкільної освіти має бути на рівні п'яти років.

Тривалість навчання для здобуття початкової та базової загальної освіти запропоновано залишити без змін на рівні 4 та 5 років відповідно. Однак, завершення навчання у початковій школі також варто підтверджувати освітнім тестом, результати якого нададуть право дитині обирати тип навчального закладу для здобуття подальшої освіти. Це може бути звичайна школа або ЗНЗ нового типу – гімназія, ліцей або колегіум, які найбільш вдало забезпечують творчий розвиток особистості [33].

Отримання базової загальної освіти необхідно завершувати письмовим тестуванням, а не екзаменом, як передбачено існуючою моделлю СО, з одержанням свідоцтва про здобуття допрофесійної освіти.

Здобуття повної загальної середньої освіти слід поєднати з отриманням первинної професії, яку можна одержувати у ЗНЗ III ступеня або у ВНЗ I р. а. Також варто підняти рівень обов'язкової освіти з повної середньої до початкової вищої. Ця пропозиція мотивована тим, що формування інформаційного суспільства, яке відбувається в світі та в Україні, обумовлене реальним зростанням професійних вимог до трудових ресурсів і потребує більш високого інтелектуального рівня підготовки фахівців. Запропонована інновація передбачає реорганізацію ПТО у ВНЗ I р. а. та обов'язкове отримання певної

професії за освітньо-кваліфікаційним рівнем «кваліфікований робітник». Для держави це дозволить певною мірою вирішити проблему забезпечення ринку праці робітничими кадрами, дефіцит яких з кожним роком зростає, підвищити рівень мобільності робочої сили, стимулювати зростання інтелектуального потенціалу суспільства, а для людини – визначитись зі своїми подальшими життєвими та освітніми пріоритетами [33].

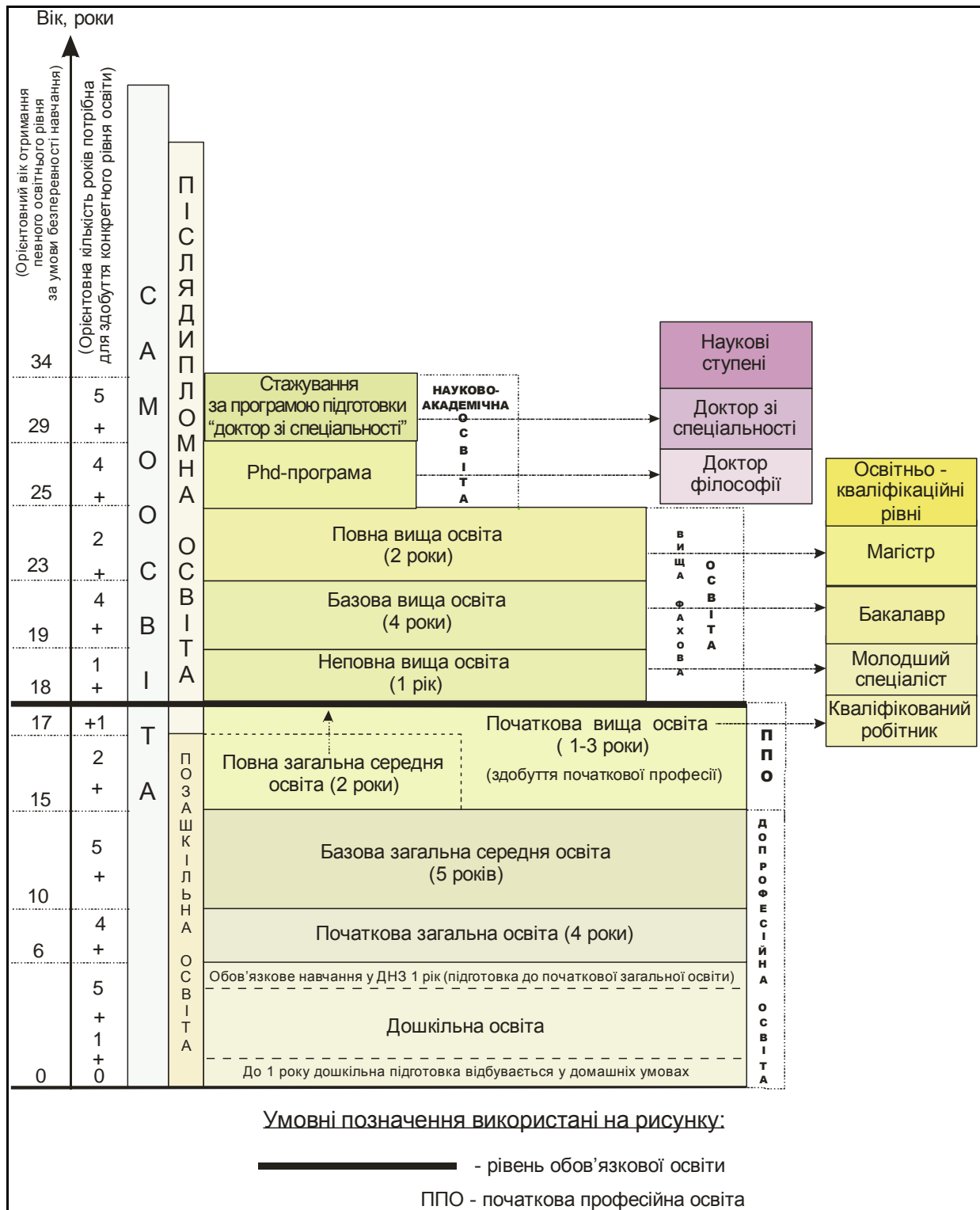

Рис. 3.20. Структурні зміни формальної системи освіти [33]

Подальше навчання має на меті отримання більш високого ступеня професійної майстерності, яким є вища фахова освіта. Вона передбачає здобуття відповідного рівня вищої освіти за певним фахом, з отриманням дипломів освітньо-кваліфікаційних рівнів молодшого спеціаліста (1 рік), бакалавра (4 роки), та магістра (5-6 років). Інтеграція України у Європейський освітній простір, яка відбувається у рамках Болонського процесу, вимагає приведення структури національної СО до єдиних європейських стандартів. Це потребує скасування освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст», який існує в Україні з радянського періоду та запровадження лише освітньо-кваліфікаційних рівнів «бакалавр» та «магістр».

Серед структурних змін СО також необхідно запровадити більш чіткий розподіл між ВНЗ, які здійснюють підготовку фахівців за конкретним освітньо-кваліфікаційним рівнем. Зокрема, ВНЗ I р. а. повинні готувати спеціалістів тільки за освітньо-кваліфікаційним рівнем – «кваліфікований робітник», ВНЗ II р. а. – «молодший спеціаліст», ВНЗ III та IV р. а. – «бакалавр» та «магістр». Найбільш здібна та талановита молодь, після закінчення магістратури, може продовжити навчання на здобуття наукового ступеня «доктор філософії» за програмою Phd-підготовки, отримання якого передбачено Болонською угодою. Запропоновані зміни щодо функціонування СО здатні підвищити ефективність існуючої в Україні освітньої моделі та забезпечити подальший інноваційний розвиток не тільки СО, а й – соціальний прогрес всього українського суспільства [33].

Формування сучасної моделі СО не обмежується тільки функціональними та інституціональними змінами на загальнодержавному рівні, а також потребує удосконалення та оптимізації СО на регіональному рівні.

Проведений просторово-часовий аналіз СО Харківського регіону та виявлені особливості її функціонування дозволяють запропонувати наступні рекомендації щодо її удосконалення. Зокрема, *стосовно подальшого розвитку дошкільної освіти:*

- необхідно підвищити відсоток охоплення дітей віком до 6 років дошкільною освітою, особливо у сільській місцевості;
- для зниження витрат на утримання малокомплектних ДНЗ слід створювати НВК;
- варто розробити комплексну регіональну програму зі створення освітніх кущів для організації підвозу дітей з населених пунктів, де відсутні ДНЗ до центрів освітніх кущів;

- враховуючи можливості регіонального та місцевих бюджетів, варто довести співвідношення «ДНЗ-сільська рада» мінімум до одного закладу дошкільної освіти у кожній сільській раді, але з урахуванням особливостей демографічної ситуації в них;
- розглянути можливість створення у сільській місцевості мережі ДНЗ за типом «домашній дитячий садок», коли одна сім'я, що має дітей дошкільного віку на базі своєї садиби організовує дошкільну освіту для інших дітей цього населеного пункту.

Відносно подальшого розвитку загальної середньої освіти:

- слід звести до мінімуму мережу малокомплектних ЗНЗ у міських населених пунктах;
- у сільській місцевості варто створювати НВК, які б об'єднували ДНЗ-ЗОШ I ступеня або ДНЗ-ЗОШ II ступеня;
- продовжити втілення програми «Шкільний автобус» для організації доставки учнів шкільного віку з населених пунктів, у яких відсутні ЗНЗ до центрів освітніх кущів;
- розробити програму переходу старшої школи на профільне навчання із закріпленням певної спеціалізації шкіл.

Можливі сценарії подальшого розвитку професійно-технічної освіти:

- підвищення обов'язкового рівня освіти населення з загальної середньої до отримання первинної професії;
- повна відміна ПТО з передачею її функцій ВНЗ I р. а.;
- за умови збереження профтехосвіти, як підсистеми національної СО, створення інтегрованих освітньо-виробничих структур «ПТНЗ – ВНЗ – підприємство» з однаковим профілем підготовки фахівців для певної галузі суспільного виробництва.

Удосконалення мережі ВНЗ має полягати у наступному:

- запровадити чіткий розподіл між ВНЗ щодо підготовки фахівців у них за конкретними освітньо-кваліфікаційними рівнями;
- провести реструктуризацію тих ВНЗ, які готують фахівців за однаковими напрямками підготовки;
- обмежити ліцензований набір до ВНЗ за тими напрямками підготовки, за якими спостерігається перенасичення фахівців на ринку праці;
- переглянути кількість національних університетів та зменшити їх чисельність в Україні до 25-30 одиниць, надавши їм право бути системоформуючими ядрами інтеграційних освітніх комплексів;

- створювати інтеграційні освітні комплекси (рис. 3.21), які складаються з кількох НЗ різних р. а., мають однакові напрями підготовки і включають до свого складу один ВНЗ IV р. а., структурними підрозділами якого є ВНЗ нижчого (I, II, III) р. а. та ПТНЗ (за умови збереження профтехосвіти);
- розробити схему освітнього районування Харківського регіону для удосконалення управління РСО та оптимізації мережі існуючих НЗ [33].

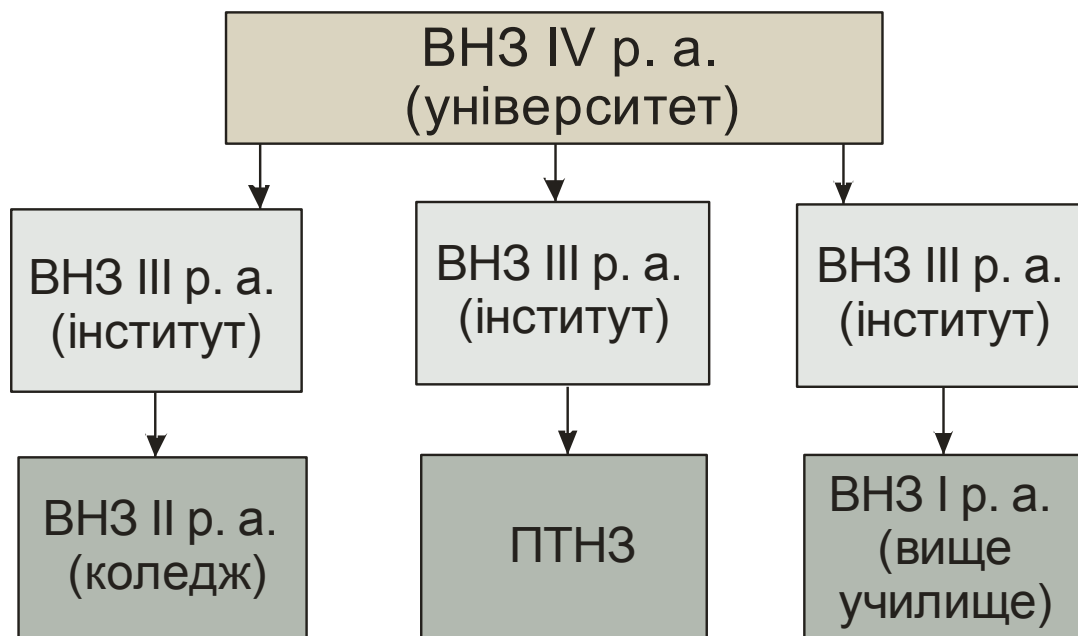

Рис. 3.21. Компонентна структура інтеграційного освітнього комплексу [33]

Проведене рейтингове оцінювання, групування та районування регіональної СО дозволили виділити в межах Харківської області освітні субкластери та визначити їх спеціалізацію, що може розглядатись як один з важливих шляхів просторової оптимізації регіональної РСО.

ВИСНОВКИ

Українське суспільство сьогодні знаходиться у стані пошуку нових шляхів розвитку системи освіти з урахуванням особливостей світових процесів інтеграції та регіоналізації. Це спонукає до активізації проведення комплексних суспільно-географічних досліджень системи освіти, як на національному, так і на регіональному рівнях.

Результати дослідження системи освіти Харківського регіону дозволили зробити ряд висновків, що полягають у наступному.

З точки зору суспільної географії *система освіти* представляє сукупність навчальних закладів різних ступенів, рівнів, типів і форм власності всіх освітніх підсистем, які надають освітні послуги населенню в межах певного освітнього простору та, взаємодіючи з установами їх обслуговування, утворюють єдину систему освіти, цілісність якої забезпечується ефективною системою управління та взаємозв'язками і відносинами зі спорідненими установами, підприємствами і організаціями (методичними, науково-методичними, науково-виробничими, науковими), які сприяють модернізації навчально-виховного процесу та підвищенню ефективності функціонування системи освіти. Аналіз системи освіти з позицій системного підходу дозволяє визначити її як відкриту, ієрархічну, багаторівневу, універсальну систему, що динамічно розвивається, а її цілісність забезпечується прямими та зворотними інформаційними зв'язками, потоками речовин та енергії.

Виділення нових функцій освіти у сучасному суспільстві та аналіз її просторових особливостей дозволили розширити поняття «система освіти», «регіональна система освіти», «освітній субкластер» з позицій суспільної географії. Уточнення змісту освітнього простору дозволило виділити та обґрунтувати п'ять його ієрархічних рівнів – глобальний, континентальний, національний, регіональний та локальний. У межах загальнодержавного освітнього простору виділено чотири рівні просторової організації системи освіти – локальний, регіональний, макрорегіональний та загальнодержавний.

Регіональна система освіти є складовою частиною суспільного комплексу регіону. Її територіальна структура представлена освітніми пунктами, округами, освітніми центрами локального, субрегіонального та регіонального рангів, а також освітніми вузлами I та II порядків, які забезпечують надання якісних і доступних освітніх послуг фізичним та юридичним особам у межах адміністративної області. Освітніми центрами регіонального рангу у межах

Харківської області є міста Красноград, Лозова, Ізюм, Куп'янськ, Чугуїв, Вовчанськ, Богодухів, освітнім вузлом – місто Харків.

Функціонування регіональної системи освіти характеризується багатоплановими внутрішніми та зовнішніми зв'язками, які вирізняються надзвичайною складністю і різноманітністю. Внутрішні зв'язки існують між всіма підсистемами регіональної системи освіти, що забезпечує її цілісність. Зовнішні зв'язки система освіти має з довкіллям, господарством, системою розселення населення, наукою та іншими соціальними системами.

Розвиток та ефективне функціонування регіональної системи освіти та формування мережі навчальних закладів залежить від ряду зовнішніх та внутрішніх чинників. У реаліях сьогодення головними зовнішніми чинниками, що впливають на функціонування регіональної системи освіти є глобалізація та регіоналізація. Серед внутрішніх чинників суттєвий вплив на організацію, функціонування і розвиток регіональної системи освіти здійснюють історичні, демографічні, економічні, інституціональні, соціальні та природні чинники.

Запропонована методика суспільно-географічного дослідження системи освіти регіону представлена концептуально-методичним, оціночним, аналітичним та інтерпретаційно-підсумковим блоками. Просторово-часовий аналіз системи освіти Харківської області виконано на основі використання загальнонаукових та конкретно наукових методів дослідження. Застосування методики визначення просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів та побудови полів інтегральної функції впливу (ІФВ-моделювання) дозволило встановити територіальні особливості системи освіти регіону.

На основі аналізу становлення та розвитку системи освіти в Харківській області виділено шість етапів, які охоплюють значний історичний проміжок часу, від зародження освітніх процесів у XVII ст. до теперішнього часу. Переломні моменти у розвитку регіональної системи освіти пов'язані з формуванням професійної освіти та заснуванням у Харкові університету.

Проведений аналіз сучасного стану системи освіти Харківської області дозволив встановити її територіальні особливості, а також кількісні і якісні зміни, які відбулися за останні роки. Зокрема, в області спостерігається суттєве скорочення мережі дошкільних навчальних закладів та чисельності дітей в них, що пов'язано з демографічною ситуацією в регіоні. Мережа загальноосвітніх навчальних закладів в Харківській області зазнала несуттєвих змін, однак, чисельність учнів у цій підсистемі скоротилась істотно, що також пов'язано з демографічною ситуацією та віковою структурою населення. Кількість професійно-технічних навчальних закладів в області за останні роки

залишилась незмінною, проте спостерігається зменшення контингенту студентів та слухачів у них, що пояснюється зниженням престижу робітничих професій у суспільстві. Кількість ВНЗ I-II р. а. за досліджуваний період в області скоротилась, а ВНЗ III-IV р. а. – зросла. Чисельність студентів у ВНЗ I-II р. а. протягом 1990/91 – 2013/14 н. р. зменшилась, а у ВНЗ III – IV р. а. до 2007/08 н. р. мала тенденцію до зростання, однак у наступний період чисельність студентів скоротилась.

Проведено типізацію районів Харківської області за функціональним типом освітніх підсистем, що дало змогу виділити чотири типи локальних систем освіти: I тип – з базовою освітою; II тип – з базовою та професійно-технічною освітою; III тип – з базовою, професійно-технічною та неповною вищою освітою; IV тип – з базовою, професійно-технічною та повною вищою освітою.

Виконано рейтингове оцінювання рівня розвитку освітніх підсистем (дошкільної, загальної середньої, професійно-технічної та вищої освіти), що дозволило провести групування локальних систем освіти у межах Харківської області та виділити групи з низьким (10 районів), середнім (9 районів), достатнім (8 районів) та високим (місто Харків) рівнями розвитку системи освіти.

Запропоновано в межах Харківського регіону виділити сім освітніх субкластерів з певною освітньою спеціалізацією – Дергачівський, Ізюмський, Красноградський, Куп'янський, Лозівський, Харківський та Чугуївський. Це дозволить оптимізувати мережу закладів регіональної системи освіти у відповідності до сучасного соціального замовлення.

Визначено зони впливу локальних систем освіти на основі аналізу просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів. З цією метою побудовані поля інтегральної функції впливу та встановлено, що у територіальній структурі регіональної системи освіти помітна значна роль таких міст, як Харків, Лозова, Куп'янськ, Красноград, Ізюм.

Реформування та оптимізація регіональної системи освіти Харківської області потребує не тільки вирішення існуючих проблем удосконалення мережі закладів освіти, а й інституціональних змін у структурі формальної освіти на загальнодержавному рівні. Окремі зміни компонентної та функціональної структури системи освіти враховують вимоги сучасного суспільства і передбачають наступні трансформації:

- запровадження обов'язкової дошкільної освіти у стаціонарних дошкільних навчальних закладах (не менше ніж 1 рік);

- підвищення рівня обов'язкової освіти із загальної середньої до початкової вищої;
- реорганізація підсистеми професійно-технічної освіти;
- зміна системи підготовки наукових кадрів у відповідності до Болонської угоди.

Виділення спеціалізованих освітніх субкластерів та створення інтеграційних освітніх комплексів є одним з важливих заходів формування ефективної системи освіти на регіональному рівні, що дозволить диференціювати підходи до планування, функціонування та розвитку локальних (районних) систем освіти, більш повно врахувати територіальні особливості системи освіти Харківської області.

Проведений суспільно-географічний аналіз територіальної та функціональної структури системи освіти Харківської області дозволив виявити наступні проблеми її розвитку:

- недостатнє державне фінансування освітньої сфери регіону;
- недосконала територіальна структура мережі навчальних закладів;
- надмірно централізована система органів управління регіональною системою освіти;
- непропорційність мережі дошкільних та загальноосвітніх навчальних закладів у містах, селищах та сільській місцевості;
- невідповідність обсягів підготовки спеціалістів робітничих професій попиту на регіональному ринку праці;
- застаріла матеріально-технічна база у більшості навчальних закладів;
- недостатньо адаптована до сучасних потреб економіки мережа вищих навчальних закладів;
- дублювання напрямів підготовки спеціалістів кількома вищими навчальними закладами тощо.

Зазначені проблеми суттєво впливають на рівень розвитку регіональної системи освіти Харківської області й мають різний ступінь прояву в межах локальних (районних) систем освіти.

Результати суспільно-географічного дослідження системи освіти Харківської області можуть стати основою для визначення перспективних напрямів та розробки програм розвитку регіональної системи освіти, а також можуть бути використані під час розробки стратегії соціально-економічного розвитку Харківської області.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамов М. А. География сервиса (Сфера обслуживания в СССР) / М. А. Абрамов. – М. : Мысль, 1985 – 255 с.
2. Абрамов М. А. Производство и сфера обслуживания (Размещение, взаимосвязь, комплексное развитие) / М. А. Абрамов. – М. : «Мысль», 1977. – 240 с.
3. Акофф Р. Л. Планирование будущего корпорации / Р. Л. Акофф. – М. : Прогресс, 1985. – 327 с.
4. Алаев Э. Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь / Э. Б. Алаев. – М. : «Мысль», 1983. – 290 с.
5. Алаев Э. Б. Экономико-географическая терминология / Э. Б. Алаев. – М.: «Мысль», 1977. – 200 с.
6. Алексеев А. И. География сферы обслуживания: основные понятия и методы / А. И. Алексеев, С. А. Ковалев, А. А. Ткаченко – Тверь : Тверской государственный университет, 1991. – 117 с.
7. Андрищенко В. П. Неперервна професійна освіта: філософія, педагогічні парадигми, прогноз / [В. П. Андрищенко, І. А. Зязюн, В. Г. Кремень та ін.] ; ред. Кремень В. Г. – К. : Наукова думка, 2003. – 854 с.
8. Астахова Е. В. Трансформация социальных функций высшего образования в современных условиях: учеб. брошюра по социологии образования для магистрантов, аспирантов, преподавателей высш. шк. / Е. В. Астахова. – Харьков, ХГИ «НУА», 1999. – 75 с.
9. Багалея Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905). Истор. монография. В 2-х т. Т. 2. – Репринт.изд. / Д. И. Багалея, Д. П. Миллер – Харьков, 1993. – 982 с.
10. Багалея Д. И. Сочинения, материалы, статьи и заметки, относящиеся к истории Слободской Украины [критико-библиограф. очерк] / Д. И. Багалея. – Харьков, 1890. – 20 с.
11. Байназаров А. М. Проблеми картографування регіональних ланок освітнього комплексу України / А. М. Байназаров // Часопис соціально-економічної географії. – 2007. – № 3 (2). – С. 101-104.
12. Байназаров А. М. Територіальні особливості та проблеми освітньої сфери Харківського регіону / А. М. Байназаров // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – № 5 (2). – С. 188-199.
13. Байназаров А. М. Сучасний стан та перспективи розвитку освітнього комплексу України / А. М. Байназаров // Вісник Харківського національного

університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – 2008. – № 824. – С. 65-71.

14. Баранский Н. Н. Избранные труды. Научные принципы географии / Н. Н. Баранский. – М. : Мысль, 1980. – 239 с.

15. Беккер Г. Человеческое поведение: экономический подход / Гарри Беккер [избранные труды по экономической теории]. – М. : ГУ ВШЭ, 2003. – 596 с.

16. Большой экономический словарь / под. ред. А. Н. Азрилияна. – 5-е изд., доп. и перераб. – М. : Институт новой экономики, 2002. – 1280 с.

17. Важенин С. Г. Социальная инфраструктура народно-хозяйственного комплекса / С. Г. Важенин. – М. : «Наука», 1984. – 172 с.

18. Васерманис Э. К. Прогнозирование развития сферы услуг / Э. К. Васерманис. – Рига : Зинатне, 1990. – 168 с.

19. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. – М. : «Наука», 1988. – 520 с.

20. Вернадский В. И. Начало и вечность жизни / [сост., вступ. ст., коммент. М. С. Бастраковой, И. И. Мочалова, В. С. Неаполитанской] / В. И. Вернадский. – М. : Сов. Россия, 1989. – 704 с.

21. Вірченко П. А. Деякі проблеми просторової організації дошкільної освіти Харківської області / П. А. Вірченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – 2008. – № 804. – С. 148-156.

22. Вірченко П. А. Суспільно-географічна характеристика системи професійно-технічної освіти Харківської області на сучасному етапі розвитку суспільства / П. А. Вірченко // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – № 4 (1). – С. 211-218.

23. Вірченко П. А. Вплив демографічних чинників на функціонування науково-освітнього комплексу Харківської області / П. А. Вірченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – 2006. – № 753. – С. 63-68.

24. Вірченко П. А. Освітній потенціал Харківщини на сучасному етапі розвитку суспільства / П. А. Вірченко // Часопис соціально-економічної географії. – 2007. – № 3 (2). – С. 149-154.

25. Вірченко П. А. Роль і місце системи освіти у загальнонаціональній інфраструктурі / П. А. Вірченко // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – 2009. – № 824. – С. 80-85.

26. Вірченко П. А. Сучасні трансформації національної системи освіти та їх вплив на освітню сферу Харківської області / П. А. Вірченко // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – № 6 (1). – С. 170-177.

27. Вірченко П. А. Якісні та кількісні характеристики професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів III-IV рівня акредитації Харківської області / П. А. Вірченко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців «Регіон – 2008: суспільно-географічні аспекти», Харків : РВВ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. – С. 14-17.

28. Вірченко П. А. Система освіти як об'єкт наукового та суспільно-географічного дослідження / П. А. Вірченко, К. А. Немець // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – № 5 (2). – С. 129-134.

29. Вірченко П. А. Нова модель системи освіти як один із напрямків її реформування на регіональному рівні / П. А. Вірченко, Л. О. Ковтун // Регіон-2009: стратегія оптимального розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2009 р. / Гол. ред. Колегії В. С. Бакіров. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 82-87.

30. Вірченко П. А. Просторова і функціональна структура позашкільної освіти Харківського регіону / П. А. Вірченко // Регіон-2009: стратегія оптимального розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2009 р. / Гол. ред. Колегії В. С. Бакіров. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 256-260.

31. Вірченко П. А. Просторова взаємодія суспільно-географічних об'єктів через визначення зони їхнього впливу на прикладі системи освіти Харківського регіону / П. А. Вірченко // Регіон-2009: стратегія оптимального розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2009 р. / Гол. ред. Колегії В. С. Бакіров. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 236-238.

32. Вірченко П. А. Просторова організація системи освіти регіону (на прикладі Харківської області): автореф. дис. канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна та соціальна географія» / П. А. Вірченко. – Харків, 2010. – 22 с.

33. Вірченко П. А. Просторова організація системи освіти регіону (на прикладі Харківської області): дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Вірченко Павло Анатолійович. – Харків, 2010. – 297 с.

34. Вульфсон Б. Л. Стратегия развития образования на Западе на пороге 21 века / Б. Л. Вульфсон – М. : УРАО, 1999. – 208 с.
35. Гавриленко І. М. Соціологія освіти: навч. посіб. / І. М. Гавриленко, О. Л. Скідін. – Запоріжжя : Этта-Пресс, 1998. – 394 с.
36. Гайрапетян В. Л. Регулювання Євроінтеграційних процесів у сфері освітніх послуг: автореф. дис. канд. економ. наук: спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / В. Л. Гайрапетян. – Донецьк, 2006. – 20 с.
37. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / [гл. ред. А. Ф. Трешников; ред. кол.: Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др.]. – М.: Сов. энциклопедия, 1988. – 432 с.
38. Гершунский Г. С. Философия образования для XXI века. (В поисках практико-ориентированных образовательных концепций) / Г. С. Гершунский – М. : Изд-во «Совершенство», 1998. – 608 с.
39. Гершунский Г. С. Философия образования для XXI века : [учебное пособие для самообразования. Изд. 2-е, переработанное и дополненное] / Г. С. Гершунский. – М. : Педагогическое общество России, 2002. – 512 с.
40. Глоссарий современного образования / [под ред. проф., д-ра ист. наук В. И. Астаховой и чл.-корр. Академии пед. наук Украины А. Л. Сидоренко]. – Харків : «ОКО», 1998. – 272 с.
41. Голиков А. П. Международные экономические термины: словарь-справочник / А. П. Голиков, П. А. Черномаз. – Харків : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2007. – 332 с.
42. Голиков Н. Ф. География инфраструктуры / Н. Ф. Голиков. – К. : Вища школа, 1984. – 124 с.
43. Голиков Н. Ф., Инфраструктурно-территориальный комплекс: (теория, методы, практика) / Н. Ф. Голиков, Б. Я. Двоскин. – Алма-Ата. : Гылым, 1990. – 224 с.
44. Голиков А. П. Економіка України: фактори виробництва, галузева структура, розміщення, тенденції розвитку : [навчальний посібник] / А. П. Голиков, Н. А. Казакова, О. А. Шуба. – Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2005. – 240 с.
45. Голиков А. П. Вступ до економічної і соціальної географії / А. П. Голиков, Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Либідь, 1997. – 320 с.
46. Голиков А. П. Словник-довідник суспільно-географічних термінів / А. П. Голиков, П. О. Черномаз, Н. А. Казакова. – Харків, 2000. – 85 с.

47. Грішнова О. А. Людський капітал: формування в системі світи і професійної підготовки / О. А. Грішнова – К. : Т-во «Знання», КОО, 2001. – 254 с.
48. Грішнова О. А. Вплив рівня освіти на зайнятість: теоретичний та емпіричний аналіз / О. А. Грішнова // Україна: аспекти праці. – 2001. – № 6. – с. 3-11.
49. Голубчик М. М. Теория и методология географической науки : [учеб. пособ. для студентов вузов] / М. М. Голубчик. – М. : Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2005. – 463 с.
50. Дабагян А. В. Некоторые проблемы реформирования системы образования / А. В. Дабагян, А. М. Миайличенко. – Харків : «Форт», 2001. – 320 с.
51. Дзенис З. Е. Методология и методика социально-экономгеографических исследований / З. Е. Дзенис. – Рига : Зинатне, 1980. – 262 с.
52. Долишний М. И. Социально-экономические проблемы непродуцственной сферы / М. И. Долишний. - К. : Наукова думка, 1984. – 214 с.
53. Дошкільні заклади Харківської області у 2007 році: статистичний бюлетень / Головне управління статистики у Харківській області / [відповідальна за випуск Тельнова В. Е].– Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2008. – 60 с.
54. Дошкільні заклади України у 2007 році: статистичний бюлетень / Державний комітет статистики України / [відповідальна за випуск Ірина Калачова].– К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2008. – 82 с.
55. Економічний енциклопедичний словник : [у 2 т.] / [За ред. С. В. Мочерного]. – Львів : Світ, 2006. – Т. 2 – 2006. – 568 с.
56. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України / [головний ред. В. Г. Кремень]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
57. Жамин В. А. Инфраструктура при социализме / В. А. Жамин // Вопросы экономики. – 1977. - № 2. – С. 14 -23.
58. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський – К. : Ін Юре, 2003. – 415 с.
59. Забезпечення якості вищої освіти – важлива умова інноваційного розвитку держави і суспільства // Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання підсумкової колегії Міністерства освіти і науки 1-2 березня 2007 року / [відповідальний за випуск Я. Я. Болубаш]. – Київ, 2007. – 96 с.

60. Загальноосвітні навчальні заклади України на початок 2007/08 навчального року (статистичний бюлетень) / [відповідальна за випуск Ірина Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2008. – 91 с.
61. Зайцев Б. П. Попечители Харьковского учебного округа / Б. П. Зайцев, С. И. Посохов. – Харків : Ун-т внутр. дел, 2000. – 124 с.
62. Заклади позашкільної освіти Харківської області станом на початок 2007 р. : [мережа закладів дошкільної освіти]. – Харків : Обласне управління освіти і науки Харківської ОДА, 2007. – 142 с.
63. Законодавство України про працю: станом на 20.10. 2006 р. / редактор Д. Н. Цапко. – Харків : друкарня ПП Стеценко І. І., – 2006. – 68 с.
64. З турботою про дошкілля // Дошкільне виховання. – 2006. – № 5. – С. 3-5.
65. Інформація про позашкільну освіту Харківщини [Електронний ресурс] : за даними обласного Управління освіти і науки Харківської ОДА. – режим доступу : <http://www.kharkivoda.gov.ua/osvita/show.php?page=5698>.
66. Історія рідного краю (Харківщинознавство) [навчальний посібник] / [Б. П. Зайцев, В. В. Скирда, В. В. Воропаєва, та ін.] – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2002. – 264 с.
67. История городов и сел Украинской ССР. Харьковская область. – Харьков: Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1976. – (серия книг «История городов и сел Украинской ССР» : в 26 т. / [председатель Главной редколлегии: П. Т. Тронько (председатель редколлегии) и др.]. Кн. Харьковская область / [редакционная коллегия тома Н. А. Сероштан (председатель редколлегии) и др.]. – 1976. – 724 с.
68. Каленюк І. С. Освіта в економічному вимірі: потенціал та механізми розвитку / І. С. Каленюк – К. : ТОВ «Кадри», 2001. – 326 с.;
69. Канаев Н. М. Глобализация и высшее образование. Взгляд из ЮНЕСКО / Н. М. Канаев // Философия образования. – 2005. – № 1 (12). – С. 26-31.
70. Катровский А. П. Территориальная организация высшей школы России: монография / А. П. Катровский. – Смоленск : Ойкумена, 2003. – 200 с.
71. Кириченко О. Ефективне фінансування вищої освіти – шлях до конкурентної економіки і відкритого суспільства / О. Кириченко, С. Лаптев, Ю. Неговська // Вища школа. – 2007. – № 4. – С. 23–34.
72. Кременчуцький А. М. Компонентна структура системи освіти / А. М. Кременчуцький, П. А. Вірченко // Наукові пошуки географічної громадськості: вчора, сьогодні, завтра : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 26-28 жовтня 2009 р. / відповідальний редактор Ю. О.

Кисельов. – Луганськ : видавництво ДЗ «ЛНУ ім. Т. Шевченка», 2009. – С. 198-200.

73. Ковалев С.А. Вопросы географии сферы обслуживания населения / С. А. Ковалев // География населения. – М., 1967. – Вып. 1.

74. Комаров М. П. Инфраструктура регионов мира : [учебник] / М. П. Комаров. – СПб. : Изд-во Михайлова В. А., 2000. – 347 с.

75. Конституція України – К. : Преса України, 1997. – 80 с.

76. Кремень В. Г. Освіта і наука України. Шляхи модернізації. (Факти, роздуми, перспективи) / В. Г. Кремень. – К. : Грамота, 2003. – 216 с.

77. Куклін О. В. Економічні аспекти вищої освіти / О. В. Куклін. – К. : Знання України, 2008. – 331 с.

78. Кумбс Филипп Г. Кризис образования в современном мире. Системный анализ / Кумбс Филипп Г. – М. : Прогресс, 1970. – 261 с.

79. Маергойз И. М. Методика мелкомасштабных экономико-географических исследований / И. М. Маергойз. – М. : МГУ, 1981. – 137 с.

80. Марцинкевич В. И. Экономика человека / В. И. Марцинкевич, И. В. Соболева. – М., 1995. – С.178-180.

81. Мельниченко Т. Ю. Освітній комплекс України: сучасний стан і напрями удосконалення територіальної організації: дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / Мельниченко Тетяна Юріївна. – К., 2005. – 202 с.

82. Мельниченко Т. Ю. Освітній комплекс України: сучасний стан і напрями удосконалення територіальної організації: автореф. дис. канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Т. Ю. Мельниченко. – К., 2005. – 21 с.

83. Мельниченко Т. Ю. Сучасний стан і перспективи розвитку освітнього комплексу України в контексті Болонського процесу / Т. Ю. Мельниченко // Український географічний журнал – 2006. – №1. – С. 54-58.

84. Мережа дошкільних навчальних закладів Харківської області [Електронний ресурс] / Головне управління освіти і науки Харківської облдержадміністрації. – 2006. – Режим доступу :

<http://www.kharkivoda.gov.ua/osvita/show.php?page=5204>.

85. Мережа дошкільних, загальноосвітніх та позашкільних закладів освіти Харківської області (станом на 01.09.2008 р.) / Головне управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації. – 2009. – 142 с.

86. Мережа ВНЗ I-II рівнів акредитації Харківської області (станом на лютий 2009 р.) [Електронний ресурс] / Головне управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації. – 2009. – Режим доступу :

<http://www.kharkivoda.gov.ua/osvita/print.php?page=5267>.

87. Мережа ВНЗ III-IV рівнів акредитації Харківської області (станом на лютий 2009 р.) [Електронний ресурс] / Головне управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації. – 2009. – Режим доступу :

<http://www.kharkivoda.gov.ua/osvita/show.php?page=5268>.

88. Меркушева Л. А. География сферы обслуживания населения (теория и методология) / Л. А. Меркушева. – Красноярск : Изд-во Краснояр. Ун-та, 1989. – 184 с.

89. Міста та райони Харківської області в 2012 році : статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією О. Г. Мамонтової]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2013. – 390 с.

90. Мороз С. А. Методология географической науки [навчальний посібник] / С. А. Мороз, В. І. Онопрієнко, С. Ю. Бортник. – К. : Заповіт, 1997. – 333 с.

91. Навроцький О. І. Вища школа України в умовах трансформації суспільства / О. І. Навроцький. – Харків : Основа, 2000. – 240 с.

92. Народне господарство Української РСР у 1990 році [стат. щорічник] / Міністерство статистики УРСР / від. За випуск В. В. Самченко. – К. : Техніка, 1991. – 496 с.

93. Немець К. А. Суспільно-географічні основи інформаційного розвитку соціогеосистем: автореф. дис. д-ра. геогр. наук: спец. 11.00.113 / Немець Костянтин Аркадійович. – К., 2006. – 30 с.

94. Немець К. А. Информационное взаимодействие природных и социальных систем : монография / К. А. Немець. – Харків : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 428 с.

95. Немець К. А. Деякі аспекти функціонування науково-освітнього комплексу Харківської області / К. А. Немець, П. А. Вірченко // Часопис соціально-економічної географії. – 2007. – № 2 (1). – С. 104-108.

96. Немець К. А. Дослідження просторової взаємодії суспільно-географічних об'єктів / К. А. Немець, Л. М. Немець, О. К. Немець // Часопис соціально-економічної географії. – 2009. – № 6 (1). – С. 20-31.

97. Немець К. А. Інтегральна функція впливу суспільно-географічних об'єктів та її застосування у просторовому аналізі / К. А. Немець // Регіон-2009: стратегія оптимального розвитку : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 5-6 листопада 2009 р. / Гол. ред. Колегії В. С. Бакіров. – Харків : РВВ Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, 2009. – С. 37-40.

98. Немец Л. Н. Устойчивое развитие: социально-географические аспекты (на примере Украины) : монография / Л. Н. Немец. – Харьков : «Факт», 2003. – 383 с.

99. Немец Л. М. Аналіз підготовки наукових та науково-педагогічних кадрів у Харківській області за роки незалежності / Л. Н. Немець, П. А. Вірченко // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 70-річчю від часу утворення Луганської області. 27-29 травня 2008 р., м. Луганськ / Відп. ред. Ю. О. Кисельов. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – С. 23-26.

100. Немець Л. М. Просторова організація соціально-географічних процесів в Україні : Монографія / Л. М. Немець, Я. Б. Олійник, К. А. Немець. – Харків : РВВ ХНУ, 2003. – 160 с.

101. Немець Л. М. Суспільно-географічні основи освіти для стійкого розвитку / Л. М. Немець // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – № 4 (1). – С. 79-87.

102. Немець Л. М. Сучасна територіальна організація закладів дошкільної освіти у Сумській області / Л. М. Немець, О. Г. Корнус // Часопис соціально-економічної географії. – 2008. – № 4 (1). – С. 156-161.

103. Олійник Я. Б. Вступ до соціальної географії: навчальний посібник / Я. Б. Олійник, А. В. Степаненко. – К. : Знання, 2000. – 204 с.

104. Олійник Я. Б. Болонський процес і географічна освіта в Україні / Я. Б. Олійник, П. Г. Шищенко // Українській географічний журнал. – 2006. – №1. – С. 51-54.

105. Освіта України. Збірник законів [довідкове видання] / за редакцією Борисенка С. О. – Харків : вид-во «Бурун книга», 2008. – 304 с.

106. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів України на початок 2007/08 навчального року : статистичний бюлетень / [відповідальна за випуск Ірина Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2008. – 197 с.

107. Основні показники діяльності вищих навчальних закладів Харківської області : статистичний збірник / [відповідальна за випуск В. Е. Тельнова]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2008. – 89 с.

108. Отримання освіти в навчальних закладах Харківської області : комплексна економічна доповідь / [відповідальна за випуск В. Е. Тельнова]. – Харків : Головне управління статистики у Харківській області, 2008. – 25 с.

109. Паламарчук А. М. Общественно-территориальные системы (логико-математическое моделирование) / А. М. Паламарчук. – К. : Наукова думка, 1992. – 272 с.

110. Паламарчук М. М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії : посібник для викладачів економічних і географічних факультетів вузів, наукових працівників, аспірантів / М. М. Паламарчук, О. М. Паламарчук. – К. : Знання, 1998. – 416 с.

111. Перелік ВНЗ Харківської області приватної форми власності (станом на лютий 2009 р.) [Електронний ресурс] / Головне управління освіти і науки Харківської обласної державної адміністрації. – 2009. – Режим доступу : <http://www.kharkivoda.gov.ua/osvita/print.php?page=5269>.

112. Перелік ПТНЗ за напрямками підготовки по професіям [Електронний ресурс] / Головне управління освіти і науки Харківської ОДА. – Режим доступу : <http://www.kharkivoda.gov.ua/osvita/show.php?page=19556>.

113. Підготовка наукових кадрів у 2007 році : статистичний бюлетень / [відповідальна за випуск Ірина Калачова]. – К. : Державний комітет статистики України, 2008. – 30 с.

114. Пірожков С. І. Ринок освіти у глобальному вимірі: Європейський досвід для України / С. І. Пірожков // Стратегічна панорама, 2002, № 2. – С. 201-204.

115. Пістун М. Д. Основи суспільної географії : навч. посібник / М. Д. Пістун – К. : Вища школа, 1996. – 231 с.

116. Покшишевский В. В. О картографировании сферы обслуживания / В. В. Покшишевский / Изв. Всесоюзн. Геогр. общества., 1969. – Т. 101. – вып. 5.

117. Портер М. Международная конкуренция : пер. с англ. / [под ред. В. Д. Щетинина]. – М. : Международные отношения, 1993. – 896 с.

118. Проблеми якості вищої освіти: Монографія / Серія «Модернізація вищої освіти: світоглядно-педагогічні проблеми» / [К. Корсак, Г. Козлакова, А. Похресник та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2007. – 231 с.

119. Продовження навчання та здобуття професії : статистичний бюлетень / [відповідальна за випуск І. Калачова]. – К. : державний комітет статистики України, 2008. – 25 с.

120. Руднева С. М. Стан дошкільної освіти у Харківській області у 2006 році [Електронний ресурс] / С. М. Руднева [презентація Microsoft PowerPoint]. – 2006. – Режим доступу :

http://www.kharkivoda.gov.ua/catalog_files/61e973ab576246f1f9271a0728099353/Stan%20d_osv.ppt#256,1.

121. Ряпко Я. П. Народна освіта на Україні за десять років революції / Я. П. Ряпко. – К. : Державне видавництво України, 1927. – 127 с.

122. Сірополко Степан. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
123. Смирнов І. Г. Логістика освіти як складова логістики послуг: суспільно-географічний аспект / І. Г. Смирнов // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Геологія. Географія. Екологія». – 2007. – № 769. – С. 107-112.
124. Сочава В. Б. Ведене в учение о геосистемах / В. Б. Сочава. – Новосибирск : Наука, Сибирское отделение, 1978. – 320 с.
125. Соколенко С. И. Производственные системы глобализации: Сети. Альянсы. Партнерства. Кластеры: Украинский контекст / С. И. Соколенко. – К. : Логос, 2002. – 646 с.
126. Список ПТНЗ Харківської області з переліком професій, за якими в них ведеться навчання [Електронний ресурс] / Головне управління освіти і науки Харківської ОДА. – Режим доступу : http://www.kharkivoda.gov.ua/catalog_files/f2d79c7c46a005a084a3876243cc76/s.doc аа
127. Статистичний щорічник України за 2013 рік : статистичний щорічник / [за редакцією О. Г. Осауленка]. – К., 2014. – 534 с.
128. Статистический справочник по Харьковской губернии. – Харьков, 1914. – с. 17.
129. Стецький В. В. Освітній комплекс Львівської області: соціально-економіко-географічні дослідження / В. В. Стецький. – Львів : ЛОНМІО, 1998. – 112 с.
130. Струмилин С. Г. Проблемы экономики труда / С. Г. Струмилин. – М. : «Наука», 1982. – 472 с.
131. Сумцов М. Ф. Слобожани: історично-етнографічна розвідка / М. Ф. Сумцов. – Харків : «Союз», Харківського кредитового Союзу Кооперативів, 1918. – 240 с.
132. Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Вибрані праці / упорядник М. М. Красикова. – Харків : Видавництво «АТОС», 2008. – 558 с.
133. Тамаш Т. Шикош. Социальная инфраструктура медье Боршод-Абуай-Земплен / Тамаш Т. Шикош. – Печ, 1986. – 175 с.
134. Тарапов И. Е. Интеллектуальный труд, наука и образование. Кризис в Украине / И. Е. Тарапов. – Харьков : Тимченко, 2008. – 512с.

135. Тойн П. Методы географических исследований / Тойн П., Ньюби Т. ; [пер. с англ.] / Вып. 1: Экономическая география /. – М. : Прогресс, 1977. – 271 с.
136. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : навчальний посібник / О. Г. Топчієв – Одеса : Астропринт, 2001. – 560 с.
137. Топчієв О. Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навчальний посібник / О. Г. Топчієв – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
138. Топчієв О. Г. Основи суспільної географії : підручник для студ. географ. спеціальностей вищих навч. закладів / О. Г. Топчієв – Одеса : Астропринт, 2009. – 544 с.
139. Тоффлер Є. Революционное богатство / Элвин Тоффлер, Хейди Тоффлер. – М. : АСТ: АСТ Москва: Профиздат, 2008. – 569 с.
140. Тощенко Ж. Т. Социальная инфраструктура: сущность и пути развития / Ж. Т. Тощенко. – М. : Мысль, 1980. – 206 с.
141. Трусій О. М. Територіальна організація наукового потенціалу України: дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / Трусій Оксана Миколаївна – К., 2008. – 257 с.
142. Трусій О. М. Територіальна організація наукового потенціалу України: автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / О. М. Трусій. – К., 2008. – 20 с.
143. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2005 / [за ред. О. С. Власюка]. – К. : Знання України, 2005. – 608 с.
144. Урсул А. Д. Проблема информации в современной науке / А. Д. Урсул. – М. : «Наука», 1975. – 278 с.
145. Учебные заведения Харькова и области : пособие абитуриенту 2009 / под. ред. Н. И. Безменова. – Харьков : Парус, 2008. – 128 с.
146. Фісун А. Створення наукомістких робочих місць – фундамент зростання економіки України / А. Фісун // Економіка України. – № 1. – 2007. – С. 32-42.
147. Флінта Н. І. Культурно-освітній комплекс регіону і його територіальна організація (на матеріалах Тернопільської області): дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / Флінта Наталія Іванівна. – Чернівці, 2005. – 197 с.
148. Флінта Н. І. Культурно-освітній комплекс регіону і його територіальна організація (на матеріалах Тернопільської області): автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / Н. І. Флінта. – Чернівці, 2005. – 20 с.

149. Харківська область у 2002 році : статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ВД «ІНЖЕК», 2003. – 604 с.
150. Харківська область у 2003 році : статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ПП «КримАрт», 2004. – 643 с.
151. Харківська область у 2006 році : статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ТОВ «Золоті сторінки», 2007. – 562 с.
152. Харківська область у 2007 році : статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією М. Л. Чмихала]. – Харків : ТОВ «Золоті сторінки», 2008. – 588 с.
153. Харківська область у 2010 році: [статистичний щорічник] / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією О.С. Никифорова]. – Електронний ресурс на диску.
154. Харківська область у 2013 році : статистичний щорічник / Головне управління статистики у Харківській області / [за редакцією О. Г. Мамонтової]. – Харків, 2014. – 492 с.
155. Харківська округа : статистичний щорічник / [загальна редакція С. Шпак]. – Харків : «Харків-друк», 1927. – 270 с.
156. Хорев Б. С. Территориальная организация общества / Б. С. Хорев. – М. : Мысль, 1981. – 320 с.
157. Шаблій О. І. Основи загальної суспільної географії [підручник] / О. І. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 444 с.
158. Шаблій О. І. Основи суспільної географії / Fundamentals of Human Geography: підручник для студ. вищих навчальних закладів / О. І. Шаблій. – 2-ге видання. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – 296 с.
159. Шаблій О. І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / О. І. Шаблій. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
160. Шуба О. А. Територіальна організація регіональної системи шкільного обслуговування (на прикладі Харківської області): дис. ... канд. геогр. наук : 11.00.02 / Шуба Олена Артурівна – К., 1999. – 154 с.
161. Шуба О. А. Територіальна організація регіональної системи шкільного обслуговування (на прикладі Харківської області): автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / О. А. Шуба. – Київ, 1999. – 19 с.

162. Щетинин В. П. Экономика образования. Учебное пособие / В. П. Щетинин, Н. А. Хроменков, Б. С. Рябушкин. – М. : Российское педагогическое агентство, 1998. – 306 с.
163. Юрковский В. М. География сферы обслуживания / В. М. Юрковский. – К. : УМК ВО, 1989. – 82 с.
164. Юрченко С. А. Инфраструктура мира : учебное пособие / С. А. Юрченко [перевод с украинского]. – Харьков : ХНУ имени В.Н. Каразина, 2006. – 328 с.
165. Юрченко С. А. География инфраструктуры : учебное пособие / С. А. Юрченко. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2003. – 180 с.
166. Ягодка А. Г. Соціальна інфраструктура і політика : навч. посібник / А. Г. Ягодка. – К. : КНЕУ, 2000. – 212 с.
167. Bekker G. Investment in learning. – San Francisco, 1978. – p. 94
168. Schultz T. Investment in Human Capital / T. Schultz // Economic Growth – an American Problem. Englewood Cliffs, 1964. – p. 48.

Додаток А

Таблиця А.1

Показники середньої чисельності дітей у дошкільних навчальних закладах
Харківської області станом на кінець 2013 року (за даними [154])

	Кількість ДНЗ (одиниць)	Чисельність дітей у ДНЗ (осіб)	Середня чисельність дітей у ДНЗ (осіб/заклад)
Балаклійський район	22	2237	101,7
Барвінківський район	18	607	33,7
Близнюківський район	20	609	30,5
Богодухівський район	18	938	52,1
Борівський район	9	456	50,7
Валківський район	22	919	41,8
Великобурлуцький район	13	472	36,3
Вовчанський район	22	1096	49,8
Дворічанський район	13	467	35,9
Дергачівський район	28	2700	96,4
Зачепилівський район	8	306	38,3
Зміївський район	16	1768	110,5
Золочівський район	14	692	49,4
Ізюмський район (разом з м. Ізюм)	18	2042	113,4
Кегичівський район	13	632	48,6
Коломацький район	4	230	57,5
Красноградський район	13	1160	89,2
Краснокутський район	11	674	61,3
Куп'янський район (разом з м. Куп'янськ)	18	2266	125,9
Лозівський район (разом з м. Лозова)	23	3064	133,2
Нововодолазький район	24	816	34,0
Первомайський район (разом з м. Первомайськ)	21	1489	70,9
Печенізький район	6	230	38,3
Сахновщинський район	10	523	52,3
Харківський район (разом з м. Люботин)	43	4123	95,9
Чугуївський район (разом з м. Чугуїв)	24	2324	96,8
Шевченківський район	10	421	42,1
місто Харків	228	42753	187,5
Всього по області	699	76014	108,7

Таблиця А.2

Щільність загальноосвітніх навчальних закладів у Харківській області
(складено за даними [152, 154])

	Площа (км ²)	Кількість ЗНЗ (одиниць)		Щільність ЗНЗ на 100 км ² (закладів/км ²)	
		на початок 2007/08 н.р.	на початок 2013/14 н.р.	на початок 2007/08 н.р.	на початок 2013/14 н.р.
Балаклійський район	1986,5	41	38	2,1	1,9
Барвінківський район	1364,5	24	19	1,8	1,4
Близнюківський район	1380,0	27	19	2,0	1,4
Богодухівський район	1160,3	34	28	2,9	2,4
Борівський район	875,3	18	14	2,1	1,6
Валківський район	1010,5	19	18	1,9	1,8
Великобурлуцький район	1220,8	23	20	1,9	1,6
Вовчанський район	1888,6	38	34	2,0	1,8
Дворічанський район	1112,4	19	17	1,7	1,5
Дергачівський район	900,1	28	27	3,1	3,0
Зачепилівський район	794,0	13	10	1,6	1,3
Зміївський район	1364,7	31	28	2,3	2,1
Золочівський район	968,6	25	18	2,6	1,9
Ізюмський район (разом з м. Ізюм)	1594,3	31	27	1,9	1,7
Кегичівський район	782,5	17	16	2,2	2,0
Коломацький район	329,5	4	4	1,2	1,2
Красноградський район	985,1	27	23	2,7	2,3
Краснокутський район	1040,8	21	14	2,0	1,4
Куп'янський район (разом з м. Куп'янськ)	1313,7	38	33	2,9	2,5
Лозівський район (разом з м. Лозова)	1421,6	45	37	3,2	2,6
Нововодолазький район	1182,7	32	24	2,7	2,0
Первомайський район (разом з м. Первомайськ)	1225,3	30	19	2,4	1,6
Печенізький район	467,5	7	5	1,5	1,1
Сахновщинський район	1169,9	25	20	2,1	1,7
Харківський район (разом з м. Люботин)	1434,5	59	58	4,1	4,0
Чугуївський район (разом з м. Чугуїв)	1161,4	35	33	3,0	2,8
Шевченківський район	977,4	19	15	1,9	1,5
місто Харків	306,0	236	229	77,0	75,0
Всього по області	31418,5	966	847	3,1	2,7

Таблиця А.3

Середня чисельність учнів в одному загальноосвітньому навчальному закладі в Харківській області (складено за даними [152, 154])

	Кількість ЗНЗ (одиниць)		Чисельність учнів у ЗНЗ (осіб)		Середня чисельність учнів на один ЗНЗ (учнів/школа)	
	на початок 2007/08 н.р.	на початок 2013/14 н.р.	на початок 2007/08 н.р.	на початок 2013/14 н.р.	на початок 2007/08 н.р.	на початок 2013/14 н.р.
Балаклійський район	41	38	9390	7059	229,0	185,8
Барвінківський район	24	19	3000	2261	125,0	119,0
Близнюківський район	27	19	2736	1899	101,3	99,9
Богодухівський район	34	28	4228	3326	124,4	118,8
Борівський район	18	14	2274	1539	126,3	109,9
Валківський район	19	18	3620	2775	190,5	154,2
Великобурлуцький район	23	20	3154	2183	137,1	109,2
Вовчанський район	38	34	5122	3796	134,8	111,6
Дворічанський район	19	17	2117	1562	111,4	91,9
Дергачівський район	28	27	8543	7735	305,1	286,5
Зачепилівський район	13	10	1969	1473	151,5	147,3
Зміївський район	31	28	7349	6145	237,1	219,5
Золочівський район	25	18	2962	2307	118,5	128,2
Ізюмський район (разом з м. Ізюм)	31	27	7363	5856	237,5	216,9
Кегичівський район	17	16	2871	2060	168,9	128,8
Коломацький район	4	4	881	657	220,3	164,3
Красноградський район	27	23	4897	3888	181,4	169,0
Краснокутський район	21	14	3319	2392	158,0	170,9
Куп'янський район (разом з м. Куп'янськ)	38	33	8261	6922	217,4	209,8
Лозівський район (разом з м. Лозова)	45	37	10121	7928	224,9	214,3
Нововодолазький район	32	24	4095	3157	127,9	131,5
Первомайський район (разом з м. Первомайськ)	30	19	5042	3934	168,1	207,1
Печенізький район	7	5	997	706	142,4	141,2
Сахновщинський район	25	20	3169	2171	126,8	108,6
Харківський район (разом з м. Люботин)	59	58	17806	15842	301,8	273,1
Чугуївський район (разом з м. Чугуїв)	35	33	8436	7332	241,0	222,2
Шевченківський район	19	15	2353	1671	123,8	111,4
місто Харків	236	229	117751	111435	498,9	486,6
Всього по області	966	847	253826	220011	262,8	229,8

Показники щільності учнів ЗНЗ та їх приведеної кількості до чисельності населення у Харківській області (складено за даними [154])

	Площа (км ²)	Чисельність учнів у ЗНЗ на початок 2013/14 н.р. (осіб)	Щільність учнів ЗНЗ на 1 км ² на початок 2013/14 н.р. (осіб/км ²)	Приведена чисельність учнів у ЗНЗ до населення на початок 2013/14 н.р. (учнів на 10 тис.осіб)
Балаклійський район	1986,5	7059	3,6	850,2
Барвінківський район	1364,5	2261	1,7	991,7
Близнюківський район	1380,0	1899	1,4	965,2
Богодухівський район	1160,3	3326	2,9	838,3
Борівський район	875,3	1539	1,8	891,9
Валківський район	1010,5	2775	2,7	865,9
Великобурлуцький район	1220,8	2183	1,8	953,2
Вовчанський район	1888,6	3796	2,0	795,7
Дворічанський район	1112,4	1562	1,4	858,1
Дергачівський район	900,1	7735	8,6	813,0
Зачепилівський район	794,0	1473	1,9	947,5
Зміївський район	1364,7	6145	4,5	848,2
Золочівський район	968,6	2307	2,4	862,0
Ізюмський район (разом з м. Ізюм)	1594,3	5856	3,7	847,6
Кегичівський район	782,5	2060	2,6	967,0
Коломацький район	329,5	657	2,0	906,2
Красноградський район	985,1	3888	3,9	859,6
Краснокутський район	1040,8	2392	2,3	833,1
Куп'янський район (разом з м. Куп'янськ)	1313,7	6922	5,3	836,3
Лозівський район (разом з м. Лозова)	1421,6	7928	5,6	819,1
Нововодолазький район	1182,7	3157	2,7	931,7
Первомайський район (разом з м. Первомайськ)	1225,3	3934	3,2	831,3
Печенізький район	467,5	706	1,5	683,0
Сахновщинський район	1169,9	2171	1,9	994,5
Харківський район (разом з м. Люботин)	1434,5	15842	11,0	763,2
Чугуївський район (разом з м. Чугуїв)	1161,4	7332	6,3	915,8
Шевченківський район	977,4	1671	1,7	804,3
місто Харків	306,0	111435	7,0	767,9
Всього по області	31418,5	220011	364,2	803,8

Таблиця А.5

Співвідношення чисельності учнів до чисельності вчителів у загальноосвітніх навчальних закладах у Харківській області у 2013/14 н.р.
(складено за даними [154])

	Кількість ЗНЗ (одиниць)	Чисельність учнів у ЗНЗ (осіб)	Чисельність учителів у ЗНЗ (осіб)	Паритет учнів до чисельності вчителів у ЗНЗ (учень/учитель)	Чисельність вчителів в одному ЗНЗ (учителів/заклад)
Балаклійський район	38	7059	882	8,0	23,2
Барвінківський район	19	2261	355	6,4	18,7
Близнюківський район	19	1899	352	5,4	18,5
Богодухівський район	28	3326	570	5,8	20,4
Борівський район	14	1539	258	6,0	18,4
Валківський район	18	2775	374	7,4	20,8
Великобурлуцький район	20	2183	375	5,8	18,8
Вовчанський район	34	3796	605	6,3	17,8
Дворічанський район	17	1562	263	5,9	15,5
Дергачівський район	27	7735	714	10,8	26,4
Зачепилівський район	10	1473	199	7,4	19,9
Зміївський район	28	6145	712	8,6	25,4
Золочівський район	18	2307	338	6,8	18,8
Ізюмський район (разом з м. Ізюм)	27	5856	681	8,6	25,2
Кегичівський район	16	2060	330	6,2	20,6
Коломацький район	4	657	84	7,8	21,0
Красноградський район	23	3888	523	7,4	22,7
Краснокутський район	14	2392	360	6,6	25,7
Куп'янський район (разом з м. Куп'янськ)	33	6922	799	8,7	24,2
Лозівський район (разом з м. Лозова)	37	7928	925	8,6	25,0
Нововодолазький район	24	3157	465	6,8	19,4
Первомайський район (разом з м. Первомайськ)	19	3934	479	8,2	25,2
Печенізький район	5	706	114	6,2	22,8
Сахновщинський район	20	2171	427	5,1	21,4
Харківський район (разом з м. Люботин)	58	15842	1635	9,7	28,2
Чугуївський район (разом з м. Чугуїв)	33	7332	780	9,4	23,6
Шевченківський район	15	1671	267	6,3	17,8
місто Харків	229	111435	9672	11,5	42,2
Всього по області	847	220011	23538	9,3	27,8

Додаток Б

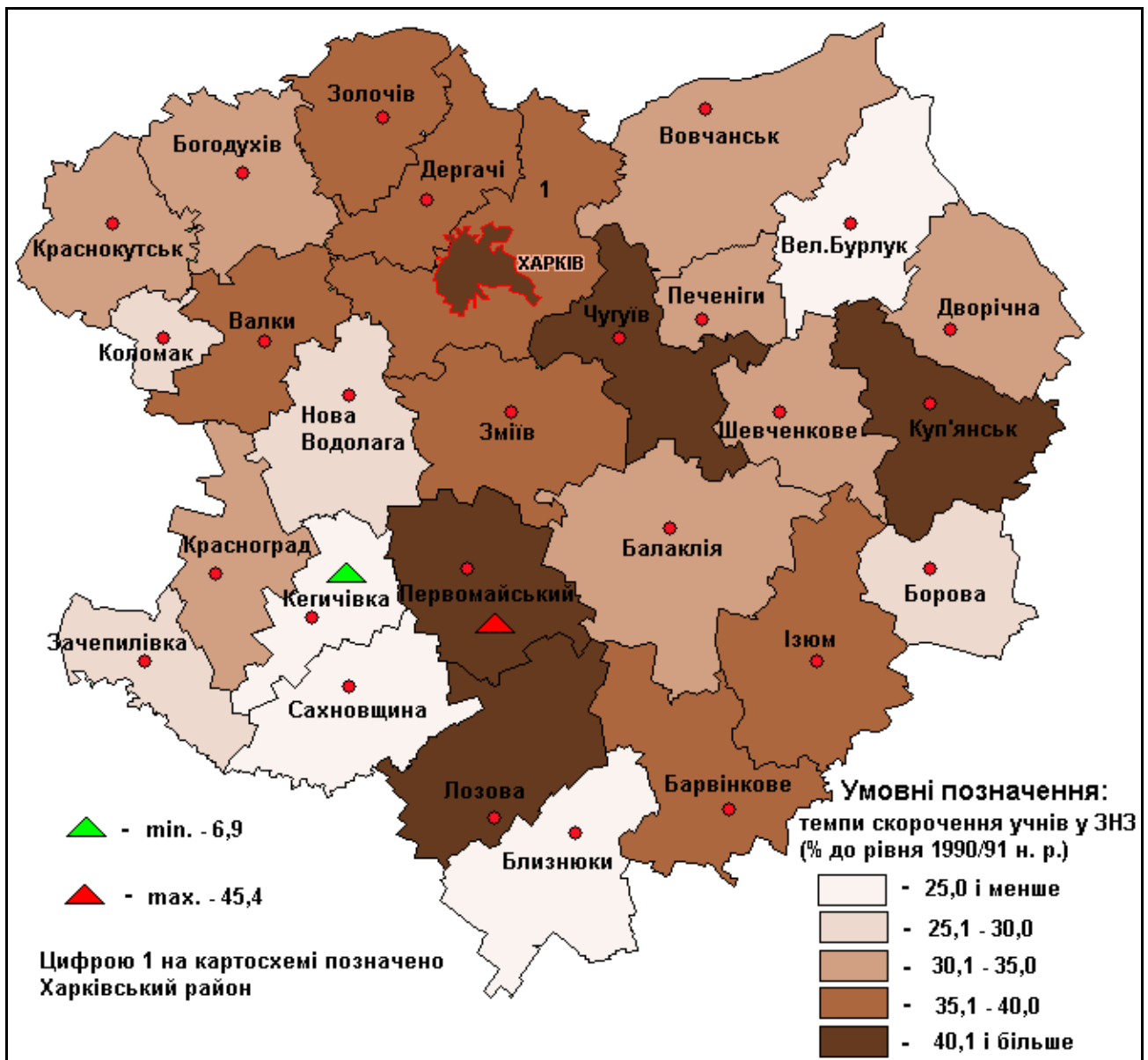

Рис. Б.1. Темпи скорочення чисельності учнів у ЗНЗ у розрізі районів Харківської області на початок 2007/08 н. р. (за даними [152])

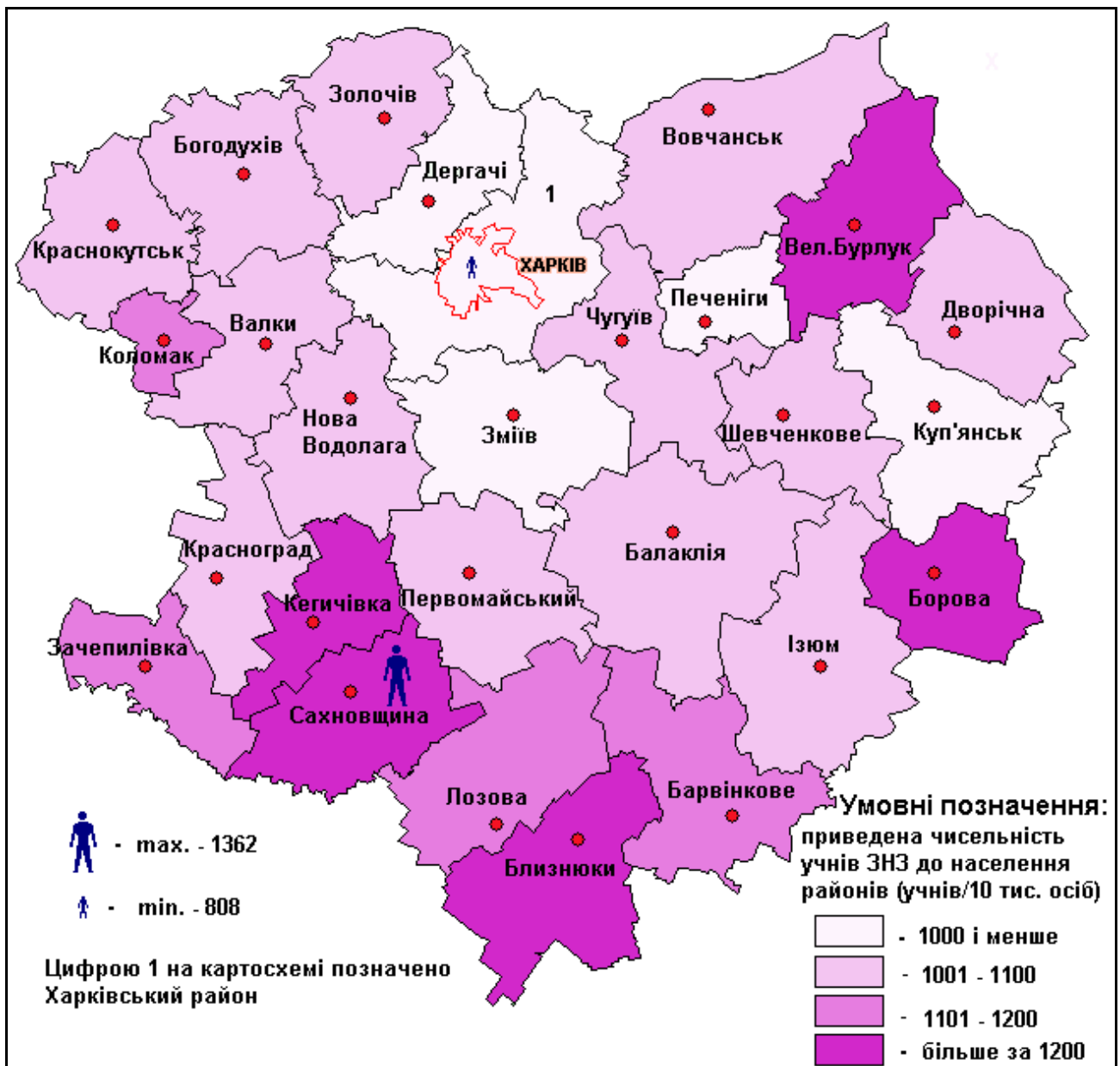

Рис. Б.2. Приведена чисельність учнів у ЗНЗ до кількості населення Харківської області у 2007/08 н. р. (за даними [152])

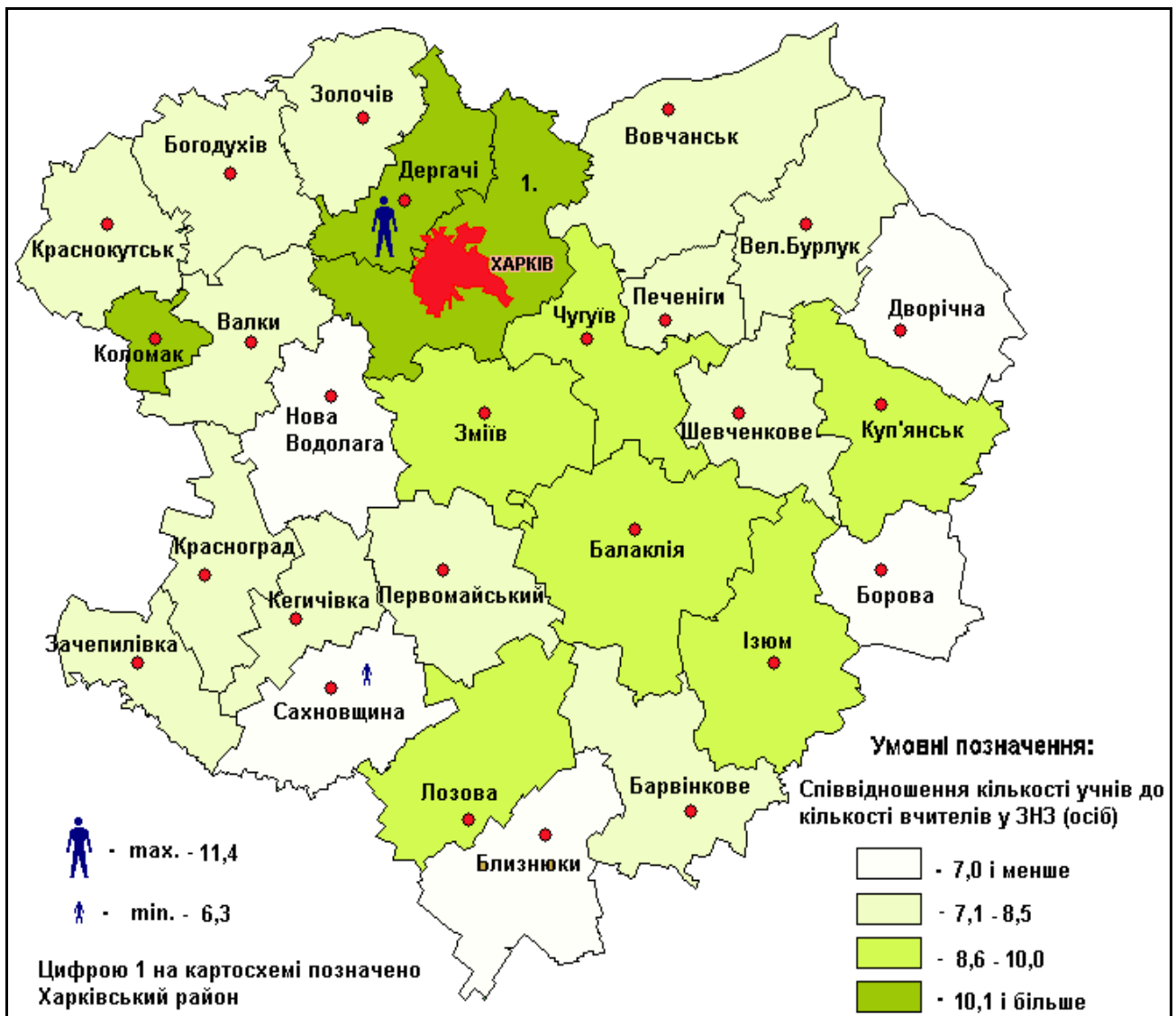

Рис. Б.3. Співвідношення учнів та вчителів у ЗНЗ Харківської області у 2007/08 н. р. (за даними [152])

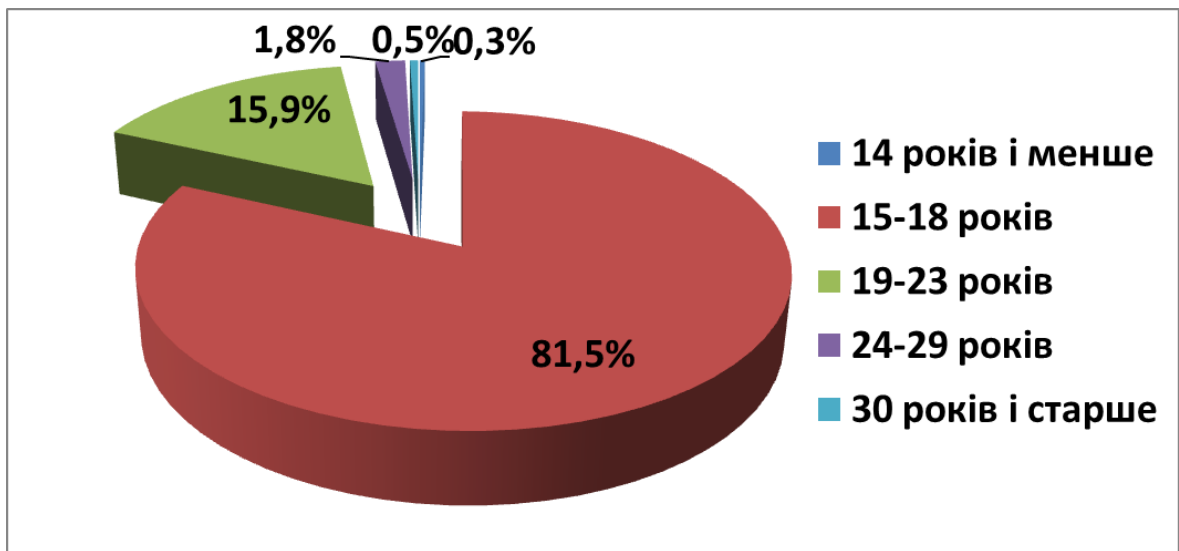

Рис. Б.4. Розподіл учнів та слухачів професійно-технічних навчальних закладів Харківської області за віком станом на початок 2007/2008 н. р. (за даними [152])

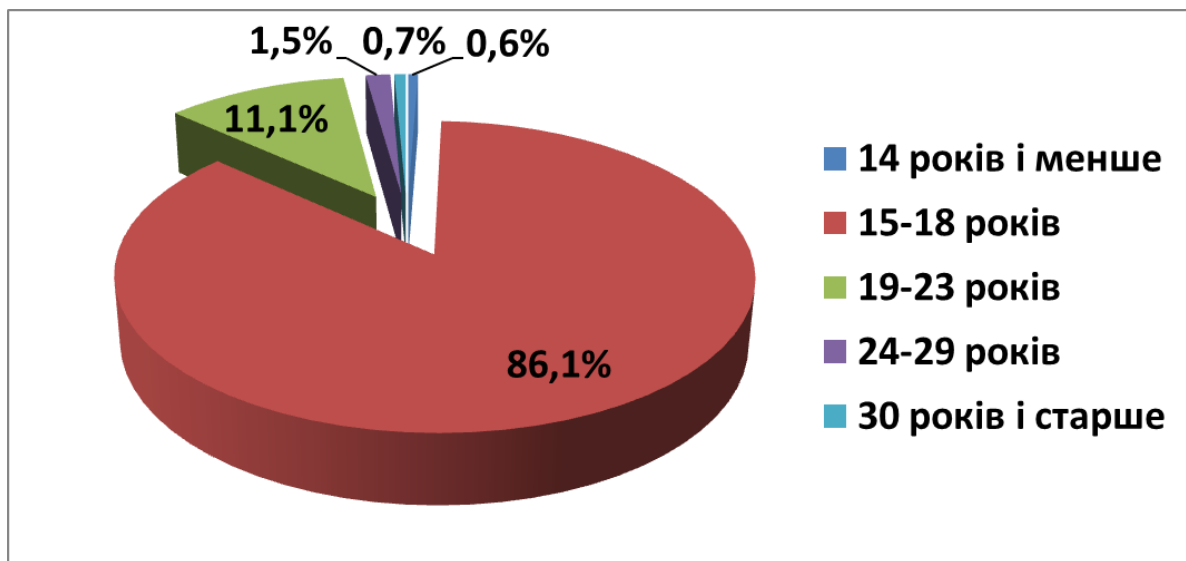

Рис. Б.5. Розподіл учнів та слухачів професійно-технічних навчальних закладів Харківської області за віком станом на початок 2013/2014 н. р. (за даними [154])

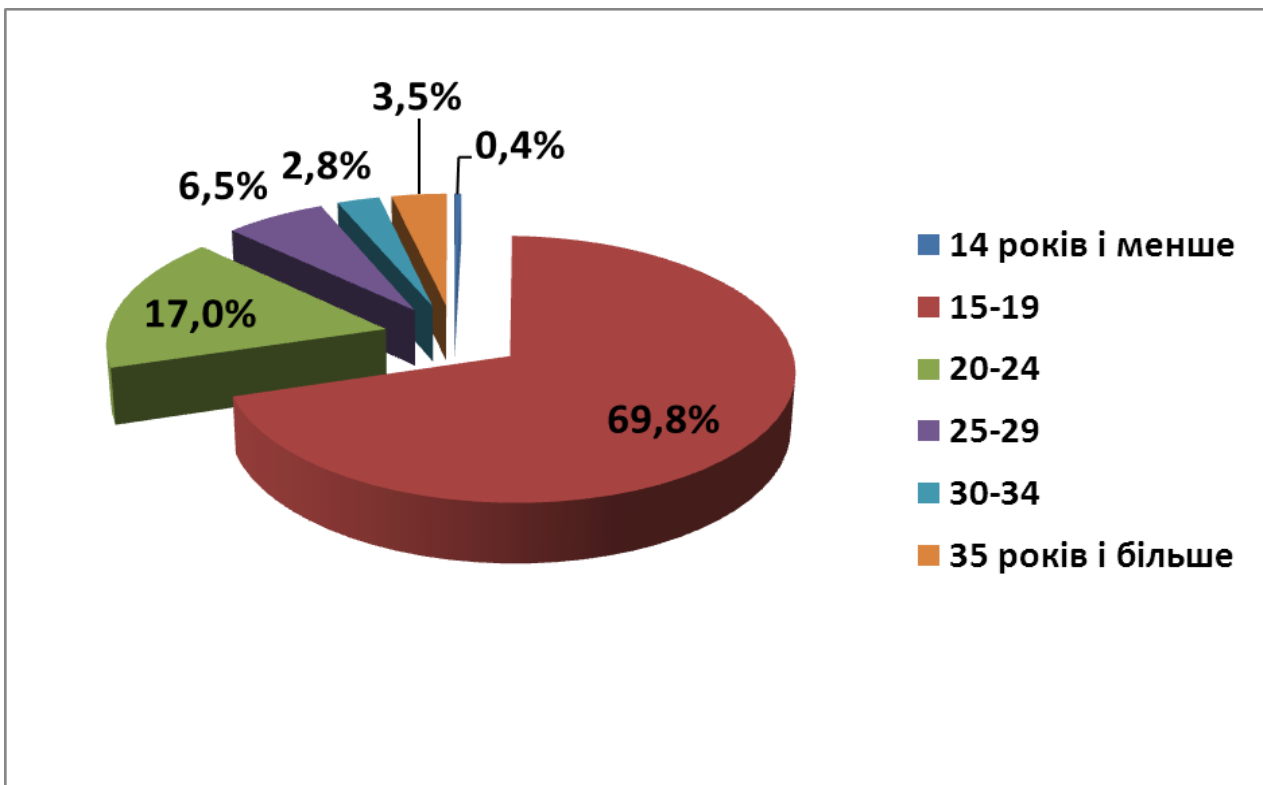

Рис. Б.6. Вікова структура студентів ВНЗ I-II р. а. в Харківській області станом на 1 січня 2008 р. (за даними [152])

Додаток В

Таблиця В.1

Середня кількість дошкільних навчальних закладів в одній місцевій раді
(міській, селищній, сільській) у Харківській області станом на кінець 2013 року
(за даними [154])

	Кількість місцевих рад (одиниць)	Кількість ДНЗ (одиниць)	Середня кількість ДНЗ, яка припадає на одну місцеву раду (одиниць/ рада)
Балаклійський район	24	21	0,9
Барвінківський район	13	18	1,4
Близнюківський район	20	21	1,1
Богодухівський район	23	18	0,8
Борівський район	10	11	1,1
Валківський район	20	19	1,0
Великобурлуцький район	18	12	0,7
Вовчанський район	27	12	0,4
Дворічанський район	14	13	0,9
Дергачівський район	15	24	1,6
Зачепилівський район	10	6	0,6
Зміївський район	16	13	0,8
Золочівський район	14	11	0,8
Ізюмський район (разом з м. Ізюм)	18	16	0,9
Кегичівський район	16	12	0,8
Коломацький район	5	6	1,2
Красноградський район	14	17	1,2
Краснокутський район	13	10	0,8
Куп'янський район (разом з м. Куп'янськ)	22	14	0,6
Лозівський район (разом з м. Лозова)	24	34	1,4
Нововодолазький район	15	12	0,8
Первомайський район (разом з м. Первомайськ)	19	19	1,0
Печенізький район	5	5	1,0
Сахновщинський район	16	12	0,8
Харківський район (разом з м. Люботин)	31	38	1,2
Чугуївський район (разом з м. Чугуїв)	20	16	0,8
Шевченківський район	16	11	0,7
місто Харків	10	213	21,3
Всього по області	468	634	1,4 (0,9)*

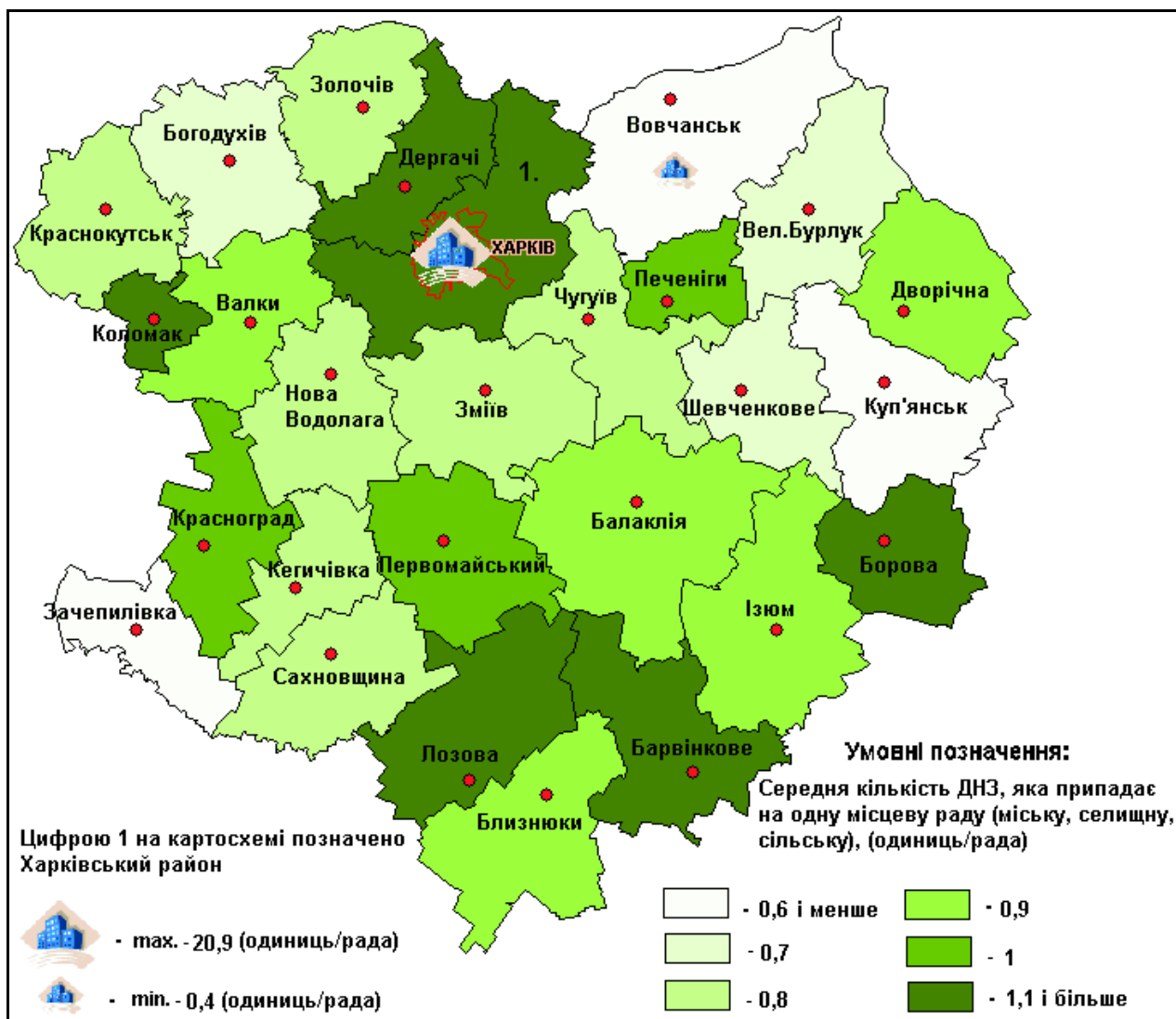

Рис. В.1. Середня кількість дошкільних навчальних закладів в одній місцевій раді (міській, селищній, сільській) за районами Харківської області у 2007 р. (за даними [152])

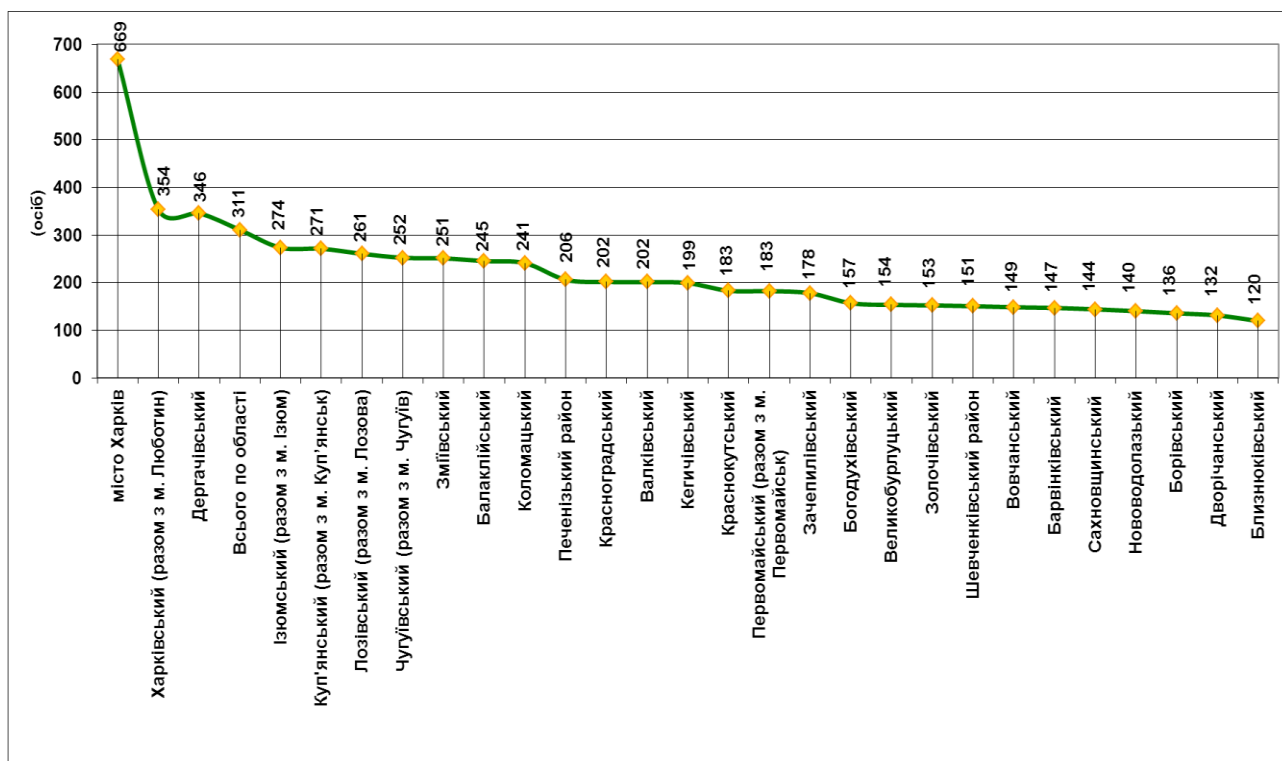

Рис. В.2. Розподіл міст та районів Харківської області за показником середнього навантаження на один ЗНЗ на початок 2007/08 н.р. (за даними [152])

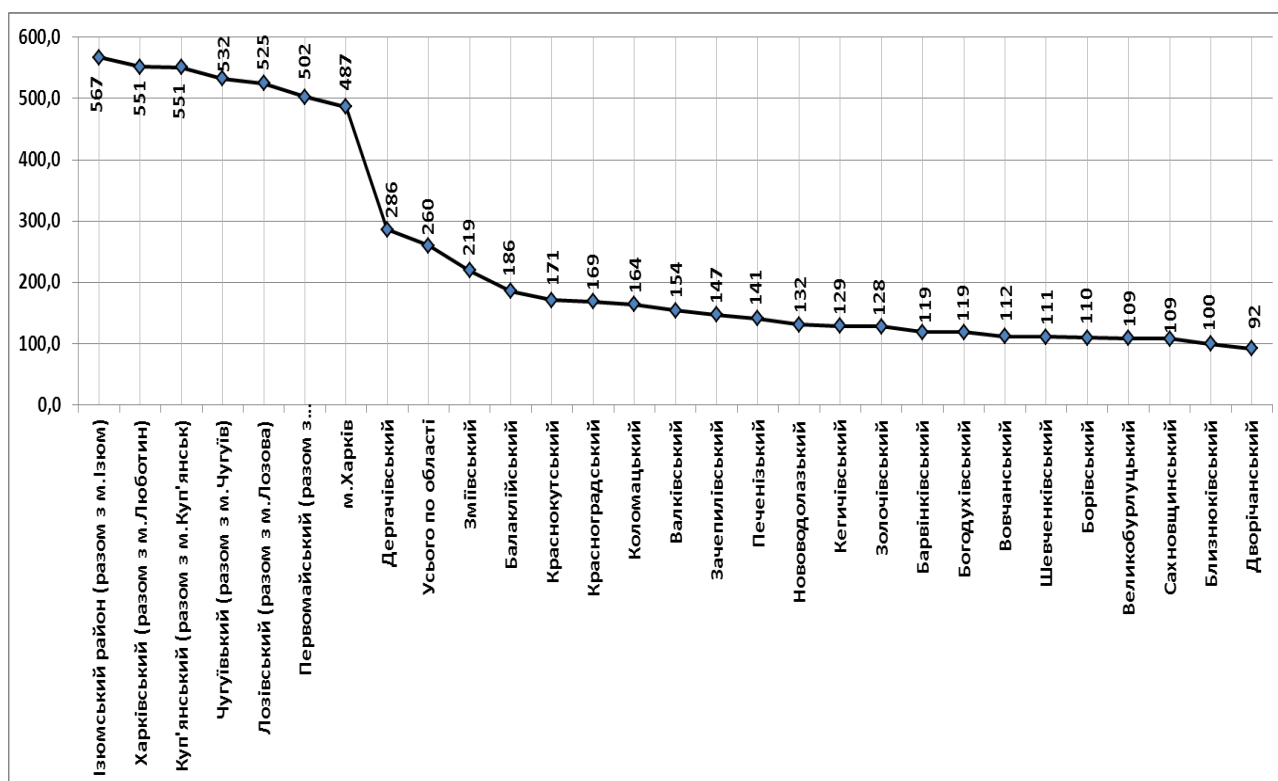

Рис. В.3. Розподіл міст та районів Харківської області за показником середнього навантаження на один ЗНЗ на початок 2013/14 н.р. (за даними [154])

**Рейтинг-показники функціонування системи освіти
за адміністративно-територіальними одиницями Харківської області**

	Рейтинг-показники розвитку дошкільної освіти	Рейтинг-показники розвитку загальної середньої освіти	Рейтинг-показники розвитку професійно-технічної освіти	Рейтинг-показники розвитку вищої освіти	<i>Загальні рейтинг-показники розвитку системи освіти</i>
Балаклійський район	13,1	13,9	8,9	0	35,9
Барвінківський район	12,8	9,1	9,8	0	31,7
Близнюківський район	13,1	7,9	0	0	21,0
Богодухівський район	10,8	10,6	9,1	10,2	40,7
Борівський район	12,9	9,8	0	0	22,7
Валківський район	14,7	12,2	0	0	26,9
Великобурлуцький район	10,2	10,8	0	0	21,0
Вовчанський район	9,2	10,4	8,4	9,2	37,2
Дворічанський район	11,2	7,8	10,3	0	29,3
Дергачівський район	14,5	16,5	9,2	12,8	53,0
Зачепилівський район	7,7	10	0	0	17,7
Зміївський район	13,7	14,4	8,3	0	36,4
Золочівський район	11,8	9,4	10,0	0	31,2
Ізюмський район (разом з м. Ізюм)	15,4	13,8	10,9	10	50,1
Кегичівський район	12,0	12,6	11,0	0	35,6
Коломацький район	13,9	11,4	0	0	25,3
Красноградський район	13,5	14,4	9,6	13,6	51,1
Краснокутський район	11,7	10,1	9,8	0	31,6
Куп'янський район (разом з м. Куп'янськ)	12,1	14,2	13,0	12,1	51,4
Лозівський район (разом з м. Лозова)	16,4	15,3	11,3	8,7	51,7
Нововодолазький район	9,9	11,0	9,6	11,1	41,6
Первомайський район (разом з м. Первомайськ)	16,1	12,2	9,1	0	37,4
Печенізький район	12,1	9,8	0	0	21,9
Сахновщинський район	11,2	10,8	0	0	22,0
Харківський район (разом з м. Люботин)	12,5	16,9	10,5	10,1	50,0
Чугуївський район (разом з м. Чугуїв)	13,8	15,9	11,7	11,7	53,1
Шевченківський район	9,8	8,7	10,6	0	29,1
місто Харків	15,7	18,3	13,1	17,8	64,9

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Немець Костянтин Аркадійович
Вірченко Павло Анатолійович
Кулешова Ганна Олександрівна

**СИСТЕМА ОСВІТИ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ:
СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ**

монографія

В авторській редакції

Підписано до друку 19.09.2014 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 8,75.
Тираж 100 пр. Ціна договірна.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Надруковано з готового оригінал-макету у друкарні ФОП Петров В.В.
Єдиний державний реєстр юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців.
Запис за № 24800000000106167 від 08.01.2009 р.
61144, м. Харків, вул. Гв. Широнінців, 79-В, к. 137,
тел. (057) 778-60-34, e-mail: bookfabrik@rambler.ru